

C.1

LESWALO LA BORENA

(Kgatla-ngaka, Pilanesberg, Tvl. 26.6.62)

Ge ke tihabela leswalo (1) la borena e leng la go phutha merafe, ke gore le tihangwa ka:

Dintsi tsa nōga e kgolo ebong *Madipela*, mo e nang teng le ge ele mo legageng kampo mo motlhakeng wa noka e kgolo.

Ge o e bonye, bosigo e ne e tsama'a, o ka re ge o batla *masepa* a teng, o o a fitlhela ale 'plêkê' e lengwe E a a disa. Kegore masepa a ke leswalo le le golo le le tsenang mo dintsing tse, tsona tse di tsamayang le nōga, kwa pele ga nōga le kwa morago ga yone.

Motswako wa tsona, kegore dipheko tse di tihokofalang jaaka *seboka*, se bokella ditšhaba, o tsena mo leswalong. *Seboka* (2) ke pheko e e tsewang kwa Thabazimbi kampo kwa Waterberg. Ke setlhare se se tihogang se se nang le monko o monate thatathata.

Gape go tsena *magogodi a noka* ge e tlhatsa;

go tsena *makeke*.

Seboka se, monko wa sone o dumallana le monko o o monate wa dintshi tse tsa nōga e kgolo.

Ke tsenya pagamela (3) mo teng. Pagamela tsaaka di dintsi. Tse dingwe di nna mo ditlhareng. Pagamela ke byang, bo a tihoga mme bo tihogela mo setlhareng.

Ke gore ge nka fitlhela setlhare jaaka sa morula, mme se na le letshwago, ke tla tsaya byang bo bo tihogang ba pagamela, ke bo byala mo teng, le ge e le ka mmunyana. Mme se tla itshwarella ka letshwago le, se tihoga mo teng.

Mme ke tla ra'a ngwanake o ke mo nayang bongaka baaka ke mo ra'a ke re: "Lefa o ka 'go ruta bongaka kae le kae, pheko yaka ke é, ke go fa pagamela e e tsenang mo ditlhareng tsa gago tsothle." Ke gore ga go na setlhare se a ka dirang ka sona, pagamela e, e sa tsene mo teng. Ke byang bo bo makete thata. Byang bo ke bo bonye kwa Portong.

KRAGSALF VIR KAPTEINSKAP

As ek 'n kragself (1) vir kapteinskap moet berei, nl. om die volkere te versamel, dan word dit berei deur:

Die vliegies van die groot slang nl. 'moeder van die dasse', (bergluislang), waar hy bly, selfs in die grotte of in die riete van 'n groot rivier.

As jy hom gekry het nadat hy deur die nag getrek het, sal jy as jy sy mis soek, dit vind op een plek. Hy 'pas dit op'. Dit is omdat hierdie mis 'n groot kragmiddel is wat by die vliegies gevoeg word, hulle wat saam met die slang beweeg, voor die slang en agter hom aan.'

Die versterker van hulle, d.w.s. die middels wat nodig is, soos 'versamelaar', wat die volkere versamel, moet in die kragself kom. Die 'versamelaar', *Clerodendrum* (2): is 'n middel wat van Thabazimbi af kom, of Waterberg. Dit is 'n groeiende plant met 'n baie lekker reuk.

Ook kom 'opdrifsels van 'n rivier' wat oorstroom, daarin:

daar kom (ook) gestrepte snymiere in.

Die reuk van hierdie 'versamelaar' gaan saam met die aangename reuk van die vliegies van die groot slang.

Ek sit 'opklim' (3) daarin. Ek het baie soorte 'opklim'. Party is in bome. 'Opklim' is gras wat in bome groei.

D.w.s. as ek op 'n boom afkom soos 'n morula, en daar is 'n skeur of 'n gat in, dan neem ek gras wat groei van die 'opklim' soort en plant dit daarin, selfs met 'n bietjie grond. En die gras sal vassit in hierdie gat of skeur en daarin groei.

En ek sal aan my kind sê, die een aan wie ek die *ngaka*-skap oordra; ek sal aan hom sê: "Al sou jy ook *ngaka*-skap wáar ookal gaan bestudeer, hier is my kragmiddel, ek gee 'opklim' aan jou wat in jou medisynes kom, in almal." Dit beteken daar is geen middel wat hy kan gebruik sonder dat 'opklim' ook daarin is nie. Dit is 'n baie 'gewigtige' (kragtige) gras. Hierdie soort gras het ek by "Vliegepoort" gekry.

-
- (1) *leswalo*: 'n kragself van ongeskroeiende middels wat vir voorspoed gebruik word.
 (2) *Seboka*: (Pl. 519) *Clerodendrum triphyllum* (Harv.) Pearson.
 (3) *Pagamela*: (of phagamela) gras of orgidee wat so in 'n boomskeur of mik groei, is 'n baie waardevolle kragmiddel.

C.2

PHEKO YA MMITSA (1)

(Kgatla-ngaka, Pilanesberg, Tvl. 2 4.1963).

Pheko e kgolo e re e batlang ke serufele (2) gammogo le *seboko sa mothwa*, le *dintsi tsa semaana*. (3) Re di tsenya le *boletswa*.

Go rialo ke go re: serufele se tsama'a se ntse se mona 'malômô'. Ke gore ge se tsengwa mo *leswalong* (4) le dira gore leswalo le le bitse kwa le kwa.

Gape *seboko* se tsena gore wena mong 'a leswalo, batho botlhe ba nwe mo wena.

Boletswa ke gore bo tshwara mongwe le mongwe.

Dintse tse tsa semaane, ke gore batho ba go latelle. Ba seke ba fela pelo go go latella.

Kana Modimo o bopile motho kafa re mo fitlhelang ka teng; fela, ka dipheko re ka thusa kemo ya gagwe mo bathong.

Ge o bona motho a se ema pila mo gare ga batho, o ka na wa mo thusa jalo, go mo tlatsa mo kemong ya gagwe.

Tse ke *ditomela* (6) tsa lenaka, tse di gakatsang gore go 'berekelwa' kae.

Go pheko e re e tsenyang moo: Ke *Mokokona* (7) 'mo-jewa-ke-tso-tsothle'. Ke gore: noga e a o rata, motho o a o rata. Ke go re ge ke fetola ka re: 'Se o se buang ke boammaaruri mo go batho bale ba ba leng fa pele ga gago': Ba kokona puo yotlhe e o e buang: ba tlilo natefelwa ke puo ya gago e o e buang.

Mo leswalong le go tsena: *Seboka* (8), le *Motokwana wa naga* (9), le *Makejane* (10), le *Mokibisela*.

DIE ROEPER MEDISYNE

Die belangrikste kragmiddel wat ons seek is die lemoen-mot (2) asook die wurm van die rysmiere (die koningin), en die fyn bergvliegies. (3) Ons voeg hulle by saam met voëlent.

Dit word gedoen omdat die mot of skoenlapper rondvlieg en proe aan al die blomme. Dit meen dat as ons hom in die voorspoedsalf (4) sit, dit meebring dat die mengsel oral sal roep.

Ook word die wurm (rysmierkoningin) in gesit dat by jou, die gebruiker van die salfmengsel, al die mense by jou kan kom drink.

Voëlent (word geneem) omdat dit elkeen vang (en toevoeg).

Hierdie bergvliegies (kom in) sodat die mense agter jou aan sal kom. (5) Hulle moenie moeg word om al agter jou aan te kom nie.

God het wel die mens gemaak soos ons hom aantref; maar met die kragmiddele kan ons hom (die mens) help in sy stand onder mense.

As jy sien dat iemand nie sy plek kan inneem tussen ander nie, kan jy hom so help deur sy posisie te versterk.

Hierdie is die 'versterkers' van die horing (6) wat hom kwaaiier maak en die aard van inwerking bepaal.

Daar is 'n middel wat ons daar byvoeg nl. die *Mokokona*-plant (7) 'dit-wat-deur-alles-geëet-word'. D.w.s. 'n slang is lief daarvoor, en 'n mens is lief daarvoor. Dit meen dat as ek dit toepas en sê: 'Dit wat jy spreek is die waarheid vir daardie mense wat na jou luister': Dan smul hulle aan alles wat jy sê, en hulle gaan hul verlustig aan jou hele gesprek.

In hierdie salf-mengsel kom: Clerodendrum triphyllum (8), 'wilde dagga' (9), die *Makejane*-plant (10) en die *Mokibisela*-plant. (11)

-
- (1) *mmitisa, bitsa*: om te roep, dus hier: die 'roeper' of middel om mense te versamel.
  - (2) *serufele*: 'n mot of skoenlapper. Hier spesifiek die swart en gele.
  - (3) *semaana*: klein vliegies by grotte wat glo altyd naby 'n luislang bly.
  - (4) *leswalo*: die salfmengsel wat geluk, voorspoed verseker.
  - (5) Net soos wat die bergvliegies in 'n groep al agter die groot slang beweeg.
  - (6) *ditomela*: 'die dinge wat vasbyt', die versterkers wat almal in die medisynehoring moet kom om hom kragtig te maak.
  - (7) *Mokokona*: groei noord van Thabazimbi in die berge;
  - (8) *Seboka*: (Pl. 519) Clerodendrum triphyllum (Harv.) Pearson.
  - (9) *Motokwana wa-naga*: (Pl. 545) Teucrium capense Thunb. 'wilde dagga'.
  - (10) *Makejane*:
  - (11) *Mokibisela*:

C.3

MMITSA, NONYANE YA DINOTSHE
 (Kgatla-*ngaka*, Pilanesberg, Tvl. 7.7.1962)

Ke pheko e e tlhokofalang thata.
 Ditiro tsa yona ke gore:
 E dira lethogonolo la *mmitsa*, ke gore go
 kgobokanya batho. O seke wa nna o nosi.

Kapa ge re tlhoka motho, re sa itse kwa
 a ileng teng, re mmitse ka yona.

Gape ke kalafiso mo *botsenweng*. Ge
 motho a tsenwa, o tshwanetse wa e
 ngatha, wa e sila, ya tsena le motlhatsiso,
 ya ba ya tsena le moithimodiso. Ke gore
 ge o fitlha wa mo sunedisa.

Le tlhōgō ya gagwe, ge a ithimolla e
 tlhatlhamolla bolwetse ba *botsenwa*,
 gore tlhaloganyo ya gagwe e be e tle.

Re be re mo nosa *tshetlho* (1)
 e tlhakane le motlhatsiso, a tle a kgone
 go tlhatsa se se ka beng se le mo
 mafatlheng a gagwe. Ge a loilwe o tla
 se tlhatsa.

Motlhamong go ka tswa ntsi, kapa
 seruufele. Ke go re: ge di fofa ka mo
 teng ga gagwe o a tshaba. Yanong o tla
 di kgwa, a di fetsa fa pele ga *ngaka*.

'ROEPER', DIE HEUNINGVOËLTJIE

Dit is 'n kragmiddel wat baie gesog
 is. Hy word gebruik vir:
 sukses in die middel: 'Sameroeper'
 d.w.s. om mense bymekaar te bring
 sodat jy nie alleen bly nie.

Of as ons iemand soek en nie weet
 waarheen hy is nie, dan roep ons hom
 hiermee.

Ook is dit 'n middel vir 'besetenheid'
 (malheid). As iemand mal is, dan moet
 jy 'n stukkie (van 'n heuningvoëltjie)
 afbreek, dit maal, en dit moet dan ver-
 meng word met 'n braakmiddel, en 'n
 niesmiddel. As jy daar aankom moet jy
 hom laat snuif.

Ook sy kop, as hy nies breek dit die
 siekte van malheid af, sodat sy verstand
 kan terugkom.

Ons laat hom dan drink van die
 heuningvoëltjie gemeng met die braak-
 middel, sodat hy kan opbring wat daar
 moontlik in sy longe kan wees. As hy
 getoor is sal hy dit opgooi.

Moontlik kan daar 'n vlieg of 'n
 mot uitkom. Die ding is: as hulle
 binne in hom rondvlieg dan vlug hy.
 Nou sal hy hulle uitspuug en hulle
 klaar maak (uit hom uit) voor die *ngaka*.

C.4

SEBOKA
 (Kgatla-*ngaka*, Pilanesberg, Tvl. 2 April 1963)

Seboka (2) ke ditshoswane tse di rwalang
 di tsama'a ka tsela ya tsona. Re dira
serwalo (3) ka tsona.
 Kegore, o kgone go ja, mme o seke wa
 fetsa go ja. Re se kopanya le *matlho-*
maganyang. (4). Ke gore ge o mongwe
 a tswa, o mongwe o etla mme ba tlhaga
 ba rwele!

Go tlhokofala *masepa a tholo*.
 Tholo ge e nyela e nyela dikgaragana tsa
 mantle. Jalo ge di omile re di tlhakanya
 le pheko tse.

VERSAMELAAR

'Versamelaar' (2) is die miere wat dra
 en langs hulle eie paadjie loop. Ons maak
 'n drag (3) van hulle. Sodat jy kan eet,
 en jy nie sal ophou om te eet nie. Ons
 meng dit met die 'opeenvolging'-plant. (4)
 D.w.s. as een (persoon) uitgaan kom 'n
 ander een aan en hulle dra net (kos) aan,
 (soos die miere)!

Ook is koedoemis nodig. As 'n koedoe
 mis dan is dit ronde bolletjies ontlasting.
 En so, as hulle droog is meng ons hulle
 met hierdie kragmiddele.

(1) *tshetlho*: heuningvoëltjie, wat ook *mmitsa* genoem word.

(2) *seboka*: go bokela, om bymekaar te bring. Hier: die miere wat versamel, dus
 'versamelaarkragmiddel'.

(3) *serwalo*: iets wat jy op jou kop dra; o.a. ook 'n kroon.

(4) *Matlhomaganyang*: plant met knolletjies wat aanmekaar vasgroeï.

C.4

Ke gore: masepa a tholo ga a nke a tswa a pataganye a le mabedi. A tswa a tlhomaganye. Le bone batho ba, ba tla ba le 'one', ge o mongwe a tswa, go tsena o mongwe, Ba tliilo tlhomaganya fela jalol

Ke pheko ya dingaka ka gore a ka seke a kgona go ba alafa ge ba tliile mmogo. Ba tshwanetse go tlhomoganya.

Ge morena a ka nth'a a re: "Dira seboka! " ke tliilo tsa'a lerapo la phuka ya lenong.

Ke tla e thiba e lengwe ka *boka*, ke gore lelota la moôka. Ke be ke tshela mafura a seothamollo' mo teng, ke gore motho. (5)

Ke be ke tsaa pheko ele ya seboka sa ditshoswane, go sitswe mme ke tshela bupi ba tsona mo teng, ka nko ya thipa fela.

Sethibo sa teng, ke sentlhaga sa *tshetlho*. Se dirwa ka maodi a *letseta* kampo pheko e e bidiwang *letlhogotshweu*. (6)

Ge o no o laola ditlhako, di wele di re: "*Tlhogotshweu ke rwele diala Bantsi ba sule ba sa o bona,*"

ke gore di ntsha sona setlhare se. E aga sentlhaga mo letshwagong ka letseta le le sweu le. Ga e nke e fuduga yona. Fa e tsalang teng, e tlo ne e fetse foo.

Mo phetollong ke gore le ene o o bôkelwang o tla nna a tsofale foo.

Phala (7) e, ene kgosi o tshwanetse gore a ne a e tshole, e nne fela mo ene. Ge a mema phutego, ke gone a ka e letsang.

Die bedoeling is: die mis van 'n koedoe kom nie uit twee langs mekaar nie. Hulle kom ná mekaar uit. Só ook hierdie mense, hulle kom een op 'n tyd; as die een uitgaan kom die volgende. Hulle sal net so mekaar opvolg!

Dit is die *ngaka* se kragmiddel want hy sou hulle nie kon genees as hulle gelyktydig kom nie. Hulle moet na mekaar kom.

As die stamhoof vir my sou sê: „Maak 'n versamelaar! ” dan sal ek 'n aasvoël se vlerkbeen neem.

Ek sal dit aan die een kant toe maak met was, d.w.s. die was van die *môka* -bye.

Ek gooi dan vet van 'die vuursitter' daarin, d.w.s. van 'n mens. (5)

Ek neem dan daardie kragmiddel: die versameling van miere, fyngemaal, en ek gooi hulle poeier daarin, net 'n mespuntvol.

Die proppie (van die been-houer) is die nessie van die heuningvoël. Dit word gemaak van die vesels van wildekatoen of van die plant wat 'witkop' (6) genoem word.

As jy die hoewe (dolosse) gegooi het, en hulle geval het en sê:

“Witkop ek dra bedekking.

Baie is dood sonder dat hulle dit gesien het,”

dan beteken dit dat hulle verwys na daardie middel.

Hy (die heuningvoëltjie) bou sy nes in 'n boomskeur met hierdie wit katoen. Hy self sal nie daarvandaan vertrek nie. Waar hy kleintjies kry daar sal hy klaar kry (sy lewe lank bly.)

Die betekenis is dat hy wat so geprys word ook net so, daar oud sal word.

Hierdie fluit (7) moet die kaptein altyd by hom hê; dit moet net aan sy persoon wees. As hy 'n vergadering byeenroep dan kan hy daarop fluit.

(5) *seothamollo*, 'go otha ke go nela mollo, ke go ora mollo.'

otha, ora: om by die vuur te sit. Dus die vuursitter: 'n mens.'

(6) *Letlhogotshweu:* (Pl.44) *Heliotropium lineare* C.H. Wright.

(7) *phala:* 'n rooibok. *Go letsa phala*, om die trompet of horing te blaas. Die been fluite wat *dingaka* gebruik word ook '*phala*' genoem.

C.5

MORENA WA DINOTSHE

Dinotshe di phela ka morēna wa tsona, mme ke phoso fa pele ga Modimo go bolaya kgosi ya tsona, ka e tla re ge a sule di swe tso tsotlhe.

Fela mo lenakeng la borena, ene kgosi ya dinotshe o tshwanetse go tsena mo lone. Go rialo ke gore morafe o tle o kgobokanele kgosi o re: 'tsitsitsitsi', jaaka dinotshe fela mo kgosing ya tsona.

Ke sephiri se se tona, gobane yona kgosi ya dinotshe ga e kake ya yo bereka e sena *sethwe* (1) se motho.

Motswako (3) wa teng ke 'Motse-o-modumo'. Ke dintsi tse di nyenyane tse di nang mo dikgageng tsa dinoga. Tsone ke: *Phuthaditšhaba*.

DIE BYEKONINGIN

Die bye leef met hul koning(-in) en dit is 'n fout voor God om hulling koning dood te maak, want as hy sou doodgaan dan gaan hulle almal dood.

Maar in die horing vir die kapteinskap behoort hy, die koning(-in) van die bye te kom. D.w.s. die volk moet versamel by die kaptein en sê: "tsitsitsitsi" net soos die bye hulle koning(-in).

Dit is 'n groot geheim want daardie byekoning(-in) sal nie gaan om te gaan werk sonder dat hy 'n liggaamsdeel (1) het van 'n mens (2) nie.

Die versterker (3) (van die middel) is 'stat-vol-lawaaï'. Dit is die klein bytjies wat in die (groot) slange se grotte bly. Hulle word genoem: 'versamel-die-volkere'.

C.6

MOÛPAKÔMA (4)

(Kgatla-*ngaka*, Saulspoort, Tvl., 14 September 1966)

Moûpakôma ke pheko e kgolo ya mmita e e malebaneng le ditiro tsa go *kokoanya* (5) kgotsa go phutha merafe ka mefuta ya batho.

Metswako ya yona ke ditshoswane tse di bidiwang *seboka* (6) le ditshoswane tse di bidiwang *penane*. (7)

Go sebetsa ga tsona: ge di utlwa selepe se re: "kgô! " di tswa tsotlhe mo tshwagong di go batla go go bona le go go namela tsotsotlhe.

Le motho jalo, o tla kgatlhega go go bona le go go utlwela dipolelong tsa gago.

DIE VOLKSVERSAMELAAR(4)

Hierdie plant is 'n baie belangrike versamelaar om mense op te roep na jou werk, of om volkere van alle soorte bymekaar te bring.

Die middel wat toegevoeg word is die miertjies wat *seboka* (6) genoem word, en ook die miere wat *penane* (7) genoem word.

Hulle funksie is: As hulle 'n byl hoor "Kgo! " kap, dan kom almal uit tussen die barste van die stomp en soek hulle jou om jou te sien en om almal op jou te klim.

'n Mens net so, hy sal bly wees om jou te sien en te luister na wat jy te sê het.

(1) *sethwe*: liggaamsdeel.

(2) Hier gaan dit om die noodsaaklikheid van baie sterk, of kragtige middele, en daarom moet die sterkste, nl. die mens self hier inkom.

(3) *Motswako*: toevoegsel by kragmiddel om dit te versterk.

(4) *Moopoakoma*: plant by Saulspoort (agter pastorie).

(5) *kokoanya*: om te versamel, mense bymekaar te bring.

(6) *seboka*: 'n volksversameling; 'n soort mier.

(7) *penane*: ook 'n soort miertjie wat "baie nuuskierig is".

C.7

GO BEELA MORITI O O MAKETE

(Kgatla-*ngaka*, Modipane, Botswana, 1955)

Go beela moriti o o makete, ke go re ge o tseba mo bathong ba imege. Ke go re ba go rate, mme ba se ke ba go ratela go go bolaya.

Setlhare sa teng ke *Lesisimogo* (1). Gape se bidiwa *Maima*, kampo '*Fela-ba-hleke*' ka Setebele. Jaaka ge se bidiwa Maima, ke go re ke setlhare sa dikgosi.

Jalo ke setlhare sa mathogonolo ge o se tshotse, ke go re tiro engwe le engwe e go busetse.

Ge e le basimane, ba bolla ba ya Makgoweng, ba a se fiwa, ba tle ba ithuse jaaka tsela e tletse matshwenyego, jaaka mapodisi kampo balalle ba ditsela.

Ge o se tshotse o bona mapodisi kwa pele, o supa fela ka sone. Ke go re mapodisi a bule tsela, wa feta. Wa se ngatha wa kgwela kwa pele wa re: "Ke feta ka Lesisimogô le!" Jalo o tla bona tsela e tla bulega.

Setlhare se ke selthare se se kobang legadima thata, le sefako. Bogolo thata legadima le le tla beng le dirilwe ke batho gore ba go senyetse ka lona.

Mme ka setlhare se, legadima ga le kake la fitlha fa o emeng teng, le ge e le selo se se ka romelwang jaaka noga, kampo tshere, kampo jaaka ge ba romile dinonyane gore di go itee di go lokele bolwetse. Jaaka motorkara gore e go thule kampo koloi e go gate. Kampo motho a go *kgweloge* a go itaya. Ga go na go kgonega go dira jalo.

Teng mo lenyalong re se kopanya le *Serokolo* (2) le *Tlhonya*. (3) Re tla tshgetsatsa modiro o wa lenyalo gore o seka wa nna le diphapang.

OM 'N 'SWAAR' SKADUWEE NEER TE SIT

Om 'n 'swaar' skaduwee neer te sit, beteken om tussen mense in te kom en op hulle te 'druk'. Dit wil sê hulle moet van jou hou maar nie van jou hou om jou dood te maak nie.

Die plant wat hiervoor gebruik word is: Die wilde-winde (1) wat ook 'die swaar-drukker' genoem word. Dit is 'n plant vir kapteins.

Dit is net so ook 'n plant vir seëninge, as jy dit het, want dan sal elke onderneming van jou suksesvol wees.

As dit jong manne is wat uittrek om by die witmense te gaan werk, dan word dit aan hulle gegee, sodat hulle hulself kan help, aangesien hul weg vol ontberinge is, soos die polisie of rondlopers. ('voorlêers op die pad')

As jy hiervan het en die polisie daarvoor gewaar, dan wys jy net daarmee. Dan maak die polisie die pad oop en jy gaan verby. Jy byt 'n stukkie daarvan af en spuug dit voor jou uit en sê: "Ek gaan verby met hierdie 'wilde-winde'! Jy vind dan dat die pad vir jou oopgaan.

Hierdie plant kan die weerlig maklik wegjaag, en ook die hael. Veral die weerlig wat deur mense gemaak word om daardeur jou (te toor) en te beskuldig.

Maar met hierdie middel, kan die weerlig nie kom waar jy staan nie; selfs iets wat gestuur kan word soos 'n slang of 'n bobbejaanspinnekop, of soos wanneer hulle voëls stuur om jou te tref en siekte op jou oor te dra. Of soos 'n motor dat hy jou moet stamp of 'n wa dat hy oor jou moet trap. Of so ook 'n mens om op jou te spring en jou aan te rand. Dit alles sal nie gebeur nie.

In die geval van 'n huwelik voeg ons *Carissa bispinosa* (2) by en *Dicoma gerardii*. (3) Ons onderskraag dan hierdie onderneming van die huwelik sodat daar nie onenigheid moet kom nie.

(1) *Lesisimogo*: *Maima* (Pl. 117) en (Pl. 251) pr. *Ipomoea crassipes* wilde-winde, 'terug-laai-deinser'.

(2) *Serokolo*: pr. *Carissa bispinosa* — noem-noem.

(3) *Tlhonya*: (Pl. 538) *Dicoma gerrardii* Harv.

C.7

Le ge e le 'dinaphati' (4) e re e dirileng kwa tropong, re e thaya ka 'tlhare se. Ke go re: batho ba tle, mme e le batho ba ba ratanang. Ge o ka utlwa bangwe ekete baa fapaana, o tla se tsaa o se tshuba gore musi o ye kwa teng kwa ba tshanokelang teng. Ke go re batho bao ba tle ba utlwane.

C.8

MOETAPELE

(Kgatla-ngaka, Modipane, Botswana, 1955).

Go go baballa mo dikotsing tse di ka go tlhagelang, o dirisa sepheko sa bongaka, e le gore se go thuse.

Ke *Moetapele* (5). Batho ge ba bolla, ba ya kwa Makgoweng, ba tsamae ba ntse ba tshotse setlhare se, gore jaaka ba tla batla mosebetsi mo Makgoweng, ba se ke ba etelwa ke bangwe pele.

Gape ke setlhare se e leng ge motho a se tshotse, se bidiwa *mogafadibe* (6) Ke go re: Ga e le botsotsi ba tshwanetsi gore ba moife.

Gape ge e le matshwenyego a go bereka ge a tshwengwa ke ope mo mmerekong.

Gape ge pula e ka gadima kwa pele kwa a yang teng, o a phura modinyana wa teng a re:

"Se nketelepele! Monna ga a etelwe pele e se mosimane! Se nketepele, Mpulele tsela! "

Le ge sefako se tla se suma, o tla se phura o se kgwela kwa teng o re: "Golela godimo"! Ke yona thuso kampo tlamelwa ya setlhare se. Ga se e nosiwang.

DIE VOORLOPER

Om jou te bewaar teen onheile wat jou mag oorval, gebruik jy die kragmiddel van die *dingaka* sodat dit jou kan help.

Dit is 'Die voorloper' (5) (plant). As mense uittrek, en gaan na die Witmense toe, gaan hulle in besit van hierdie plant, sodat: soos wanneer hulle werk soek by die Witmense, daar nie andere sal wees wat voor hulle daar sal wees nie.

Dit is ook 'n plant wat, as jy dit het dit genoem word: 'die afskrikker van onheile'. D.w.s. as dit bv. skurke is, hulle vir hom bang moet wees.

Dan weer (word dit gebruik) vir teen-spoed i.v.m. werk, as iemand hom pla om sy werk te doen.

Ook as die reën gepaard gaan met weerlig vorentoe waarheen hy gaan, dan kou hy 'n stukkie van die wortel en sê: "Moenie voor my loop nie! Mens loop nie voor 'n man nie, hy is mos nie 'n seun nie! Moenie voor my loop nie, Maak vir my die pad oop! "

Selfs as die hael met 'n gedreun aankom dan kou jy van die wortel en spuug dit daarheen en sê: "Groei boontoe! " Dit is alles die hulp of beskutting van hierdie plant. Dit word nie gedrink nie.

C.9

GO LOMA THOTSE

(Kgatla-ouderling, Mathubudukwane, Botswana, 19.8.1952).

Ge go jewa thotse, kegore go tla tsewa thotse ya *Mogakangwaga*. (7) E tla latlhelwa mo metsing. Mme babotlhe ba ba fetang ba tla tlhapa ka metsi ao, ba be ba feta.

'OM DIE PIT TE BYT':
'EERSTE VRUGTE'

As die 'pit geëet' word, word die pit van die wilde karkoer (7) geneem. Dit word in die water gegooi. En almal wat daar verbygaan sal met daardie water was, en verder gaan.

(4) 'dinaphati': 'dinner party'.

(5) *Moetapele*: pr. Thesium utile A.W. Hill (vgl. Watt & Br.br. p. 928)

(6) *mogafadibe*: die afskrikker van onheile.

(7) *Mogakangwaga*: wilde-karkoer. Hierdie is die 'eet van die eerste vrugte'.

C.9

Banna ba lekgotla bone ba meditse dithotse tsa teng.

Mogakangwaga o butswa ka kgwedi ya Phatwe. Ge re o bona, re tsa'a leungwo re o isa kwa kgotleng. Ke lerotse la molomô wa ntlha wa ngwaga. Ke gona ge gotwe 'go loma thotse'.

Mme lerotse le ga le nke le jewa ke ope. Le jewa ke kgosi pele. Kgosi e a rapelwa.

Die manne van die stamvergadering het die pitte self ingesluk.

Die wilde-karkoer word in Augustus ryp. As ons dit raakloop dan neem ons 'n vrug na die *kgotla*. Dit is die karkoer vir die 'eerste byt van die (nuwe) jaar. Daarom word gesê 'om die karkoerpit te byt'.

Maar hierdie karkoer word deur niemand geëet nie, alvorens die stamhoof nie daarvan geëet het nie. En die stamhoof word gesmeek (om te eet).

D.1

THAPELO YA PULA (1)

(Kgatla-*ngaka*, Pilanesberg, Tvl. 1961)

Ke ne ke le kwa motse wa X, mme kgosi ya Bakwena Morena Z, a epa pitso ya go latlha *Mogaga*. (2)

Labobedi a epa pitso ya thapelo ya pula. Ke ne ke le teng. Maru a nna a tsoga a ba a robala mantsiboa.

Kgosi ya batlisisa gore ke go reng ge maru a ba a tsoga a ba a robala.

Jaanong, ditlhako tsa rona tsa ba tsa tshwara (3) : '*Moraro o mogolo wa sedikadikwe sa motse, thetelo ke matlhaku*'.

Lewa le ke motlhakola o mogofo wa kgomo. (4)

Jalo ge, ge re fitlha mo leweng le, kegore: Maru a tshwerwe, a tlhoka sengwe se se ka a bofollang.

Mme nna ka tshwara *Morara* (5) go rarolla maru.

Ra tswa ka one ka kwantle go ya go rapela Modimo. Mme bannabagolo ba motse ba ne ba o itse. Ba makala ka gore ke bogologolo go sa tlhola go dirisiwa. Mme wa baa teng. Ka moo wa thugwa ke bone boorre.

DIE 'GEBED' OM REËN (1)

Ek was in die stat X, en die kaptein van die Bakwena, hoofman Z het 'n volksvergadering byeengeroep om maerman (Urginea altissima) te gaan uitstrooi. (2)

Hy het toe weer later 'n volksvergadering byeengeroep om te bid vir reën. Ek was daar teenwoordig. Die wolke het opgekom en dan saans weer gaan lê.

Die hoofman het toe laat ondersoek instel (deur dolosgooiers) waarom is dit dat die wolke opkom en weer gaan lê.

Ons dolosse het toe verwys na (3). "Groot ranker wat om en om die stat vleg en 'n takheining vorm".

Hierdie valwyse is die groot 'omkering op sy rug' van die bees. (4)

As ons dan by so 'n valwyse uitkom, dan beteken dit: Die wolke word vasgehou, en hulle kom iets kort wat hulle los kan maak.

My (dolosse) dui toe op *Morara* (5) die ranker, wat die wolke moet losrank.

Ons is toe met die plant uit om die Here aan te roep. En die ou manne van die stat het dié plant geken. Hulle was verwonderd, want dit was iets van vervloë dae wat in onbruik geraak het. Dit is toe stukkend gestamp deur die ou manne.

- (1) Hier word 'n deel van die reën-seremonie beskryf, d.w.s. van 'n werklike geval; daarom word die name ook verswyg.
- (2) *Mogaga*: Urginea altissima, maerman (pl. 103) word gebruik vir rituele reiniging.
- (3) *ditlhako tsa tshwara*: 'die skoene het aangeraak' beteken: 'die dolosse het so geval'.
- (4) *Moremogolo*: die hoof beeskloutjie dolos lê op sy rug.
- (5) *Morara*: 'die ranker' een van die rankplante, nl. *Tinospora caffra* (Miers) Troupin.

D:1

Pollo ya bollela thabeng ka *kgomo*
ya poo e ntsho, ka phakela go ose go je
ope, le eseng sepe

Kgomo e bolaetswe nageng, mme e
sa tshwarwa ka dikgole. E ne e tshwerwe
ka diatla fela.

Bo rre, ba ne ba setse ba e rarile (6)
maoto le kgopolo ya yone.

Kgomo ya apolwa letlalo. (7)

Gwa tsena dithôkô (maboko) tsa baroka
ba pula.

Jalo ga tswelwapele: kgomo yotlhe
ya beswa mo mollong. Mosi wa tshumo
ya kgomo o no o bonala o le kgakala thata.

Kgosi e ne e ora mollo, mme a le mo
thapelong go rapela borraagwemogolo le
borraagwe.

Mme a ora mollo go se na ope o a
rweleng setlhako. Le ene kgosi a ntse fela
a sa apara sepe. Mollo ge o santse o le bogale,
ke ene a tshwanetseng go o ora.

Go no go sena motho yo o ngathelwang
nama; go se na letswai.

Jalo kgomo ya retelela ba makgolo ba
ba neng ba le teng.

Ke lemoga e ka ba makgolo a mane ka
bontsi ba bona, e le banna fela.

Ge go fetswa, go jewa nama e ya kgomo.

Dinama tso tsoitlhe tse di paletseng batho,
go le marapo, le letlalo, ke tse di besitsweng
mo mollong ka pheko ee bidiwang:
Morara. (9) Re bone leru le tswa bophirima.
Jalo ra lemoga gore Modimo o utlwile
thapelo, ka gore e kile ya re kgwela mathe (10)
ge re phatlalla re boela kwa gae.

Jalo go ne go se na yo a ka boelang kwa
'gae la gagwe. Ke gore re boile re eteleditse
kgosi gape go ya kwa kgotleng.

Die optog het toe uitgetrek na die
berg met 'n swart bul, vroeg in die
more, voordat enigeen nog iets geëet
het.

Hierdie bees is in die veld doodgemaak,
en sonder dat hy met rieme vasgehou
word. Hy was net met die hande vas-
gehou.

Die ou manne het toe reeds sy pote
en sy gedagte 'vasgerank'. (6)

Die bees 'se vel is van hom afgehaal'. (7)

Toe het die prysliedere gekom van
die reën-'makers'.

Hulle het toe voortgegaan deur die
hele bees op die vuur te braai. Die rook
van die verbranding van die bees was
baie ver sigbaar.

Die hoofman het voor die vuur gesit
terwyl hy in gebed was, om te bid tot
sy grootvaders en sy vaders.

Hy het daar voor die vuur gesit,
waar niemand sy skoene aangehad het
nie. Ook die hoofman het daar gesit
sonder enige klere aan. (8)

Terwyl die vuur nog goed brand,
moet net hy daar voor die vuur sit.

Aan niemand is 'n stukkie vleis uitge-
deel nie; daar was ook nie sout nie.

So kon die honderde wat daar was
nie die bees opkry nie.

Ek meen dit kon 400 persone gewees
het wat daar was, en almal net mans.

Toe hulle klaar is, eet hulle hierdie
bees se vleis.

Al die vleis wat die mense nie kon
opkry nie, en ook die bene en die vel,
dit is die wat in die vuur gebraai is saam
met die kragmiddel wat genoem word:
'ranker'. (9) Ons het gesien 'n wolk kom
in die weste op. Toe het ons geweet
dat God die gebed verhoor het, aangesien
die wolk toe op ons 'gespoeg' het (10)
net toe ons begin terugkeer huistoe.

Maar daar was niemand wat na sy
huis kon gaan nie. Want ons het terug-
gegaan stat toe voor die hoofman uit
terug na die *kgotla* (of stam vergaderplek).

(6) Hulle het die bees met 'medisynes' magteloos gemaak.

(7) 'Sy vel is van hom afgehaal', waarskynlik nadat hy net agter die horings met 'n mes die murg afgesteek is.

(8) Sy kindskap en afhanklikheid word openbaar daardeur dat hy nakend voor sy voorouers verskyn.

(9) *Morara*: *Cyphostemma sulcatus* C. A. Sm.

(10) '*ya re kgwela mathe*': dit het op ons gespoeg 'n uitdrukking wat meermale gebruik word vir die eerste reëndruppels.

D.1

Jalo ge, banna ba ne ba tshotse mogaga⁽¹¹⁾,
 bomme ba agile lesaka. Banna ba tsena ka fa
 teng ga bomme, jaaka dikgomo.

Kgosi a nna mo setilong, mme batho
 babotlhe, banna le basadi ba latlha megaga
 mo godimo ga gagwe. Ba bua puo e lengwe
 ba re: "Pula"!

Ga go a re tsaya metswetswe e se mekae,
 pula e be e na. E tsholotse metsi gore
 'pata' di tlale metsi. Ya na naga yotlhe eo.
 Pula e ne e le engwe fela ka go ela ga one.

Mme pula e nele Vrytaga, Satertaga,
 otlhe le bosigo Sontaga otlhe, Mantaga
 otlhe go fitlhela ka nako ya motshegare,
 pula ya emisa.

Morara ke pheko e kgolo ya pula. E
 sebediswa ga golo nakong tsa letsatsi.
 E dirisiwa thata le *ditšhobelo* ⁽¹²⁾ tsa pula.
 E tshwanelwa go *bya* ⁽¹³⁾ le kgomo e
 thugegile boleta gore e kgonege go *bya*,
 pheko e. E tsewa digwete fela.

Die manne het dan van die maerman-
 plante ⁽¹¹⁾ gehad, en die vrouens
 het 'n kraal om hulle gevorm. Die man-
 ne gaan dan almal binne in net soos
 beeste in 'n kraal.

Die hoofman sit op 'n stoel, en dan
 gooi al die mense, mans en vrouens
 van hierdie maermanplant op hom.
 Hulle sê net een ding nl. "Reën!"

Dit het net 'n paar minute geduur,
 en toe reën dit. Dit het so gereën dat
 die paaie vol water geword het. Dit
 het oral in die omgewing gereën. En
 soos dit gestroom het, was dit net een
 reën.

Dit het Vrydag gereën en Saterdag
 die hele dag en nag, en Sondag en die
 hele Maandag tot in die middel van die
 dag. Toe het die reën opgehou.

Die *Cyphostemma sulcatus* (rankplant)
 is van groot belang vir reën. Dit word
 veral gebruik as die son kwaai is. Dit
 word dikwels gebruik met die reën-
 middels. Dit moet saam met die bees
 braai nadat dit fyn gestamp is sodat
 dit kan braai.

Slegs die bolle daarvan word gebruik.

D.2

GO FEELA DIBE GORE PULA E NNE

(Kgatla-*ngaka*, Modipane, Botswana, 1 Des. 1955)

Ge *dibe* tsothle *di feetswe*, ⁽¹⁴⁾ maru a tla
 rata felo foo go oketsa marothodi.

Ledutla la seloko ⁽¹⁵⁾ ke setlhare sa
 pula. Ke go re o se kopanye le *Ledutla la*
thaba ⁽¹⁶⁾, le *Motlapatlapa* ⁽¹⁷⁾ le
Tlhobokwe. ⁽¹⁸⁾

OM AL DIE ONGEREGTIGHEID WEG TE VEE, SODAT DIT KAN REËN

As al die ongeregtigheid weggee is ⁽¹⁴⁾
 sal die wolke van daardie plek hou, om
 die druppels bietjie meer te maak.

Die 'Turflelie' ⁽¹⁵⁾ is 'n plant vir die
 reën. Dit moet jy saam gebruik met
 die poeierkwas, ⁽¹⁶⁾ *Ammocharis*
coranica ⁽¹⁷⁾ en *Tephrosia*
polystachtioides. ⁽¹⁸⁾

(11) *Mogaga*: *Urginea altissima* Pl. 103, maerman.

(12) *ditšhobelo tsa pula*: reën offerandes.

(13) *go bya*: saam gebraai te word (?)

(14) *dibe di feetswe*: 'die ongeregtigheid is weggee' beteken dat taboe's wat nie nage-
 kom was nie en dinge wat die veld 'warm' gemaak het, soos lyke, nou gereinig is.
Dibe word in die Christelike kerk gebruik vir 'sonde'.

(15) *Ledutla la seloko*: (Pl. 445) *Crinum macowanii* Bak. turflelie.

(16) *Ledutla la thaba*: (Pl. 184) *Mathubadifala*, Haemanthus, poeierkwas.

(17) *Motlapatlapa*: (Pl. 65) *Ammocharis coranica* Herb.

(18) *Tlhobokwe*: *Tephrosia polystachtioides* Bak. f.

D.2

Ditlhare tse ka bone ba tsona, di a tlhagetlwa di batlelwe nkgwana ya mokgabo, ke go re e mpsa. Yaanong di batlelwe metsi a eseng a nowe ke ope. O bo o di tsenya mo pitseng eo, o di fetlhe ka lefetlho la *Moologa*. (19) Mme o lokele setlhare se se bidiwang *Lefetlhwane* (20) mme o tla fuduwa ka *Moologa*, o naya banyana ba ba eseng ba senyege, gore ba gase mo ditseleng, o loketse *Mabofe* (21) le *Mogaga* (22) mo teng.

Mme o tla ya mo thabeng, o batla dimpa di le nne tsa *Mongololo*, (23) ke go re: *Moreba*.

Makgarebe a le a le mane a tla tshella setlhare sele mo marakanelo a ditsela, mme mongwe a betsa fa teng foo ka mpa eo ya *Moreba*. Mme ge ba betsa, ba buela gongwe ba re: "Pula!"

Ba be ba ya jalo fela mo ditseleng tsotlhe. Ba be ba boela gae ba yo gorogela fa mogobeng. Ba be ba tlhapa, ba tlhatswa le nkgo eo. Ke gona ba yang gae.

Al vier hierdie plante word fyn gestamp en 'n mooi nuwe kleipot daarvoor gesoek. Ook word hiervoor water gesoek waar niemand nog van gedrink het nie. Jy sit dit dan in daardie pot en kliits dit met 'n kliitsstok van bergboegoe. (19) Dan moet jy ook die plant wat 'roerplant' genoem word daar byvoeg, en jy roer dan met die bergboegoe (kliitsstok) (20) en gee dit aan dogters wat nog ongeskonde is, sodat hulle dit op die paaie kan sprinkel nadat jy *Cissus quadrangularis* (21) en maerman (22) daarin gesit het.

Jy gaan dan op die berg en soek vier wildebraam (23)-latte, ook *Moreba* genoem.

Daardie vier dogters sal dan daardie preparaat uitsprinkel waar paaie bymekaar kom, en een van hulle sal daar op die kruispad slaan met daardie wildebraam-lat. Terwyl hulle slaan sê almal dan gelyk: "Reën!"

So gaan hulle dan na al die paaie. Daarna keer hulle terug huietoe en bereik hul eindpunt by die waterkuil. Dan was hulle hulself en was ook daardie kleipot en daarna keer hulle terug huietoe.

D.3

**RE BITSA PULA KA
 THALABODIBA (24)**

(Kgatla-*ngaka*, Pilanesberg, Tvl. 14 Feb. 1967)

Thalabodiba ke setshedi sa metsi, e phela mo bodibeng ba metsi.

Jalo re bitsa pula ka yona, gammogo le lerapo la *noga* e kgolo ya *metsi*, (25) le nonyane ya pula e e bidiwang *tthatlhamedupe* (26) le magogodi a noka e kgolo.

**ONS ROEP DIE REËN MET DIE
 'DIEPTEBEWONER' (24)**

Die dieptebewoner (groot paling of waterslang) woon in die dieptes van water.

Ons ontbied die reën met hom, saam met die ruggraat van die groot waterslang, (25) en die reënvoël wat troupan (26) genoem word, en ook die opdrifsel van 'n groot rivier.

(19) *Moologa*: (Pl. 422) *Croton gratissimus* Burch. bergboegoe.

(20) *Lefetlhwane*:

(21) *Mabofe*: (Pl. 1) *Cissus quadrangularis* L.

(22) *Mogaga*: (Pl. 103) *Urginea altissima* Bak. jeukbol, maerman.

(23) *Mongololo, Moreba*: (Pl. 330) *Pouzolzia hypoleuca* Wedd. wildebraam.

(24) *Thalabodiba*: die groot paling of waterslang.

(25) Die groot waterslang is *Kgogela*.

(26) *tthatlhamedupe*: troupan.

D.3

A tswakantswe ka go a silela mmogo le tsotlhe tseo, gagolo jang magogodi a lewatle le *motlapatlapa wa metsi*. (27)

Motswako wa tsona ke pheko: *mmitsa*. (28)

Ge Modima o rata e tshwanelwa ke go kgona go nnisa pula.

Mmitsa o, o bonwa mo nokeng tse kgolo fela.

Motswako wa yona ke *motho*. (29)

Dilo tse ke di rutilwe ke marena a pele ka *tumedi* (30) ya bona sentle.

Modiri wa tsona o tshwanetse go *ila*, (31) a sa je.

O tlhakanya dilo tse, a sa ja sepe, a letse ka tlala, a ba a tsoga fela a be a dira tiro ka go di tshuba mo dithabeng, a le fa motswedi wa metsi. 'Tsholofelo ga e tshabise ditlhong'.

Seo ke *ngwao* (32) ya Setswana sa pele.

Re bolaya noga ka dipheko le nama ya kgomo, re e tlotitse ka *Ngogo* (33); mafsi a yona fela.

Re a baa fa nokeng e e nang yona noga ya metsi e re e bitsang *Kgogedi*. (34)

Hulle word vermeng deur hulle saam fyn te maal, veral die opdrifsels van die see en die waterlelie (27)

Die versterker van hulle almal is die kragmiddel: '*Mmitsa*' (roeper).

As God wil dan behoort hulle in staat te wees om dit te laat reën.

Hierdie 'roeper' word net by groot riviere gevind

Die versterkmiddel daarvoor is 'n *mens*. (29)

Hierdie dinge is deur vroeëre kapteins aan my geleer volgens hulle oortuiging.

Die reënmaker moet vas, en niks eet nie

Hy vermeng hierdie dinge, sonder dat hy iets geëet het, honger gaan slaap het, opstaan en dan dadelik begin met sy werk deur hulle op die berge te brand, terwyl hy by 'n waterfontein is. 'Die hoop laat nie beskaamd word nie'.

Dit is die ou oorgelewerde Tswana-volksgebruik.

Ons maak die (water) slang dood met kragmiddels en beesvleis, wat ons gesmeer het met naboom (33), d.w.s. slegs die 'melk' van die boom.

Ons sit dit by die rivier waarin hierdie waterslang is wat ons '*Kgogedi*' (34) noem.

---

(27) *Motlapatlapa wa metsi*: waterlelie (?)

(28) *Mmitsa*: 'roeper', hier is dit 'n rivierplant; ook die heuningvoëltjie.

(29) menslike liggaamsdele.

(30) *tumedi*: beroemdheid, of die geloof wat hulle daarin gehad het, oortuiging.

(31) *go ila*: om jouself te onthou van, soos om te vas: *moila*, *taboo*.

(32) *ngwao*: 'n oorgelewerde volksgebruik.

(33) *Ngogo*: *Euphorbia ingens*, naboom. Die melk is dodelik giftig en maak die groot paling dood.

(34) *Kgogedi*: die groot 'waterslang', waarskynlik of moontlik 'n groot paling

D.4

**'MAROTHODI-A-PULA-MOETAPELE-
MPHE-LESEDI'**

**REENDRUPPELTJIES-LEIER-
GEE-VIR-MY-LIG'**

(Matabele-*ngaka* woonagtig tussen Kgatla van Botswana, Oktober, 1952)

Se ke *segwana* (1) se se bidiwang
'Moetapele mphe lesedi' kampo:
'Marothodi a pula kampo: 'Monna,
moetapele nketele.'

E na le letlalo la mpa ya kwena, le
mmôpa wa tlou, le mafura a phofu.
Ebile e na le phepha ya noko ka mo
teng.

Ge e ka robala ka lotlhakore o le
beile mo metsing, e tla supa gore go
tlaatla phefo, ke go re: sefako.

Ge e ka ema ka dinao, go supa go
re e tla ba ngwaga wa letlhogonolo.

Ge e ka tlhaba ka lenaka e supa matlapa
a sefako.

Ge o ka e beya mo metsing, ya nwela,
e supa gore pula e ntsi thata. (2)

Ge o batla go e 'berekisa' gore go tle
pula e e namagadi e e se nang modumo,
o e 'bureka' ka 'tsôgô la mogotlho. Ge o
'bureka' ka la ntja o batla e e dumang.

Mme ge o 'bureka' ka yona, o se ke
wa robala le mosadi. O se ke wa lwantsha
motho. O se ke wa 'kwatella' motho,
go fitlhela batho ba ja letlhafula.

Go tsogeng foo o ka e ba'a wa simolla
tsa gago o di gopotseng.

Ge e ka supa sefako mme o batla
go e thibella, o tla tsaya lefetlho la e
e namagadi o tshase mutla wa noko ka
yona, e nte e we ka name. O phatlaladitse
sefako. Ka Sekgatla go bidiwa:
'Mfalatsamaru'.

Hierdie is 'n kalbassie (1) wat genoem
word 'Leier-gee-vir-my-lig' of: 'Reën-
druppeltjies' of 'Man, leier, besoek vir
my'.

Hierin is die vel van 'n krokodil se
pens, en die slurp van 'n olifant en die
vet van 'n eland. Ook het hy die (wit)
haarpennetjie van 'n ysrervark in.

As hy op sy sy sou gaan lê as jy hom
in die water gesit het, dan wys hy dat
daar 'n 'wind' sal kom, d w.s. hael.

Indien hy regop sou staan, dan wys dit
dat dit 'n geseënde jaar sal wees.

Indien hy met die 'horing' sou steek
dan wys hy na haelstene.

Indien jy hom in die water sou plaas,
en hy sink dan wys hy dat daar baie
reën is. (2)

As jy hom wil gebruik om 'n 'vroulike'
reën te laat kom, wat nie 'n gedreun
(van donder) het nie, dan hanteer jy
hom met jou linkerhand. As jy jou
regterhand gebruik dan wil jy 'n reën
met gedreun hê.

Terwyl jy hom gebruik moet jy nie
by jou vrou slaap nie. Jy moet ook nie
iemand beveg nie. Jy moet ook nie vir
iemand kwaad word nie, totdat die mense
somervrugte eet.
Daarvandaan kan jy hom wegsit en begin
met jou eie sake waaraan jy dink.

Indien hy hael sou wys en jy dit wil
keer, dan neem jy die haarpen van 'n
wyfie en smeer die pennetjie van die
ystervark daarmee en laat hom vanself
val. Dan het jy die hael uitmekaar laat
spat. In *Sekgatla* word dit genoem:
'Wat die (hael) wolke uitmekaar laat
gaan'

- (1) 'n Kalbassie van omtrent 3" hoog met 'n vernouing 1" van bo. In die boonste deel is 'n gaatjie gesny en hierdeur is die boonste deel van die kalbassie volgestop met 'n swart vetterige preparaat. Ook steek hier 'n wit ystervarkpennetjie of haar, omtrent 1/2" vêr uit. Hierdie wit pennetjie stel die hael voor.

Die kalbassie 'Leier-gee-vir-my-lig' is 'n belangrike kragmiddel teen hael en om dit te laat reën

Hierdie Matabele-*ngaka* woon al 20 jaar onder die Kgatla.

- (2) Soos hier beskryf, word die kalbassie se gedrag as dit op water geplaas word geïnterpreteer as 'weervoorspelling'. Maar dan kan dit ook hanteer word om reën of hael of stilte te bewerkstellig.

D.5

GO FETLHA PULA

(Matabele-*ngaka* woonagtig tussen Kgatla van Botswana 1952)

Go fetlha (1) pula, o lokela
Ntšhengwe (2) mo nkgwaneng ya
Setswana, o tshelle metsi mo teng,
o sa e tlatse: e le metsi a o a
gellang kwa nokeng a sa nowa ke batho.

O tsei *Thetsane* (3) o di kyabetlele
mo pitseng.

O tsei lefetlho la *Morala* (4), o tsei
kgophane (5) le yona o e kgabetlele.

Yaanong o lebella letsatsi, nte le
tswe, o bo o ye mo lebatleng o epele
nkgwana, o e epele fatshe o loketse
lefetlho.

O bo o batla *motho o montsho*, a e
fetlhe. Le tla tswa lefulo le le tona. Mme
ge a ka bona lefulo le wela ntlha engwe
ya pitsana, a se ke a fetlha A tlogele,
a se ke a ntsha lefetlho. Ke gore go ka
tsoga phefo, sefako le le seng pila.

Ge a ka fitlha lefulo le tshologa dintlheng
tsotlhe, le siame; o tla fetlha a ba a tsa'a
lefulo la teng a e tshella mo gare ga tlhogo.
Go tsweng fano a siame mo gae, le be le
wele fatshe.

Mme pula e tla nna ka letsatsi leo e be
e tlatse pitsa eo!

Ge re tsa'a *Ntšhengwe* re latela mafsi
a yona, gore pula e rothe, e se ke ya nna
maru fela.

Ge re tsa'a *Thetsane* re lata lefulo la yona,
ke go re e tle ka pele.

Ge re tsa'a *Kgophane*, re lata borethe
gore pula, e se ke ya tla ka modumo, kampo
phefo, kampo sefako.

OM REËN TE 'MAAK'

Om reën te maak,⁽¹⁾ plaas jy melkbol⁽²⁾
in 'n Tswana-kleipot en gooi daar water
in sonder om dit vol te maak: - d.w.s.
water wat jy by die rivier skep (of put
of fontein) waarvan mense nog nie ge-
drink het nie.

Jy neem dan *Schizocarphus* (3) en
kerf hulle fyn in die kleipot.

Jy neem dan 'n klitsstok van Trans-
vaalse katjiepiering (4) en neem ook
'n grasaalwyn (5) en kap die ook fyn.

Jy wag dan vir die son om op te kom
en dan gaan jy na 'n kaal stuk grond
en grawe 'n gat vir die kleipot en sit
die daarin met die klitsstok binne in.

Dan soek jy 'n swart mens om dit te
klits (deur die hande vinnig te draai).
Dan sal daar baie skuim kom. As hy sou
sien dat die skuim aan die een kant van
die pot wil afloop dan moet hy nie klits
nie. Hy moet ophou, sonder om die
roerstok uit te haal. Die rede is: dat daar
dan wind kan ontstaan, hael wat nie mooi
is nie.

As hy vind dat die skuim aan al die
kante oorloop, dan is dit reg; hy 'klits'
en neem dan van daardie skuim en gooi
dit bo-op sy kop. Hiervandaan moet hy
in die stat in hardloop sodat dit afval
op die grond.

En dit sal dan daardie dag reën en
daardie kleipot vol maak!

As ons die melkbol neem dan is ons
agter die melk aan sodat die reën kan
drup en dit nie net wolke bly nie.

As ons die *Schizocarphus* neem dan
wil ons die skuim daarvan hê, omdat dit
baie gou te voorskyn kom.

As ons die grasaalwyn neem dan is ons
agter die glibberigheid aan sodat die reën
nie met donderweer moet kom nie, of
wind of met hael nie.

-
- (1) *fetlha*: om met die twee hande 'n stok vinnig te draai, soos vir vuurmaak, of om 'n vloeistof te klits. '*Go fetlha pula*' 'n vaste uitdrukking vir 'om reën te maak'.
- (2) *Ntšhengwe*: (433) *Raphionacme burkei* N.E. Br. melkbol; 'n bolplant met 'melk' wat kan skuim.
- (3) *Thetsane*: (16) *Schizocarphus* (of) *Scilla* sp.
- (4) *Morala*: (344) *Gardenia spatulifolia* Stapf & Hutch. Transvaalse katjiepiering
- (5) *Kgophane*: (75) *Aloe transvaalensis*, grasaalwyn.

D.6

RAMAITSANE

(Kgatla-segman, Sikwane, Botswana, 1953)

Ramaitane, ke gore motho o a neng a tsoma basimanyana mo nageng. O na a romilwe ke kgosi go tsoma mosimanyana wa go *fetlhela* pula. (1)

E tla re ge lefatshe le omile, pula e sa bonale, morafe o tla ya kwa kgosing ba re: "Morena, re batla pula, re bolawa ke tlala. A ko o re rapelle pula."

Jaanong o tla ba busetsa kwa gae, a re:

"Ke a utlwa, ke tla ne ke bona."

Jaanong o tla roma motho o o ikanyegang o o bidiwang Ramaitane, a mo raya a re:

"Tsamaya o ye o batle konyana e ntshunyana mo nageng! "

Go tloga teng foo, ene monna o o tlhopilweng ke kgosi, o tla ya kwa nageng kwa legageng, kwa diaparo tsa gagwe di nang teng. Mme diaparo tse ke tse a di dirileng ka matlalo a phiri. Kuane ke 'tlalo la tshweni, gammogo le molomo wa teng. Go na le kgetsi yagwe e tona ya matlalo, le molamu.

Ge a fitlha ka kwantle a sena go apara, o tlo tsama'a mo sekgweng.

Basimane yaanong ba tla ne ba tsamaya ba disitse. Ene Ramaitane o tla ba latela ka sephiri a kukuna. Ge a ba atamela o ema ka dinao, a re: "Tlhogomoime! Tlhogomoime! " (2)

Ge ba tshaba: "Yêê! , Yêê! " êne o koba o a mo setseng morago, a mo itaya ke molamu: 'ratha'! , a mmolaa a swa.

O mo lokela mo kgetsing e a e tshotseng. Jaanong o boela kwa legageng a ba a apola diaparo tsa gagwe. Le setopo o tla se tlogela foo. O tla boela kwa gae a yo bolella kgosi gore:

"Konyana ke e bonye."

RAMAITSANE

(Vanger van mensoffers)

Ramaitane, d.w.s. die mens wat seuntjies gevang het in die veld. Hy was gestuur deur die hoofman om 'n seuntjie te soek waarmee reën 'gemaak' (1) kon word.

Wanneer die land droog is, en daar geen reën is nie, dan sal die volk na die stamhoof gaan en sê: "Kaptein, ons het reën nodig, die honger maak ons dood. Bid tog vir ons vir reën."

Hy sal hulle dan huistoe laat gaan en sê:

"Ek hoor, ek sal sien."

Hy stuur dan iemand wat betroubaar is wat *Ramaitane* genoem word en sê aan hom:

"Gaan en soek 'n swart skapie in die veld! "

Van dan af sal daardie man wat gekies is deur die kaptein, veld toe gaan na 'n grot waar sy klere is. En hierdie klere is dié wat hy gemaak het van wolfvelle.

Die hoed is van bobbejaanvel saam met die mondstuk. Daar is ook sy groot sak van velle en 'n knopkierie.

As hy uitkom nadat hy aangetrek het, sal hy in die ruie bos beweeg.

Die seuns loop dan rond en vee oppas.

Hy, *Ramaitane* sal hulle in die geheim volg al bekruipende. Sodra hy naby hulle kom, staan hy regop en sê: "Kop word te swaar vir hom! Kop word te swaar vir hom! "

Terwyl hulle vlug (skreeuende): "Yêê! Yêê! " dan jaag hy die een wat hy agterna sit en slaan hom met die knopkierie: 'woep!' en maak hom dood.

Hy sit hom in die sak wat hy by hom het. Hy gaan dan terug na die grot en trek sy klere uit.

Ook die lyk sal hy daar los.

Hy sal dan huistoe gaan en aan die kaptein gaan sê:

"Die skapie het ek gekry."

-
- (1) '*go fetlha pula*': die uitdrukking wat gebruik word vir 'reën maak' kom van die gebruik om die reën medisyne vinnig met 'n roerstok tussen die twee hande te draai totdat die skuim soos wolke oor die kleipot se rante 'stort' ('n stok vinnig tussen die handpalms te draai is: *go fetlha*).
- (2) *Tlhogomoime*: 'n verwensing, as gevolg waarvan die seun se kop vir hom te swaar sou word om verder mee weg te hardloop; gaan gepaard met spuug van 'kragmedisyne' in sy rigting.

D.6

Bale ge ba tshaba, ba tshabela kwa gae, ba yo bolella ntata'a a bone gore: "Re bonye Ramaitsane a bolaya se-mang-mang."

Jaanong kgosi e tla phutha batho kwa kgotleng. A re: a go tswe banna, ba yo batla Ramaitsane, ba ye go yo mo tsoma.

O dira jalo go fatlha basadi, gore ba seke ba lemoga gore selo se ke se. se itsegeng. Ke sephiri sa kgosi.

Ba tla tsamaya malatsinyana, le ge a le mane, ba re: "Aowii! O ile. 'nna ga re mmone."

Kgosi e tla re:
"Se yang *gobe* (3), se ile;
Mo-se-bone ke moselatelle! " Ke go re: ga se sa tlholo se bonala.

Yanong kgosi e tla dira diphiri teng koo, gammogo le magosana, kafa ba itseng ka teng, ke nako ya bosigo. Go tle *mangaka* a matona a a bidiwang: *mangaka* (4) a *kôma*. (5)

Mme ba tla 'ira, ba tlhakatlhakanya nama ya motho ó ka ditlhare tsa pula. Mme pula e tla nna ka kgwedi ya Phatwe, e e bidiwang: Kgogolammoko. Ke go re pula ya ntlha.

Die ander wat weghardloop haas hulle huistoe en gaan se vir hulle vader: "Ons het vir *Ramaitsane* gesien toe hy vir hoe-se-naam doodgemaak het "

Die kaptein sal dan die volk bymekaar roep in die *kgotla* (vergaderplek). Hy gee opdrag dat daar manne moet uitgaan om vir *Ramaitsane* te gaan soek, dat hulle moet gaan om hom te 'jag'.

Hy doen dit om die vrouens te 'verblind', sodat hulle nie sal agterkom dat hierdie 'n bekende saak is nie. Dit is die hoofman se geheim

Hulle sal gaan vir 'n paar dae, selfs vier, en dan se:

"Nee-wat! Hy is weg. Ons kry hom nie."

Die hoofman sal dan sê:
"Wat vër gegaan het is weg; Net die langstert sal dit weersien! " D.w.s.: dit sal nie weer gesien word nie.

Vervolgens sal die hoofman in die geheim daar werk, saam met die wyks-hoofde, volgens hulle kennis en dit in die nag. Daarheen kom dan groot *dingaka* wat genoem word: Die *dingaka* van die oorwinningslied.'

Hulle sal dan werk, die vlees van hierdie mens vermeng saam met die reënmedisynes. En dit sal reën in Augustusmaand, nl. die reën wat genoem word: 'Wegveër van die kaf'. Dit wil sê die eerste reën.

D.7

PHAFANA YA PULA

Ou Kgatla-segman (6), Mathubudukwane, Botswana. 19.8.1952)

'Phafana ya pula' ke setlôbo sa pôô. Ya re ge pôô e. boloiwa se be se tloisiwa go ntshiwa marête a yona.

Go bo go tshelwa mosutele mo teng, mme ya bewa gore e ome. Go bo go ntshiwa mosutele gape.

Yaanong go tla tsena setlhare sa pula mo teng:-
Go tsena masepa a *Kgwadira*. (7) Ge a goa, o bitsa gore ntwá e etla. Ke go re e bitsa ntwá.

DIE REËN-'KALBAS'

Die Reën-'kalbas' is die scrotum van 'n bul. As bv. 'n bul geslag word, dan word die scrotum geneem en die testes verwyder.

Daar word dan kraalmis in gegooi en dit word gebêre om droog te word. Daarna word die mis weer uitgehaal.

Nou word die reënmedisyne daarin gesit:-
Die mis van die visarend (7) kom daarin. As hy skree dan roep hy om te sê die vyand kom. Dit wil sê hy kondig stryd aan.

(3) *gobe*:

(4) *mangaka*: 'n seldsamer meervoudsvorm van *ngaka*.

(5) *kôma*: oorwinningslied.

(6) Hy was 'n gesiene ouderling in die kerk hoewel nie volwaardige *ngaka*. nie, tog kundig.

(7) *Kgwadira*: die groot vis arend, 'n baie gesogte kragmiddel. Selfs net sy mis wat in die water gevind word waar hy slaap.

D.7

Go bo go tsena *Mmamasiloanoka*.⁽⁸⁾
 Re tsa'a ntlo yotlhe fela, ke go re sentlhaga.
 E a tsenwa mo teng. Bogolo re batla
 setswalo sa Mmamasilo, ke go re lebati la
 sentlhaga.

Ge re ka baya legonyana le'fa
 kgorwaneng ya lesaka la dikgomo gore di
 se tloganye ge di tsena le ge di tswa, di
 tla be di na le modisa; dikgomo tse!
 Legonyana le ke modisa wa tsona.

Ke go re, le ge legodu le ka tla go di
 utswa, legonyana le, kampo Mamasilo o
 tla di thibella. Ge a di gapa, o tla mo
 ngapa ka dinala.

Jaaka ge go tsenye masepa a Kgwadira
 le ntlo ya Mamasilo' mo phafaneng, ke go
 re mo: setlobong, mafura a teng ke metsi
 a pula. Ke go re: go o le kwa Tlhabane,
 kampo kwa Mokwena kampo kwa
 Mangwato kampo kwa borwa, mme go nna
 pula, o tsa'a metsi a teng ka lenakanyana,
 mme o a tliša mo gae. Yaanonong o a
 tshella mo phafaneng o a fudua. A tla
 oma mme a ntse a le teng.

O di tshotse, wena! O bogôma ge o
 'bereká', mme e tla nna fela gogotlhe.

Kgosi ge gotwe ke e tona, kegore o
 kgona dilo tse. Mo a re fetang teng ke
kgwanyape.⁽⁹⁾ Yona ga re e bone gope.

Ge gotwe kgosi e itse pula, e be e
 tshotse *kgwanyape*. Ke ene fela o a e
 kgonang.

Noga e, e kgonwa fela ke dipheko tsa
 teng.

Daarna kom die hamerkop in (8)
 Ons neem sommer sy hele huis, d.w.s. die
 nes. Hiervan moet in (die reënmiddel)
 kom. Ons wil veral graag die 'deur' van
 die hamerkop hê, d.w.s. van die nes.

Indien mens hierdie stokkie (die 'deur')
 by die opening van die beeskraal sou sit
 sodat hulle daarvoor spring as hulle in- of
 uitgaan, dan sal hulle 'n opasser hê;
 daardie beeste! Hierdie stokkie is dan
 hulle oppasser.

Dit beteken dat al sou 'n dief kom
 om hulle te steel, dan sal hierdie houtjie,
 of liewers: die hamerkop, hulle afkeer.
 As hy hulle probeer aanjaag sal die
 hamerkop hom met sy naels krap

Soos wat daar die mis van die vis-
 arend en die nes van die hamerkop in
 die kalbas, d.w.s. in die scrotum gesit is,
 daar is die 'vet' (om dit mee te meng)
 reënwater. Dit beteken dat as jy in
 Rustenburg is of in Kwenaland of by
 die Mangwato of in die suide, en dit
 daar reën, dan neem jy van daardie
 reënwater in 'n horinkie en jy bring
 dit huistoe. Jy gooi dit dan in die 'kalbas'
 en roer dit. Dit sal droog word, en tog
 nog daar wees.

Jý het dit nou! Jy is 'n kragtige as
 jy werk en dit sal oral reën.

As hulle sê die stamhoof is die grote,
 dan is dit omdat hy hierdie dinge kan
 doen. Waar hy ons meerdere is, is met
 die *kgwanyape*-slang.⁽⁹⁾ Hom kry
 ons nêrens nie.

As daar gesê word: Die stamhoof
 kan reën maak, dan is dit omdat hy die
kgwanyape-slang het. Hy is die enigste
 persoon wat die slang kan beheer.

Hierdie slang, kan alleen beheer word
 deur die 'kragmiddele' daarvoor.

(8) *Mamasiloanoka*: die hamerkop, 'n gesogte kragmiddel by die beskerming van beeste.

(9) *Kgwanyape*: die legendariese slang wat so vinnig trek dat sy wind verwoesting saai en dakke afruk. Hy woon volgens tradisie op die berg *Modipe* in die Kgatla-gebied van Botswana en trek soms oor die boomtoppe na die *Phutadikobô*-rante by Mochudi.

D.8

GO THIBELA PHEFO

(Kgatla-*ngaka*, Pilanesberg, Tvl. 26 Jan. 1963)

Ge phefo e iletsa pula go nna ka mokgwa wa tlhago ya Setswana, go tsewa *lee la mpyê*, (1) *Lesitwane*, (2) *Mosetlha*, (3) *Kgwara*, (4) le *Lelota* la mooka. Tse nne di a silwa ka lwala boleta sentle. Jalo di katelwa ka mo teng ga lee ka lelota, o bo o le lebisa borwa, o le epetse ntlheng ya borwa. (5)

Tiro ya bobedi ya go thibela phefo ya mariga go tshuba mabele ka pele: re tsaya masepa a kôrwe a tswakangwa le lelota la moôka. Go dubiwa dipheko tse: *Mosetlha*, *Kgwara*, *Lesitwane*, lee la mpye, masepa a korwe.

O phunya lee, le tsenwa ke phefo ka mo teng ga lona pele, gore kgatsele ya lee a gatsele, o bo o e thiba, dipheko tse o di tsentse ka mo teng ga lee.

D.9

MOOKODI KA LEE LA MPSHÊ

(Kgatla-*ngaka*, Modipane, Botswana, 1955)

Ga go na pula e e tla go fetang.

Mookodi wat Setswana sa bogologolo, sa lefatshe le, ke *lee la mpshê*, legapa la teng. Go phungwa phatlhanyana kwa tlhagong. Go bo go dirwa tshitlho ya teng ka:-

OM DIE WIND TE KEER

As die wind die reën verhinder om te val volgens wat gebruiklik is onder die Batswana, dan word 'n volstruiseier⁽¹⁾ geneem, asook katdoring⁽²⁾, huilbos⁽³⁾, *Pelargonium luridum* ⁽⁴⁾, en môkabye se was.

Die vier word gemaal op 'n maalklip tot 'n fyn poeier. Dan word hulle in die volstruiseierdop gesit, en jy maak die eier (dop) toe met by-was, en wys dit in die rigting van die suide, terwyl hy dit so suid begrawe. (5)

Die tweede taak, naamlik om die wind te keer, sodat dit nie die koring te vroeg dood laat ryp nie; daarvoor neem ons boskraaimis. Dit word gemeng met mokaby-was. Die volgende krag-middele word gemeng: huilbos, *Pelargonium*, katdoring, volstruiseier, en mis van 'n boskraai.

Jy maak 'n gaatjie in die eier, en laat die wind eers daarin waai sodat die wit van die eier koud kan kry. Jy maak die gaatjie dan toe nadat jy hierdie krag-middele in die eier gesit het.

REËNMAKER MET VOLSTRUISEIER

Geen reën sal by jou verby trek nie.

Die Setswana 'reënmaker' van lank gelede, van hierdie wêrelddeel, is 'n 'volstruis-eier', die dop daarvan. Daar word 'n klein gaatjie bo-in gemaak, en dan word die kragmiddel daarvoor berei met:-

-
- (1) Dit moet 'n jong volstruis se eier wees. Nog die beste is as die voël rondgejaag word en dan die eier laat val van skrik.
  - (2) *Lesitwane*: (Pl. 570) *Asparagus suaveolens* Burch. katdoring.
  - (3) *Mosetlha*: *Peltophorum africanum*.
  - (4) *Kgwara*: (Pl. 508) *Pelargonium luridum* (Andr.)
  - (5) As die prop uitgetrek word en die wind waai in die eier, dan draai die wind en bring reën.

D.9

masepa a kwena,
masepa a tlou,
masepa a nare,
masepa a kubu,
lekakaeiye,
Lesisimogō, (1)
Moêtapele, (2)
Mokaekae, (3)
Dira-ga-di-bonwe. (4)

mis van die krokodil,
mis van die olifant,
mis van die buffel,
mis van die seekoei,
die grootpoot modder-padda,
die Lesisimôgo-plant
die Moêtapele-plant
Ipomoea magnusiana, en die
Dira-ga-di-bonwe-plant.

D.10

PHEMELO MO MARUNG

Kgwara(5) ke pheko ya *meleko*.(6)
E tswakwa le meleko ya matlapa jaaka
letlapa la *tšhadube*.(7)

Kgwara e kgona go femela motho
mo marung, ge maru a tla ka makete
a dikgadima.

Kgwara e tswakangwa ka lee la mpye
o monye wa morobana le letlapa la
legakwa(8), gore o gaise tumo ya maru
ka go iphemela ka yona pheko e.

E dira e le moleko ka bonosi:
Ke 'kgwara pallabanna'.

Ditlhako di e tshwara ka *lewa*(9) le le
reng: "Di tswa *boroka*(10), di tswa borwa;
di tlhaga di le bollo; di ageleng matlo. Ge
di tla di tla senya di bolaya motho le
ditshedi! "

Go rialo ke go re:

Le *thee* (11) ngwaga mo tshimologong
ka dimepe tsa *Monga*(12) o o tshwarang,
di tle di tshware ngwaga otlhe.

BESKUTTING TEEN ONWEER

Die *Sphedamnocarpus*-plant (5)
is 'n kragmiddel teen pogings om te
'toor' (6) Dit word gemeng met die
kragtige onder die klippe soos
tšhadube (7)

Die *Sphedamnocarpus*-plant kan
'n mens beskut teen die (donder)
wolke, as hulle opkom, swaar gelaai
met weerligte.

Hierdie *Sphedamnocarpus*-plant (se
knolle) word gemeng met die eier van
'n jong volstruiswyfie en 'n stukkie
vuurklip,(8) sodat jy die donderweer
kan oortref deur jouself te beskut met
hierdie kragtige middel.

Die plant is so 'sterk' dat dit alleen
kan optree: Dit is die *Kgwara* wat
manne baasraak'.

Die dolosse verwys na hom met die
valwyse wat sê: 'Hulle kom van die rigting
van die reënmakers, hulle kom van die
suide; hulle kom verhit; maak vir hulle
hutte. As hulle kom sal hulle verniel;
hulle sal mens en dier doodmaak.'

Deur so te praat, word bedoel:

Julle moet aan die begin van die somer
die jaar beveilig(9) met penne van swart-
haak wat vashaak, sodat hulle die hele
jaar kan vashou.

-
- (1) *Lesisimogo*: pr. *Ipomoea crassipes* Hook var. *longipedunculata* Hallier.
(2) *Moetapele*:
(3) *Mokaekae*: (Pl. 206) *Ipomoea magnusiana* Schinz.
(4) *Dira-ga-di-bonwe*:
(5) *Kgwara*-*Sphedamnocarpus pruriens*, *setlhare se se nang le digwete*, 'n boom met knolle
soos ertappels wat as 'n kragtige middel beskou word.
(6) *meleko*: pogings om te toor, dus ook baie 'gevaarlike' middele, toormiddele.
(7) *tšhadube*: rooi korrelrige klip wat beskou word as die weerlig se urine.
(8) *legakwa*: vuurklip; hierdie klip het reeds die 'weerlig' in hom vasgevang; en word as
'n kragtige middel beskou.
(9) *lewa*: 'n wyse waarop die dolosse geval het.
(10) *boroka*: die rigting van die reënmakers.
(11) *go thaya*: is om 'gedokterde'penne in te slaan om te beveilig, oordragtelik om 'n
fondament te lê, of iets te beveilig.
(12) *Monga*: *Acacia detinens*, swarthaak, hakiesdoring.

D.11

GO THIBELA DIPHEFO

(Kwena-*ngaka*, Marico dist. Tvl., 1953)

Ge bankane ba'ago ba ka go leka
ba re ba tl'o tsa'a ntlo e ya gago ka
phefo, o thibella diphefo ka
Moomane.⁽¹⁾ Ka sengaka ke *Moratletla*.
Ke setlhare sa diphefo

O a se sila, modi wa teng, o se
kopanye le ditlhare tsa lenaka go thibella
phefo.

Gape ke molemo wa baloi. Ke go re se
fapaanya batho gore ba nne ba omanyane.
Le legong la teng ga le gôdiwi, ka le a
omanya.

OM DIE WINDE TE KEER

As jou gelykes jou wil 'probeer'
deur te dink dat hulle hierdie huis van
jou gaan wegvat met die wind, dan
wend jy die wind af met "Die Rusie-
maker" Maerua schinzii.⁽¹⁾ Dit is 'n
middel teen wind.

Jy maal dit fyn, die wortel daarvan,
en meng dit met die ander middele van
die medisynehoring om die wind af
te keer.

Ook is dit 'n middel van die toor-
naars Want dit vervreem mense van
mekaar sodat hulle net rusie maak.
Selfs met die hout word nie vuur ge-
maak nie aangesien dit rusie maak.

D.12

*GO THIBELLA MARU: TLADI LE
SEFAKO*

(Matabele-*ngaka* woonagtig by Kgatla Botswana, 1953)

Go thibella maru, ke go re: tladi,
ge motho a rata go go kolopa ka sona,
ke go re o ka theisetsa ruri mo mmeleng,
gore motho a seke a go kolopa.

Ke go re ke tla tsa'a modi wa *Mmawa*⁽²⁾
le matlhare a *Leube*⁽³⁾ ke a kopanya, ke a
sila. E tla re ka kgwedi ya dipula ke tla
batla lephatsa la setlhare se se iteilweng
ke *tladi*. Ke go re ke tsee thata ya teng.
Le yona ke tla e sila ke e tlhakanya le
bupi ba ditlhare tsa *Mmawa* le *Leube*.

Ke tla duba ka metsi a *sefako*⁽⁴⁾, gore
le yona e tsene mo teng. Ke be ke kgetla
dimpa tse pedi tsa *Moretlwa*⁽⁵⁾, ke di
tshase ka molemo oo ke o dirileng, mo
dintlheng tsa teng, ke be ke o thathe.

*OM 'DIE WOLKE': WEERLIG EN
HAEL, TE KEER.*

Om wolke te keer, d.w.s. weerlig, as
iemand jou daarmee wil 'gooi', dan
kan jy permanente beskutting op jou
liggaam aanbring, sodat iemand jou
nie kan 'gooi' (tref) nie.

Ek sal dan van die *'Mmawa'*-wortel
neem en die *'Leube'*-blare, en hulle
meng en fyn maal In die reënmaand
(Des.) soek ek 'n splinter van 'n boom
wat deur die 'weerlig' getref is. D.w.s.
ek neem dan van sy krag. Dit sal ek
ook fyn maal en meng met die poeier
van die *'Mmawa'* en *'Leube'* plante.

Ek meng dit met haelwater⁽⁴⁾,
sodat dit ook daarin kan kom. Ek pluk
dan twee rosyntjeboslatte⁽⁵⁾ en smeer
dit met daardie middel wat ek berei het,
d w.s. ek smeer die punte en dan
knoop ek elke een (in 'n lus.)

(1) *Moomane, Moratletla (Nga.):* (Pl. 135, 417) Maerua schinzii. Pax.

Hierdie teks mag O.B. Miller interesseer waar hy in sy 'Woody plants' (1952 p.16)
sê van hierdie plant "much used by native 'doctors', purpose not known."

(2) *Mmawa:* (Pl. 130) (Nyanja).

(3) *Leube:* (Pl. 131) (Nyanja).

(4) haelstene word in 'n bottel gegooi en bewaar vir gebruik in die teenmiddel teen hael.

(5) *Moretlwa:* *Grewia flava* DC. rosyntjebos.

D.12

Yaanong ke tla di tlhoma ka fa teng ga ntlu mo byang, ebong marago a mpa. Go rialo ke go re ke thaisitse, gore ge motho a ka nkolopa ka tladi, tladi e tle e boele kwa morago kwago ene, e mo tshubele ntlu.

Gape ke tla tsaya molemo o, ke o baya mo leseleng ke o phutha ke be ke o rokela mo teng, ke se bofelle mo letsogong laaka. Ke go re yaanong kae le kae kwa ke yang teng, e tla re motho ole ge a leka go nkolopa ka tladi, go tla fsa ene.

Ge ke tsaya *Mmawa*, ke go re e na le modi o o tlhamaletseng o o boteng thatathata. Ke go re se itêla kwa tlase fela jaaka tladi.

Ge ke tsaya *Leube* mo molemo wa tladi ke go re matlhare a teng, ga a foforegi le ge e le mariga. Le ge o ka re se omeletse, se ntse se le tala. Ke go re ke dira gore molemo o ke o dirang o seke wa omella, o nne motala fela. Gape *Leube*, se fsa kapele, se le metsi. Ke go re ke dira gore tladi e tswela pele e boele kwa morago e itee motho ole o o nthometseng tladi eo.

Vervolgens steek ek hulle binne in die huis in die gras (van die dak), nl. die agterkante van die latte. Deur dit te doen het ek (die wip) gestel, sodat as iemand my 'gooi' met die weerlig, die weerlig (-voël) kan teruggaan na hom toe en vir hom sy huis aan die brand gaan steek.

Ook sal ek van hierdie middel neem en dit in 'n lap sit, dit toevou en dit daarin toewerk en dit om my arm bind. Dit beteken dan dat oral waarheen ek mag gaan sal daardie persoon as hy my probeer 'gooi' met die weerlig, dan sal hý brand.

As ek die *Mmawa* -plant neem dan is dit omdat dit 'n reguit wortel het wat baie diep is. D.w.s. dit slaan af net soos die weerlig.

As ek die *Leube* -plant in die middel teen weerlig sit, dan is dit omdat die blare daarvan nie afval nie, selfs nie in die winter nie. Selfs as jy reken hulle is droog, dan is hulle nog groen. Dit beteken dan dat ek maak dat hierdie middel wat ek berei nie moet droog word nie, maar net groen bly. En ook brand die *Leube*-plant gou terwyl dit nog nat is. Dit meen dan dat ek die weerlig aanhelp om terug te keer om daardie mens te tref wat die weerlig na my gestuur het.

D.13

NGAKA E A IPHEMELA

(Kgatla-*ngaka* en veearts-assistent, Botswana, 1955)

Ngaka ya Setswana e phela mo gare ga tsietsi ka nako engwe le engwe. O lebilwe ke marumo a dingaka tse dingwe tse di ratang go mmolaya: go mo lomisa noga, go mo otlala ka legadima, go mo tsentsa, go mo etsa setlai, go mo fetola semumu, go mo tseisa le noka, go mo rôba, go mo ntsha segole, go mo senyetsa leruo, go mo kgatlhanya le ditau.

Ga go go tona e ka reng, re ntse yana, ra bona tau e setse e le fa. Yago tsenya letshogo. Go o se monna, o se monna tota wa ngaka, e ka go tshosa, wa swêla ruri. Mme ge o iphetlhetsi ka melemo ya gago, gonko o tshoga sepe.

Go iphemela game, ke go tsaya lenaka lame. Ke yona thebe yame e ke iphemelang ka yona. Ke tla tsaa *thabêlana* yame, ke letsa phala, ke lokile molemo wame mo teng. Mme ke letsa nakana e lla. Mme ke lebile *tau* ka meno,

'N NGAKA BESKUT HOMSELF

'n Tswana-*ngaka* leef binne in gevaar te alle tye. Ander *dingaka* se assegaai is op hom gerig, wat hom wil doodmaak deur: hom deur 'n slang te laat pik, hom met weerlig te tref, hom besete te maak, hom onnosel te maak, hom stom te maak, hom deur 'n rivier te laat wegspoel, hom te breek, hom gebreklik te maak, sy besittings te verniel, hom leeus te laat raakloop.

Dit skeel nie veel nie, of terwyl ons nog so sit, sien ons 'n leeu hier. En hy laat jou groot skrik. As jy nie 'n man is nie, 'n regte *ngaka*-man, sal jy so skrik dat jy heeltemal doodgaan. Maar as jy jouself beskerm het, met jou 'medisyne', sal jy vir niks bang wees nie.

Ek beskut myself met my medisyne-horing. Dit is my skild, waarmee ek myself beskut. Ek sal my beskermmiddel neem, en op die fluit blaas, nadat ek my 'medisyne' daarin gesit het. Ek blaas dan hoorbaar op die fluit, terwyl ek na die 'leeu' wat vir

D.13

mme ke e silofatsa. E be e kgwafofala.
Ke be ke tloga fa go yona, e ntse e
ntebeletse mme e esile mmenô.

Mme ge e le *legadima*, ge ke le bone
pele la ntlha, le sa ntheka, mme le tla
ka bollo, e dimpa tsa ngaka tse dingwe,
mme ke letsa phala, mme kampô ke
matshegare, motho o tla utlwa fela le lla,
mme ke iphemela!

Mme ka lebaka leo, mong wa legadima
le, ge a sa tia, le tla boela go ene, mme le
tla tsena ka botlhoko mo go ene.

Ge e le *noga* e a e nthomeletseng, kampo
ke e gatile, ke tla tsaya ditlhare tsa me ge
e ntomile, mme ke tla itlhatsisa ka lenaka
le lame le, ke be ke itlhabela ka lenaka le;
nôga e, ke be ke e bolaya. E be e bowa
e yo bolella gore ke tshwerwe!

my knor kyk, en ek maak hom onnosel.
Hy word dan mak. Ek gaan dan van hom
weg terwyl hy nog na my kyk, maar sy
tande nou teruggetrek het.

En as dit 'weerlig' is, as ek dit die eerste
keer sien en dit my nie van agter oorval
nie en dit brandende kom, die swepe
van ander *dingaka*, en ek blaas my fluit,
miskien in die middel van die dag, sal
mens net die fluit hoor terwyl ek myself
beskut!

Om daardie rede dan, as die stuurder
van hierdie blits nie sterk is nie, keer dit
na hom terug en sal hom met leed tref.

As dit 'n 'slang' is wat hy na my gestuur
het, dat ek miskien daarop getrap het,
dan neem ek my medisynes as hy my
gebyt het, dan sal ek myself met (medisyne
in) hierdie horing van my laat opgooi, en
myself met die medisyne inkerf; ek maak
die slang dan dood. Hy gaan dan terug en sê:
Ek is gevang!

D.14

TSHIRELETSO MO LEGADIMENG

Mo lebakeng la maru, mo letsatsing
le le golo, 'le ka tlhagang ka legadima
le le bolayang motho gongwe phologolo,
tshireletso ke *pheko e e moleko* o o
sireletsang motho. Pheko e ke
Thwagadima. (1) Kamoo, yone e
tshwanetse go fetlhela mo marung, e a
kgalemela.

Ge o atisitse go tlhapa ka yona, o tla
bona gore bokete ba go duma ga maru,
a tllilo katoga fa o leng teng.
O e tshela mo metsing, o bo o tlhapa.

MARU GE A DUMA LE LEGADIMA

Maru ge a duma, ke ge dinonyane(2)
di tshameka mo go ona, di itumella,
di tsama'a le ona.

Ge go le bollo, bollo bo goga makete
a otlhe a dinonyane, ge di le kwa.

Mogote wa teng o fitlha kwa go tsone
mme di tuka mollo. E be e tlhaga e
fologa e ratha sengwe jaaka motho gongwe
phologolo.

BESKERMING TEEN 'N WEERLIGSTRAAL

Ten tye van wolke, as die son baie
warm is, dan kan dit 'n weerligstraal bring
wat 'n mens of dier kan doodmaak, dan
is die beskerming die 'towerkrachtige'
middel wat die mens beskerm. Hierdie
kragmiddel is 'Weerlig'-straal (1) (karee-
doring). Daarom moet die plant in die
wolke gaan afweer en hulle verdryf.

As jy 'n gewoonte daarvan maak om
daarmee te was, dan sal jy vind dat die
swaar dreuning van die wolke, sal padgee
van waar jy is.

Jy gooi dit in water, en dan was jy
daarmee.

DONDERWEER EN WEERLIG

As die wolke dreun, dan is dit wanneer
die voëls (2) daarin speel, en daaroor bly
is, en saam met die wolke gaan.

As dit warm is, dan trek die hitte al die
gewig van die voëls, as hulle daar (bo) is.

Daardie hitte kom tot by hulle en dan
slaan hulle aan die brand. Dan kom hy af
en tref iets soos 'n mens of 'n dier.

(1) *Thwagadima*: *Lycium oxycladum* Miers. (Pl. 573) ('weerligstraal') kareedoring.

(2) die 'weerligvoëls' word hier bedoel (sien verderaan in teks).

D.14

Nonyane e, e kana ka lenong.

Mae a yone a nna kwa lewatleng.

O ka e bona fela kwa lewatleng.

Batho ba basweu ba nale thata le botlhale go ka e tshwara.

Ka 1948 e ile ya wela mo tamong ya Manamakgothe, tamo e tletse.

Ge pula e tshwanetse go duma, ge e gadima e bonesa metsi a a mo tamong. A fetoga seiponi, ka go re a eme. A lewatle, a a tsama'a.

Yona nonyane eo, ya bo e wela mo seretseng mo gare ga metsi. Maru a ba a phatlalla. Mme Modimo o dirile gore e lebane le nna.

Ke ne ke bileditswe dikgomo di le mo sakeng gore ke di laole. Ditlhako tsa ntsha⁽⁴⁾ yona mo metsing. Mme ra ya kwa teng ra yo e fitlhela. Re e tsere metswetswe e e ka bang 'iri' gore re be re e tshware.

Ga e na matla go fofela ko'o dimo ge go se na maru. Thata ya yona ke maru. Mme ra e kgona, e le rona batho fela.

Mme ra lemoga gore selo se ke moleko. Jalo ge ya *setlhelwa* ⁽⁵⁾ mo dinakeng tsotlhe tse di tlhamang,⁽⁶⁾ ebong ya tlhago ya motho montsho.

Le 'berek'a' dikgomo le batho.

Mo lefukeng la teng, ga e na malokollo. Ke *ditshika* ⁽⁷⁾ fela tse di taologang.

E tshweu-tshweu! E ya phatsima. Engwe e tshwana le 'pou'.

Ge re bona legadima le ratha, ke gone ge re e bona e le mo lebelong.

Matlho a yona a masibidu. A tshwana le a *sekolo*.⁽⁸⁾

Hierdie voël is so groot soos 'n aasvoël.

Sy eiers die is daar by die see.

Jy vind hom net by die see.

Die wit mense het die krag en die wysheid om hom te vang.

In 1948 het een geval in Modderkuil⁽³⁾ se dam, toe die dam vol was.

Toe die reën moes dreun, en dit weerlig het dit die water verlig wat in die dam is. Dit verander toe in 'n spieël omdat dit stil (water) is. Die see (se water) beweeg.

Daardie voël, val toe in die modder in die water. Die wolke is toe uitmekaar. Maar Modimo het dit so beskik dat die voël vir my moes wees.

Ek was daarheen geroep vir beeste wat in die kraal was, om oor hulle dolos te gooi. Die dolosse wys toe ⁽⁴⁾ die (voël) aan in die water. Ons gaan toe daarheen en kry hom toe daar. Dit het ons ongeveer 'n uur geneem om hom in die hande te kry.

Hy het geen krag om boontoe te vlieg as daar nie wolke is nie. Sy krag is in die wolke. En ons het hom toe baasgeraak, net ons mense.

Ons het toe besef dat hierdie 'n toorkrag is. Daarom is toe van hom stukke afgesny⁽⁵⁾ en (ingewerk) in al die horings wat kragmiddele meng⁽⁶⁾, nl. volgens die gebruik van die swart mens.

Dit word gebruik vir beeste en mense.

Die(voël) het nie litte in sy vlerk nie. Dit is net spiere wat ontvou.

Hy (die voël) is spierwit! Hy blink. 'n Ander een lyk soos 'n pou.

As ons sien 'n weerligstraal blits, dan is dit wat ons hom in sy volle vaart sien.

Sy oë is rooi. Hulle lyk soos 'n nagapie syne

(3) Modderkuil: by Pilanesberg in die Rustenburg distrik.

(4) *ntsha*: uithaal, hier: aanwys.

(5) *Setlhelwa*: om stukke van af gesny te word.

(6) *tlhama*: om kragmiddele in 'n medisynehoring te meng.

(7) *ditshika*: kan spiere, are, geslagte beteken volgens die verband. (*mesifa*: senings, spiere).

(8) *sekolo*: nagapie.

D.15

MAFURA A TLADI (1)

(Kgatlana-*ngaka*, Pilanesberg, Tvl. 2.4.1963)

Ke pheko e e batlegang thata mo lenakeng; le ge o ka rothetsa fela. Thuso ya yona ke go femela: ge e le gore maru a seke a go tshwenya, kampo motho ge a go kolopa ka yona, e ka seka ya go bolaya.

Lenaka le, o le tihamile ka *seboko sa motlhwa*. Seboko sa motlhwa ga senke se rathwa ke tladi. Ge pula e na, motlhwa o a tswala.

Ge pula e fetsa, motlhwa o ntsha phatlha gore mowa o tsene fa teng.

Monga (2) le *Montshwane* (3) ga di rathwe ke tladi. Ke tsone ditlhare tse di tihamang fela jaaka ge o lomela ka tladi.

Dimepe (4) tsa teng ke *Monga* mme modi wa teng ke one o o lokelwang mo lenakeng.

DIE WEERLIGVOËL SE VET (1)

Dit is 'n kragmiddel wat baie nodig is in die (medisyne-) horing; al sou jy net in drup. Die nut daarvan is om te beskut in 'n geval waar jy nie wil hê dat die (hael-)wolke jou moet pla nie; of as iemand jou met hom (die weerligvoël) gooi, dan sal hy jou nie doodmaak nie.

Hierdie horing het jy berei met 'die wurm van die rysmier' (koningin). Die rysmier-'wurm' word nooit deur die weerlig raakgeslaan nie. As dit reën, maak die rysmiere (hul nes) toe.

As die reën ophou, dan maak die rysmiere weer 'n opening sodat die lug daar kan inkom.

Die swarthaak (2) en *Cadaba termitaria* (3) word nie deur die weerlig getref nie. Dit is die plante waarmee die horing berei word. Hulle het net versterkers nodig, soos wat jy met die weerlig(-voël) kan versterk.

Die penne(4) daarvoor is swarthaak, en die wortels hiervan word in die horing gesit.

D.16

TLADI

(Mokalaka-*ngaka* van noord Botswana)

Ge ke batla go thibela tladi, ke tsa'a *tšhadibe* (5) Ke letlapa, mme ke moroto wa tladi. O epiwa fa tladi e iteileng teng. Ke a se sila. Ke tsa'a senke, ke a se tshasa sefapaano, ke e pega mo godimo ga ntlo. Sefapaano se leba kwa godimo. Se 'bureka' tladi se le nosi.

Bodibabontsho, (6) segwere sa teng, se 'bureka' t'adi (7) go e boisetsa kwa mong a yone, gore e yo mo ut'wisa bot'hoko. Ke yone t'adi. Ke nonyane. E nna kwa t'ase ga metsi.

WEERLIG

As ek die weerlig(-voël) wil keer, dan neem ek *tšhadibe*. (5) Dit is 'n klip, maar dit is die urine van die weerlig(-voël). Dit word gegrawe waar die weerlig geslaan het. Ek maal dit fyn. Dan neem ek 'n sink en maak 'n kruis daarop en sit dit bo-op die huis (se dak). Die kruis kyk boontoe. Dit 'bework' die weerlig -voël so alleen.

'Die donkerkuil' (6) se bol 'bework' die weerlig om dit terug te stuur na sy meester, om hom seer te maak. Dit is die weerlig. Dit is 'n voël. Hy woon onder die water.

-
- (1) Die weerlig is 'n voël wat van die see af kom, met skerp, rooi oë en lang vlerke. (seemeeu),
(2) *Monga*: (Pl. 402). *Acacia detinens* Burch. swarthaak. / (flamink).
(3) *Montshwane*: (Pl. 486) *Cadaba termitaria* N.E.Br.
(4) *dimepe*: penne met 'medisyne' aan wat by hut, land, kraal, of stat ingeslaan word vir beveiliging.
(5) *tšhadibe*: korrelrige rooi klip, na bewering die weerlig se 'urine' op sand.
(6) *Bodibabontsho*: pienk bolplant.
(7) Die Kalaka uit noord Botswana verswyg dikwels die 'l' bv. *t'adi* i.p.v. *tladi*; *bot'hoko* vir *bothoko* ens.

D.16

Lefoka la yone, *la t'adi*, le 'a lediwa. O e busa ka Bodibabontsho. O sila lekwati la Bodibabontsho; o le tsenya mo lerapong la t'adi, lefoka la yona. O bo o letsa, o re: pff! gore e boele kwa mong a yone Le ene o t'a ut'wa bot'hoko. E t'a mo gôlôfatsa; go tswa foo e tshuba nt'o.

Mosetsana ga-a-bonwe (8) o a silwa; o 'bureka' t'adi go e emisa gore e se ke ya be e atamela gaufi le wena.

Modi wa *Morotologana* (9) o a nowa O thibela motho ge a iteilwe ke tladi; o mo tsosa gore a eme, a tsoge, a tsamae.

Thetele (10) go tsewa lekwati la teng, wa le gasa ka metsi, o le thugile. Le a thibela gore e se ke ya ba ya fologa.

Selalabyanye (11), ke go re phogo ya motho: o ita'a gongwe le gongwe le ge e le mo lebitleng Motho wa teng, ke go re: o o bolaileng moswi, le ene o tla tsenwa. Go kopangwa le *Mogobagoba* (12)

O bopa motho, o 'ira 'pôpô' ka letsopa. O sila *Selalabyanye*, o kopanya le *Mogobagoba*, o gasa motho o o mmopileng o mo gasa ka seditse o mmita ka leina la yo o suleng.

Go tla tsena *Tšhadibe* le *Bodibabontsho* le *Selalabyanye* le *Mogobagoba*.

Ba bane ba, ba romiwa ka lefoka la t'adi (13) Ke go re o a e bitsa, e tl'o bola' motho yo o bolaileng yo mongwe. Mme tladi e fologe ge o e bitsa.

Die vlerk van die weerlig(-voël) word gefluit. Jy stuur hom terug met 'donkerkuil'-plant; jy maal van die bas van 'donkerkuil' en sit dit in die been van die weerlig(-voël), sy vlerk(-been). Dan fluit jy daarop: pff! sodat hy na sy eienaar kan terugkeer. Hý sal dan ook seer kry. Die (voël) sal hom vermink; en dan (sy) huis aan die brand steek.

Die wortel van 'die meisie-word-nie-gesien-nie'(8) word fyngemaal; dit word gebruik om die weerlig (voël) tot stilstand te bring sodat hy nie naby jou kom nie.

Die wortel van die suurpruim (9) word gedrink Jy keer 'n mens as hy deur die weerlig (voël) geslaan is; jy rig hom op om te staan, en te loop.

'n Stuk skil van die slangkop (10)-bol word geneem en jy besprinkel dit met water nadat jy dit fyn gestamp het. Dit keer dat hy, (die weerligvoël) nie moet afkom nie.

Die lêer-in-die-gras(11), d.w.s. 'n mensskedel. Hiermee 'slaan' (tref) jy enige plek, selfs op 'n graf. Die verantwoordelike persoon, d.w.s. die een wat die dooie dood gemaak het, dit sal ook in hom vaar. Dit word verbind met *Plectranthus cylindraceus*.(12)

Jy vorm 'n mens, deurdat jy 'n pop maak van klei. Dan maal jy mensskedel fyn en meng dit met die *Plectranthus* en dan sprinkel jy die mens wat jy gemaak het met 'n wildebees-stertkwas terwyl jy hom roep met die naam van die afgestorwene.

Hierby kom weerligvoël se urine, 'donkerkuil', mensskedel, en *Plectranthus cylindraceus*.

Hierdie vier, word gestuur deur die vlerk(-been) van die weerligvoël.(13) Dit meen: jy roep hom om daardie een te kom doodmaak wat die ander een om die lewe gebring het. En die weerlig(-voël) kom af as jy hom roep.

(8) *Mosetsana-ga-a-bonwe*:

(9) *Morotologana*: (Pl. 73) *Ximenia americana* L. var *microphylla*, suurpruim.

(10) *Thetele*: (Pl. 64) *Urginea* (burkei Bak.) *Sanguinea* Schinz., slangkop.

(11) *Selalabyanye*: 'Die lêer in die gras', 'n mens se liggaamsdeel, veral skedel, kopbeen.

(12) *Mogobagoba*: *Plectranthus cylindraceus*.

(13) *Tladi*: die weerligvoël is volgens hierdie Kalaka *ngaka*: "rooi met 'n krom bek, kort pootjies soos 'n eend, vlieg in die wolke; het groot toonnaels, word by die see van S.W.A. gesien. Sommige is ook gelerig en ander swarterig."

E.1.

DIPHEKO MO DIBATENG

(Ou Kgatla-segsman, Botswana 1951)

Ge re re: jêka kwena ge e sule, kampo tau, kampo noga, kampo phepeng, gore di na le tiro e kgolo, e ntse e sule jaana, go tshwana fela le setlhare:

O ka se epolla, sa ba 'sa swa. O bo o tsa'a modi wa teng o se sila o se fetola bopi. Mme o tla se fitlhella se na le matla. Fa gongwe matla a go fodisa; fa gongwe matla a go bolaya. Mme mo dibateng go tshwana fela jalo! (1)

DIPHEKO TSA DIPHOLOGOLO

(Ou Kgatla-segsman, 1951)

Kana phologolo ge o re o e bolaile, ga e a swela ruri. (2)

Jaaka kwena, ge e bolailwe, baloi ba tlil'o tsa'a sebate sa yona, ba e sila, ba e anega, e omelle. Mme ge ba re ba lowa motho ka yôna, ba tliilo tsa'a bupi ba sebate sa kwena ba se tsenya mo dijong, ba go naya. (3)

Mme dijo tse, ge di fitlha ka mo maleng, di tlil'o fetoga dikwenanyana mo maleng, mmaatsô a ntse a sule. Mme tsona di yo phela ge di utlwa metsi mo mpeng ya motho. Mme di tlaa duma mo mpeng. (4)

Dingaka di tlil'o re: "O jesitswe (dijeso) ka sebate sa kwena. Mme dikwena tse di tlil'o ja mateng a'go." Motho a swa, mme e ne e le bupinyana fela!

Kana motho o a tle a dume mala ka ntlha ya tlala, kampo mowa mo mpeng. Foo ya be e se dijeso.

KRAGMIDDELE MET ROOFDIERE

As ons sê: soos 'n krokodil as hy dood is, of 'n leeu, of 'n slang, of 'n skerpioen, dat hulle 'n belangrike funksie het terwyl hulle so dood is, dan is dit net soos 'n plant:

Jy kan hom uitgrawe, en dit gaan dood. Dan neem jy daarvan 'n wortel en maal dit fyn en verander dit in poeier. En jy sal vind dat dit krag het. Miskien krag om te genees; miskien krag om dood te maak. En onder die roofdiere is dit presies dieselfde! (1)

E.2.

KRAGMIDDELE VAN DIERE

As jy dink dat jy 'n dier doodgemaak het, dan is hy natuurlik nie geheel en al dood nie. (2)

Soos 'n krokodil as hy doodgemaak is, dan sal die toornaars kom en sy lewer neem, dit fyn maal, dit uitsprei en dit droog. En as hulle van plan is om iemand daarmee te toor, dan neem hulle die poeier van die krokodil se lewer en sit dit in voedsel en gee dit dan vir jou (om te eet.) (3)

As hierdie kos in die maag kom, verander dit in klein krokodilletjies in die maag, terwyl hulle moeder al die tyd dood is. Maar hulle gaan lewe sodra hulle die water in die mens se maag voel. En hulle sal geluide maak in die maag. (4)

Die *dingaka* sal sê: "Hulle het jou (vreters) laat eet deur krokodillewer. En hierdie krokodille sal jou ingewande eet." 'n Mens gaan dood, en dit was maar net 'n bietjie poeier!

'n Mens se maag maak soms geluide weens honger of winde in die maag. Maar dit is nie 'vreters' nie.

- (1) Hier wys Antipas op die Bantoe logika m.b.t. 'dooie' diere wat nog hulle 'krag' het.
- (2) Hierdie sin is 'n sleutel tot die begrip van die Bantoe denke: 'n Ding wat doodgemaak is is nog nie 'dood', of kragteloos nie. Sy wese of krag is nog daar aanwesig.
- (3) Gepoeierde lewer word gesien soos 'saad' van bv. krokodilvoortplanting.
- (4) 'n Bietjie krokodil 'saad' wat in 'n mens se maag groei, word verstaanbaar as ons dink dat vir die *Motswana* is dit die man en vrou se 'bloed' wat verbind en nuwe lewe vorm.

E.2.

Gape motho o a tle a loiwe ka dinama tsa motho o a suleng⁽⁵⁾ mme dingaka tsa bontate ba tla mo alafa gore a fole.

'n Mens word ook getoor deur die vlees van 'n mens wat dood is⁽⁵⁾, en die dingaka van my vader-hulle (se tye) sal hom 'dokter' sodat hy gesond word.

E.3.

LEOBU MO SETLHARENG SA DITSHEKO

(Motlhako-*ngaka*, Mathubudukwane, Botswana, 1955)

Re mo tirong e tona ; ge e ka bo e se wena, nka bo ke sa dumele. Tiro e ke ya bongaka mme e bosilo thata e. Ke go re ke tiro e tona tona thata, e e sa tseweng kwa gaufi. Ge e se motho jaaka wena, nka be ke seka ka e mo na'a.

Setlhare sa ditsheko ke *Motšhotlho*⁽⁷⁾, o epa modi 'a ona; o o thuge, o nne bopi, o o anegi, o o omisi.

Jaanong gê:— o batla *leobu*. Le lona o le bolaye, o le omise ka mollo go re le omele, o tsee letlapa, o le sile go re le tswe bopi. Jaanong ge o tla le tlhakanya le modi wa *Motšhotlho*. Tsona di pedi fela, ga go tsene sepe mo teng.

Jaanong ge: wa e bona letlhakanyana le? Ke e sega ka thipa, ke a phunya ka legonyana, ke le kgwaisa, go le ntsha phatlha. Yaanong ke tla tsaya leselenyana, ke le thiba ka fa tlhakore le lengwe mme ke tabole bupe bo ke bo bakantseng, ka lona. Yaanong ke thiba ka ntlha tsotlhe ka lesela. Lege nka dira di le tharo kampo di le nne.

O di ba'a mo teng ga 'tosing'⁽⁹⁾ ya sethlaro mo o beileng bopi bo mo teng.

'Tsatsi le o tlelwang ke tshoko, o ya tshkong; o tsa'a lona letlhakana le, mme o tsama'a ka sona. Mme ge o ntse o tsama'a, o ntshe letlhakanyana le, mme o le thibolle ka ntlha tsotsotlhe. O le tspe, o le tlhome mo molomong, o bulle o re: "phuu! " Letlhaka o le latlhele fa pele ga gago o le tlolaganye, o fetele kwa pele kwa tshkong.

DIE VERKLEURMANNETJIE⁽⁶⁾ IN DIE KRAGMIDDEL VIR REGSGEDINGE

Ons is besig met groot dinge; as dit nie jy was nie sou ek nie ingestem het nie. Hierdie is die *ngaka* se werk en is 'n kwaai saak. M.a.w. dit is 'n baie gewigtige werk, wat nie hier naby gevind word nie. As dit nie iemand was soos jy nie, sou ek dit nie aan hom gegee het nie.

Die medisyne vir regsgeginge is *basterkaree*⁽⁷⁾; mens grawe die wortels, stamp dit fyn tot 'n poeier, en sprei dit uit om droog te word.

Dan soek jy 'n verkleurmannetjie. Die moet jy ook doodmaak, dit droog oor die vuur totdat dit heeltemal droog is, dan neem jy 'n klip en stamp dit tot poeier. Dan meng jy dit met die basterkareewortel. Net die twee: daar kom niks verder in nie.

Nouja: sien jy hierdie rietjie?⁽⁸⁾ Ek sny dit met 'n mes en steek die gaatjie oop met 'n houtjie, en hol dit uit om 'n opening te kry. Ek neem dan 'n lappie en maak dit aan die een kant toe en skep die poeier wat ek berei het, daarmee. Nou maak ek albei kante toe met lap. Ek kan selfs drie of vier maak (van hierdie rietjies met poeier).

Jy sit hulle in die 'dosie' met 'medisyne', waarin jy die poeier gesit het.

Die dag wanneer jy deur 'n regsgeging oorval word, dan neem jy hierdie rietjie en gaan daarmee. Terwyl jy loop haal jy dan hierdie rietjie uit en maak dit aan albei kante oop. Jy neem dit, steek dit in die mond, en blaas: "phuu! ". Die rietjie gooi jy voor jou uit en stap daaroor en gaan voort na die hofsitting.

(5) Jy neem dan saad v.d. dood en plant dit in iemand om ook so dood te gaan.

(6) Die Verkleurmannetjie speel vanweë sy vermoë om sy kleur te verander 'n baie belangrike rol in die towery van die Tswana, soos hier en ook elders aan die lig kom.

(7) *Motšhotlho*: (Pl. 363) *Rhus leptodictya*, basterkaree, bergkaree.

(8) 'n Dun rietjie word geneem en 'n 2 duim lang stukkie afgesny. Die openinkie omtrent 1/4 dm. wyd, word goed uitgekrap.

(9) 'tosi' of 'toisi' van Afr. dosie. Enige blikkie vir snuifdoos gebruik is so 'n 'tosi'.

E.3.

Ge o fitlha kwa tshekong o tla disa go re go tsama'a jang. Ge go siame, o tla bona go re go siame. Mme ge go sa siama o tla nno o bona. Ke go re tsotsotlhe re di kopa mo Modimong, mme ge Modimo o sa dumele, ga go kake ga thusa sepe. Ge Modimo o rata, nka fenyatsheko e.

Ge o bona leobu le dirisiwa mo molemo o wa tsheko, ke go re e na le tiro e kgolo thata. Ge ke e bona, ke a e bola'a. Ke go re e fetoga mebala mme ga o kake wa bolela mala wa yona go re e ntse yang.

Ge se tsena mo molemong wa tsheko e ya thusa ka gobane le mo tshekong ge ba go sekisa, ga ba nke ba itse go re ba ka go sekisa jang, kampo ba ka go bona molato ra kae. Fa gongwe e tsaya ngwaga tse tharo, wa pala go athloga mme ba tla go tlogela ba sa itse go re ba ka:reng!

More o wa tsheko, ganke ke o naya motho o mongwe le o mongwe fela, ge e se o ke itseng go re o, ke a mo ikanya, ebile ke a rata go re Modimo ekete o ka mo thusa.

Ditlhare tse, ge re ntse re di dirisa jalo, ga se go re ke boitirelo ba rona. Go tswa ga *Lôwê*(10), mme bo tšile le bo-rra-etsho mogolwagolwane.

KUAMESI(11)

Kuamesi ke pheko e kgolo ya sephiri ya ditsheko.

Ke yona e e fenyang *legakabe* le *morubitshe* le *ntsu* le *ramolongwane* le *ma masiloanoka*.

Kana e a di pagama, e di nna mo magetleng mo gare ga diphuka tsa tsona e ntse e di loma. Ya ne e fofela mo tlhogong e di tobola e boele mo magetleng, di ntse di fofa. Ke go re: e nyenyane mme e di fenyatsotlhe.

Ke pheko ya ditsheko, mme e tswakantswe le *Matlhomaganyane-a-noka*. (12)

As jy by die hofsitting kom, dan sal jy oplet hoe dit verloop. As dit goed gaan sal jy sien dat alles reg is. Maar as dit nie goed gaan nie, sal jy dit bemerk. Dit wil sê ons vra alles van God, maar as God nie wil nie dan help dit niks nie. As God wil, kan ek hierdie hofsaak wen.

Waar jy vind dat die verkleurmannetjie gebruik word in hierdie hofsaakmedisyne, is dit vanweë die groot waarde daarvan. As ek een kry, maak ek hom dood. Die rede is dat hy van kleur verander en jy nie kan sê wat sy kleur is nie.

As hy in die hofsaakmedisyne gesit word, help dit, want as hulle jou onder kruisverhoor neem sal hulle nie weet hoe hulle jou kan skuldig vind nie. Miskien sal dit drie jaar duur en daar nie oor jou uitspraak gegee kan word nie; hulle sal jou laat vaar en nie weet wat om te doen nie!

Hierdie hofsaakmedisyne, sal ek nie aan enige persoon gee nie, behalwe aan een wat ek weet dat vir hom vertrou ek, en ook wil ek hê dat God hom moet help.

As ons so hierdie medisyne gebruik, is dit nie willekeurig nie. Dit dateer van *Lôwê*(10) af, en is deur ons groot-groot vaders gebring.

DIE SWART VOËLTJIE(11)

Die swart jaagvoëltjie, is 'n baie belangrike en geheime kragmiddel vir regsgedinge.

Hierdie voël wen die witborskraai, en die uil en die arend en die reier en ook die hamerkop.

Hy klim naamlik op hulle, en sit op hulle skouers tussen hulle vlerke terwyl hy hulle byt. Hy vlieg dan na die kop en pik hulle en sit dan weer op die skouers, alles terwyl hulle vlieg. Dit wil sê hy is klein, maar raak hulle almal baas.

Dit is 'n kragmiddel vir regsgedinge, nadat hy gemeng is met rivier-*Matlhomaganyane*.

(10) *Lôwê*: Die plek waar die skepping sou plaasgevind het, of liewers: die grot waaruit mens en dier heel aan die begin uit die aarde gekom het. *Lôwê* is ongeveer 30 myl N.W. van Gaberones in Botswana.

(11) *Kuamesi*: die vinnige swart voëltjie wat die groter voëls jaag.

(12) *Matlhomaganyane-a-noka*: 'n swart wortel met verdikkings gaandeweg na onder, langs die oewers van riviere.

E.4.

E.4.

Ke go re: Mo tshelong motshodi wa pheko e, o tla nna a bodiwa dipotso ke babatona, mme le ene a boa a botsa dipotso tsa gagwe tse di tla ba pallang; ba ntse ba mo sutisetsa kwa pele, a ntse a ba palla, mme go sena o a dumelang gore ke ene o a sekang nae.

Kgetse e be e latlhiwa, ke gore ga a na molato.

Fela, pheko e ga a batle gore a fiwe batho ba ba senyang. E batla go dirisiwa fela mo bathong ba ba tshwanetseng.

Dit beteken dat in 'n regseding, die persoon wat hierdie kragmiddel het, telkens vroe gevra word deur die senior manne, en dan sal hy ook sy vroe begin stel wat hulle nie sal kan antwoord nie. Hulle sal hom hoër-op aankla waar hy hulle ook sal baasraak en niemand sal glo dat dit hyself is wat 'n saak teen hom maak nie

Die saak sal uitgegooi word, dit wil se hy word onskuldig bevind

Net, hierdie kragmiddel moet nie gegee word aan mense wat skade aanrig nie. Dit moet net gebruik word deur geskikte mense.

E.5.

TLHOLWE

Go *tlholwe*⁽¹⁾ : ke mmutla wa lentswe me ge o o bona, wa re wa o bolaa, o tliilo le palla. Ke gore ke motlholo. Re re re re a o bolaa, mme wa pala. O tlo bo o tswa, o tsama'a gape o boela kwa o tswang, ka o romilwa.

Re tsa'a madi a tlholwe le boboya ba teng. Di tsena le meleko. Se o yo se makallang gore ke motlholo, ke tliilo se dirolla ka tlholwe.

Jaaka ge re le mo ntweng, nka roma tlholwe kwa go sera sa rona. Mme ba tliil e makalla e le mo gare ga bone. Mme fa ba goditseng mollo teng, e tshwanetse go tlo tlola mollo e be e tshaba ba ntse ba maketse.

Le ba ba ka reng ba e thuntsa, ga ba kake ba e bolaya.

Go rialo go kaya gore ntwala e tla tlhola, e fela e sa kgone sepe.

Ke gore ka gale ge tlholwe e ka tsena mo gare ga banna, ba tshwanetse gore ba e begele, e tle e 'bonwe'⁽²⁾ gore: nare mokgwa'a yona ke ge e tlhoma e reng!

DIE ROOIHAAAS

Daar is die rooihaas⁽¹⁾ wat in die koppies bly en as jy hom sou sien en probeer om hom dood te maak, sal julle dit nie regkry nie. Dit is 'n wonder. Ons het probeer om hom dood te maak en kon nie. Hy kom net weer uit en gaan verder, weer terug na vanwaar hy gekom het, aangesien hy gestuur was.

Ons neem die rooihaas se bloed en sy hare. Dit word gevoeg by toormiddele. Dit wat jy as 'n wonder kan beskou, sal ek tot niet maak met die rooihaas.

Soos wanneer ons in die oorlog is, kan ek die rooihaas stuur na ons vyand. En hulle sal hulle oor hom verwonder daar so tussen hulle. En daar waar hulle vuur gemaak het, moet hy dan oor die vuur spring en dan vlug terwyl hulle nog verwonderd is.

Ook hulle wat meen dat hulle hom kan skiet, sal nie in staat wees om hom dood te maak nie.

Dit beteken dan dat daar geveg sal word, en ophou sonder dat iets bereik is.

Dit meen dan dat altyd as 'n rooihaas tussen manne verskyn, dan moet hulle dit aanmeld sodat hy (met die dolosse) ondersoek kan word, om vas te stel: Wat dink hy eintlik doen hy as hy so maak!

(1) *tlholwe*: die berghaas of rooihaas.

(2) 'bonwe': gesien kan word, hier: deur dolosse ondersoek kan word.

E.6.

KGWADIRA⁽¹⁾

(Kgatla-*ngaka*, Pilansberg, Tvl. Okt. 1965)

Kgwadira ke pheko ya marena, le dingaka. Kgwadira ke *phepa*⁽²⁾ ya dipheko tsa meleko ya kago tsa merafe.

Kgwadira ke nonyane e e kgonang go phutha merafe ka bontsi thata ge kgosi e sebeta ka yona.

Dipheko tsa yona ke
seboko sa motlhwa,⁽³⁾
kgosi ya dintshi,⁽⁴⁾
motho,⁽⁵⁾
mpherefere,⁽⁶⁾
lenano⁽⁷⁾
borekhu ba moretlwa.⁽⁸⁾

Dintsi tse di tlhakaneng, ebong tsa mefuta yotlhe, go kaya mefuta ya batho ba ba kgobokangwang.

Gape go tsengwa *Kebodile*⁽⁹⁾ le *Mokaikai*.⁽¹⁰⁾

DIE VISAREND⁽¹⁾

Die visarend is 'n kragmiddel vir hoofmanne en *dingaka*. Die visarend is 'n 'reine'⁽²⁾ vir die middele teen toordery van die ontwikkeling van volkere.

Die visarend is 'n voël wat menigtes bymekaar kan bring, as die stamhoof met hom werk.

Die middele wat by hom toegevoeg word is:

die rysmierkoningin,⁽³⁾
die byekoningin⁽⁴⁾,
'n mens,⁽⁵⁾
die pendoring⁽⁶⁾,
die 'katdoring'⁽⁷⁾
en die gom van die rosyntjiebos.⁽⁸⁾

Ook allerhande vlieë, om daarmee alle soorte mense aan te dui wat bymekaar kom.

Ook word nog toegevoeg 'Ek het vrot geword' en *Ipomoea Magnusiana*.

E.7.

SELETSABANNA

Ge monna a lwala, a bolawa ke bolwetse ba basadi, ke gore ge a ikutlwa botlhoko mo letheke, o tla alafiwa ka *Seletsabanna*⁽¹¹⁾, se tlhakantswe le *Thepe*⁽¹²⁾ le ge e le *Mosetlha*⁽¹³⁾.

'DIE-MANS-LAAT-HUILER'

As 'n man krank is aan die siekte van vrouens, dit wil sê as hy pyn ondervind in sy lende, dan sal hy gedokter word met die *bont kewer*⁽¹¹⁾, nadat dit vermeng is met die *Thepe*-plant⁽¹²⁾ of met die huilbos.⁽¹³⁾

-
- (1) *Kgwadira*: die visarend, eintlik is dit die wit mis wat in die water val waar hy slaap wat so 'n gesogte kragmiddel is.
- (2) *phepa*: rein, reiniger.
- (3) *seboko sa motlhwa*: rysmierkoningin.
- (4) *kgosi ya dintshi*: die bye koningin.
- (5) *motho*: 'n menslike liggaamsdeel.
- (6) *Mpherefere*: *Gymnosporia tenuispina*, Mil. pendoring.
- (7) *Lenano*: (Pl. 643) *Asparagus virgatus* Bak. (katdoring-soort)
- (8) *borekhu ba moretlwa*: rosyntjiebos se gom.
- (9) *Kebodile*:
- (10) *Mokaikai*: *Ipomoea magnusiana* Schinz var. eenii (Rendle) A. Meeuse of *Cissampelos pareira* L.
- (11) Die *bont kewer* *Mylabris oculata* word deur vele 'dokters' gebruik, en na bewering gaan ook dikwels van die mans dood indien hulle 'n oordosis kry.
- Die *bontkewer* bevat tot 3% van die skerp prikkelmiddel *kantaridine*. Dit kan: 'strawwe maagdermprikkeling en maagwerking veroorsaak by diere, bewusteloosheid teweegbring, ontsteking van die niere ten gevolg hê en die dood veroorsaak.' (sien Steyn, D.G. : Vergiftiging van Mens en Dier, p. 76, 77).
- (12) *Thêphê*:
- (13) *Mosetlha*: (P1.151) *Peltophorum Africanum*, huilbos.

E.7.

Go tsewa lekwati la Mosetlha, o a le thuga le sen'oma, o tlhakanye bupi ba teng, "half teaspoon."

Thepe, o tsa'a medi ya teng, o e thuge, lege e sentse e le metsi, o o tlhakanye le Mosetlha.

O bo o tsee khukhwane e e bidiwang *Seletsabanna*, o e omise ka mollo o bo o e sile. O tla nosa monna ka nko ya thipa, gole gongwe fela, ka se ka bola'a motho.

O tla mo nosa mo gotlhe mo ka byalwa; phafana. G'o sen'oma mo nosa, o tsa'a Thepe, wa mo apela gape, o e mo nose. Go ya go timolla bogale bo ba setlhare se.

Yaanong monna ge a sena go se nwa, o tla tswa madi mmogo le moroto mme go fisa thata. Go tla dira gore a kue.

Ka letsatsi leo o tla bo a ntse a le mo botlhokong. E tla re kamosa a ikutlwa botoka. O tla thusega.

Die bas van die Mosetlha word geneem, jy stamp dit fyn nadat dit droog geword het, en jy meng daardie meel, 'n halwe teelepelsvol, (in die medisyne).

Jy neem die wortels van die Thepeplant, stamp dit fyn, selfs al is dit nog sappig, en meng dit met die huilbos.

Vervolgens neem jy die kewer wat genoem word "Mans-laathuiler", maak dit droog met vuur, en maal dit dan. Jy sal die man dan net 'n mespunt daarvan laat drink, slegs een maal, aangesien dit 'n persoon kan doodmaak

Jy sal hom dit alles laat drink met bier — 'n kalbas vol. Nadat jy hom laat drink het, neem jy Thepe en maak vir hom 'n aftreksel en laat hom dit drink. Dit help om die skerpheid van hierdie medisyne te verminder.

Nou sal 'n man nadat hy dit gedrink het, bloed saam met sy urine laat uitkom en dit sal verskriklik brand. Dit sal hom hardop laat gil.

Daardie hele dag sal hy in pyn verkeer. Die dag daarna sal hy beter voel. Hy sal baat vind (by hierdie behandeling)

E.8.

SENANATSWII(1)

(Kgatla-ngaka, Pilansberg, Tvl 30.7.1962)

Senanatswii ke pheko e kgolo ya boloi. Ke gore motho ge a loilwe ka yona o a budologa mme o nwa metsi thata. Mme la bofelo ke gore a swe Mme mo lenakeng la tshitlho le tshwanetse go tsena, le tle le thibelle meleko.

DIE OPBLAASPADDATJIE(1)

Die opblaaspaddatjies, is 'n belangrike kragmiddel vir toordery. Dit beteken dat as iemand daarmee getoor is, swel hy op en hy drink baie water. En op die ou end dan sterf hy. Maar in die 'medisynehoring' moet hy (die paddatjie) kom sodat dit pogings tot toordery kan afweer.

E.9.

TSHWENE LE BOTSOFE

(Kgatla-ngaka, Pilansberg, Tvl. 11.10.1962)

Ke bontshitswe ke ntatemogolo mo pontshisong gore ge batho ba kajeno ba sa tsofala jaaka ba bogologolo, molato ke gore ba tlogetse tlhago ya bogologolo ya dipheko tsa bo ntataabonamogolo.

BOBBEJAAN EN OUDERDOM

My afgestorwe oupa het aan my getoon in 'n openbaring dat die rede waarom vandag se mense nie soos dié van lank gelede oud word nie, is omdat hulle die sedes van lank gelede verlaat het, wat die kragmiddele van hulle voorvaders betref.

(1) *senanatswii*: opblaaspaddatjie

E.9.

Pheko ya go tsofala e e tsenang mo lenakeng, ke lerapo la tshwene e e kgologolo; e e sa tsholeng e na le bowa.

Ge e ka tsena mo lenakeng la mmele wa motho, ene o tliilo tsofala, moriri wa gagwe o bo o nna boleta jaaka wa tlhago ya motho; jaaka wa lesea ge le tsalwa.

Kegore a tsofala mo a kabeng a kopa Modimo wa gagwe gore bogolo a newe boikhutso ka a bonye bana ba bana bana.

Die kragmiddel om oud te word wat in die medisynehoring kom, is 'n(stuk) been van 'n baie ou bobbejaan, wat nou nie meer hare het nie.

Indien dit gesit sou word in die horing (vir die beskerming) van 'n mens se liggaam, dan sal hy baie oud word, en sy hare weer sag word soos dié van 'n mens by sy aankoms; soos dié van 'n baba as hy gebore word.

Dit wil sê hy word so oud dat hy . . . liewers vir sy God wil vra dat aan hom rus gegee moet word, aangesien hy die kinders se kindskinders gesien het.

E.10.

MOROTO WA TSHWENI(1)

(Hurutshe-ngaka, Pilansberg, Tvl. 23.2.1963)

Ke setlhare se se golo sa ditlhabi, le go *tshukgega* ga leoto.
Se siame thata.

Motho ge a bolawa ke *ditlhabi*, ke mo silela moroto wa tshweni. Ke tsaya ngatanyana e e kana ka leswana la tee. Ke tshela bupi mo metsing, ke fuduwa — aa nwa gangwe fela ka letsatsi. Mme o tla ikutlwa botoka ka letsatsi la boraro. 'Beke' e tlang a ka nwa gape. O tliilo fola.

Ge e le *matlho*, ke tshela lerole la moroto wa tshweni mo 'botlojaneng', ke be ke tshela metsi, ke se kgotlokgotsa se be se šibila. Ke be ke rothetsa mo matlhong. A tla nna botoka thata.(2)

Motho, ge go *tsibogile* leoto mo malakollong, gongwe mo lebogong, — mmele, fa gongwe le fa gongwe: re a se sila, re mo *tlhabele* ka sona.(3)

Le go jewa — se siame thata. Bo tlhatswa madi. — O tla fola. Fela se tliilo baba.

BOBBEJAAN-URINE(1)

Dit is 'n baie belangrike 'medisyne' vir pyne, en oë, en vir die swik van 'n voet Dit is baie goed.

As iemand ly aan pyne (in sy liggaam) dan maal ek vir hom van die (gekoekte) urine van die bobbejaan. Ek neem 'n stukkjie so groot soos 'n teelepel. Ek gooi die poeier in water en roer dit. Hy moet dit een maal per dag drink. En hy sal beter voel op die derde dag. Die volgende week kan hy dan weer drink. Hy sal gesond word.

As dit (seer) oë is, dan gooi ek Bobbejaan-urine-poeier in 'n botteltjie en voeg water by, en skud dit tot dit rooierig word. Ek drup dit dan in die oë. Hulle sal beter word.(2)

As iemand se voet by sy enkel verswik het, of in sy arm, — die liggaam, of enige plek: ons maal dit fyn en kerf hom daarmee in(3)

En wat eet betref — dit is uitstekend. Dit reinig die bloed. — Hy sal gesond word. Maar dit is net baie bitter.

-
- (1) Die 'Bobbejaanurine' is stukke hardgekoekte bobbejaan- en dassie-mis en urine, wat pikswart en glansend is van die urinedeurdrenking. Dit het 'n skerp ammoniak reuk, en dit sou 'n baie skerp smaak hê volgens Sesuane, wat 'n stukkjie afgebyt en geëet het om te demonstreer!
- (2) Hy noem die naam van 'n Bantoe leraar wat hy ook gehelp het.
- (3) '*tlhabele*': 'inkerf'; d.w.s. snytjies maak en die poeier invryf.

E.11.

SEOLO SA MOTLHWA

RYSMIERNES

(Kgatla-ngaka, Mathubudukwane, Botswana. 1953)

Seolo⁽¹⁾ se na le ditiro tse di dintse thata, yaaka ge se diriwa ke motlhwa, kagore ó se bopela ka mathe. Maswe a otlhe a lefatshe, mme motlhwa o 'ira selo se sengolo thata.⁽²⁾

Ke molemo wa 'mmaaruri! Ke gore ke melekô yotlhe ya lefatshe.⁽³⁾

Re tsa'a bana ba ôna, ba ba kwa tlase ga seolo, mo di tsaletseng teng, ge motho a lwala, jaaka ditlhabi, a sena borôkô.

Re o apei *matlhôgotlhôgô*,⁽⁴⁾ kegore kobo ya kgosi. Mme go *moila*⁽⁵⁾ thata gore ge a fetsa 'o o nwa, o o apei gabedi molwetsi ô, *matlhôgotlhôgô* ana. Ge a fetsa, re a tshella mo matlhakung, Ga re. se boelle. Re simolla se sengwe gape.

Go seke ga rothélla sepê fa fatshe. Ke moila ge motho a ka se gata. Ke *mogatô*⁽⁶⁾ ge motho a se gatile. Molwetsi a ka se fole.

Ge ke epa *matlhôgotlhôgô* a seolo, ke a anega mo lapeng gore a ome. Ka gore ge ke sa a anega a tla tswa seolo, kagore a tlaa ba a bopagane, bana ba teng ba sa swa. Ke mo ke se rutilweng ka teng.

Seolo sa motlhwa, ge se na le tirokgolo yaana, ke gore se ka'a badimo, jaaka badimo e le ôna seolo.⁽⁷⁾

'n Rysmiernes se 'koeke'⁽¹⁾ het baie gebruike soos wat dit deur die rysmiere gemaak word, want hulle maak dit met speeksel. Al die onreinheid van die wêreld, maar die rysmiere maak (daarvan) iets groots.⁽²⁾

Dit is nou waarlik 'n middel! Want dit behels al die pogings tot toordery van die wêreld.⁽³⁾

Ons neem die rysmierlarwes wat onder in die nes is, waar hulle eiers gelê het, as 'n mens siek is en byvoorbeeld pyne het en nie kan slaap nie.

Ons kook daarvan die sponserige koeke⁽⁴⁾, d.w.s. die (rysmier) koning (-in) se kombers. Maar hier is 'n belangrike rituele vermyding (taboe)⁽⁵⁾ naamlik om nie weer nadat (die kranke) klaar gedrink het, dan vir die tweede keer dieselfde 'koeke' te kook vir hierdie kranke nie. As hy klaar (gedrink) het dan gooi ons (die koeke) in 'n takheining. Ons herhaal nie daarmee nie. Ons begin weer met 'n ander (koek).

Daar mag niks op die grond val nie. Dit is 'taboe' as iemand daarop sou trap. As iemand daarop trap dan is dit 'n 'vertrapping'⁽⁶⁾ Die kranke sal nie gesond word nie.

As ek rysmierneskoeke uitgrawe, sit ek dit oop in die son by my huis om te droog, Want as ek dit nie droog nie, dan sal hulle begin nes maak want hulle is dan saam, en die kleintjies is nie dood nie. So het ek dit geleer.

As 'n rysmiernes so belangrik is, is dit omdat dit die voorouergeeste bedoel, soos wat die voorouergeeste juis die rysmiernes is.⁽⁷⁾

-
- (1) *seolo*: rysmiernes, hier is dit die sponsagtige binneste van die nes.
  - (2) Skynbaar word bedoel dat die rysmiere van alles gebruik maak, goed en sleg; as hulle dit opvreet en daarmee nes maak.
  - (3) Al die vorms van towery en die middele wat daarvoor gebruik word is volgens bewering aan die rysmiere bekend, en kan deur hulle verwerk word. Hulle is ook in verbinding met die *badimo* (voorouergeeste).
  - (4) *matlhôgotlhôgo* die sponserige koeke van 'n rysmiernes; tuiste van die voorvadergeeste.
  - (5) *moila*: rituele vermyding. (taboe)
  - (6) *mogato*: 'vertrapping', jy 'trap op' 'n kranke as jy sekere dinge doen, en verminder daardeur sy kanse op herstel.
  - (7) Hiervolgens woon die voorouergeeste in en onder 'n rysmiernes, en deur rysmiere te gebruik kry jy die voorouers self om jou te help.

E.11.

Le mosadi, ge a sena ngwana, re mo isa kwa teng kwa seolong. O apelwa dithare kwa teng. Re ya re tshotse pitsa ya Setswana, le bupi ba mabêlê, le metsi le 'tlhare di le pedi: Mod' 'a *Moretwa* le wa *Mupudu*; mme re ya kwa seolong.

Re 'ira *kgotontswane*, ke gore legaganyane mo go ka godiwang mollo teng. Re tsa'a matlapana a le mararo, matshêgô, re a ba'a ka kwa teng a apa'a pitsana. Ge metsi a bela, re a faga, bo a kgakgatha .... (10)

Ook 'n vrou, as sy nie 'n kind het nie, neem ons haar na die mierhoop. Medisynes word daar vir haar gekook. Ons gaan met 'n Tswana-kleipot en koringmeel en water, asook twee plante: die wortels van rosyntjebos⁽⁸⁾ en van 'n moepelboom;⁽⁹⁾ ons gaan daarmee na die miershoop.

Ons maak 'n bakoond; dit wil sê 'n grotjie waarin 'n vuur gemaak kan word. Ons neem drie klippe as stutte, en sit hulle binne in (die grotjie) sodat hulle die potjie kan laat kook. As die water kook, dan maak ons pap, en dit staan en borrel ....(10)

E.12.

MOLALATLHAGENG. (11)

(Kgatla-ngaka, Botswana 20.10.1952).

Molalatlhageng ke lerapo la motho o mosweu kampo montsho o a bolailweng ka matlapa, kampo ke batho. Mme e seng o a suleng ka bolwetse. O o na a phela sentle.

Ga re batle go alafa ka moswi. Ge a n'antse a phela sentle a ba a welwa ke kotsi, ke gore madi a gagwe a ne a ntse a siame fela, a sa lwale.

Fa gongwe lerapo la motho mosweu le ka feta la motho montsho, ka gobane motho mosweu o kgopolo thata e e tsamaelang kwa pele thata. Yona e bofefo kapele-pele go feta ya motho o montsho. — Ke gore e tla nkokeletsa matlhogonolo.

Kampo e ka re, ge le lwa le morafe o mongwe, mme le tsa'a molalatlhageng wa kgosana ya bona kampo dipheko mo go ene, le ba tsere thata yotlhe. Ntwa ele le e tsere thata yotlhe. Ba tla nyema môkô. Ke moka le ba gapetseng kgosi.

'LÊER IN-DIE-GRAS' (11)

'Lêer-in-die-gras' is die been van 'n witmens, of 'n swarte, wat doodgemaak is met klippe, of deur mense; maar nie een wat dood is weens siekte nie. Hy wat voorspoedig (goed) geleef het.

Ons wil nie met iemand wat 'n natuurlike dood gesterf het 'dokter' nie, (maar) met iemand wat nog gesond geleef het en toe deur 'n ramp oorval is, dit wil sê sy bloed was nog gesond, hy was nie siek nie.

In sommige gevalle is die been van 'n wit mens sterker as 'n swart mens s'n, omdat 'n wit mens 'n vreeslike gedagte (heldere verstand) het wat baie ver vooruit loop. (Sy been) werk baie vinniger as 'n swart mens s'n. Dit wil sê hy sal vir my seëninge vermenigvuldig.

Of as dit sou gebeur dat julle teen 'n ander stam veg, en julle neem die been van 'n onderkaptein van hulle, of (julle neem) 'kragmiddele' van sy (liggaam), dan het julle al hul krag afgeneem. Julle het al (hulle) krag in daardie geveg afgeneem. Hulle sal moed verloor. Dit is net of julle hulle stamhoof ontvoer het.

(8) *Moretwa*: *Grewia flava*, rosyntjebos.

(9) *Mupudu*: *Mimusops zeyheri* Sond. moepel.

(10) Die *ngaka* het hierdie vertelling nie voltooi nie, maar skynbaar word na aanleiding van 'n ander teks, hier vir die voorouergeeste pap gekook deur 'n vrou wat 'n kind vra.

(11) *molalatlhageng*: 'hy wat in die ruigte lê', dus enige deel van 'n mens se geraamte. 'n Baie belangrike bestanddeel en van die sterkste kragmiddele wat daar is.

E.12.

Le ge e le o mongwe jaaka ngwana, a ka tsengwa mo ditlhareng. Mme seo ke sephiri Mo polaong ga re go batle. Ba ka tsa'a motho ba bona a sule. Kampo ngwana ge a tswa a sule mo botsalong. Foo a ka nna a dirisiwa, ka go iphitlha.

Mo dinakong tsa bogologolo ke gona re utlwang gore go ka tsewa motho o montsho. Gatwe o na a bolawa a tlhakangwa le ditlhare tsa pula.

Molalathageng ke lerapo la motho, fa kae le fa kae. Aotlhe a siame, mme e le motho o o bolailweng, eseng o o suleng ka bolwetse.

Tiro ye teng bogolo ke go tsena mo diphekgong: e ntsho e, le e e tshubuyang, kegore leswalo. Ke tsona tse di bitsang matlhogonolo. Eseng leino, leine ke selo fêla!

Go tshwana jaaka 'netlane' ya basadi: '*mogolowa-ngwana*'⁽¹²⁾ Kwa kgomong r'a re ke motlhana. Mme o a tlhokega thata mo diphekgong. Ke sephoko se se tona. Tiro ya teng ke go silwa le go tlhakangwa le dipheko tse.

'Mogolowangwana' o batliwa mo diphekgong, gore e re ge mosadi a tshola ngwana, mme go pala, Modimo o mo thuse a belege, a tshole ngwana ka pele. Mme go tsewa go le gonye fela. O a jesiwa, kampo go a tshubiwa a ba a aramediwa. Ge Modimo o rata, ke kapele fela!

En selfs ook as dit iemand anders is, soos 'n kind, kan hy in die medisynes gesit word. Maar dit is 'n geheim. Ons hou nie van 'n moord nie. Hulle kan iemand neem wat hulle sien dood (verongeluk) is. Of 'n kind wat dood gebore is. In so 'n geval kan hy gebruik word, maar in die geheim.

In die ou tye hoor ons het hulle 'n mens geneem wat swart is (donker van kleur). Hulle se hy is doodgemaak en gemeng met die reënmedisynes.

'Lêer-in-die-gras' is enige been van 'n mens. Al (die bene) is goed, maar dit moet 'n mens wees wat doodgemaak is, en nie een wat doodgegaan het aan 'n siekte nie.

Dit word veral gebruik in die krag-middele: hierdie swart een (van die medisynehoring) en die een wat aan die brand gestee word, naamlik die krag-salf. Dit is hulle wat seëninge afvra. Maar nie 'n tand nie. 'n Tand is sommer 'n ding!

Dit is soos vrouens se 'wat-se-naam': 'die-ouer-van-die-kind', die *placenta*.⁽¹⁾ By 'n bees noem ons dit die nageboorte. En dit is baie noodsaaklik in die krag-middele. Dis 'n baie belangrike kragmiddel. Dit moet gemaal word en met die ander kragmiddele vermeng word.

Die nageboorte is nodig in die krag-middele, sodat as 'n vrou besig is om geboorte te gee, en dit nie regkry nie, dat die Here haar kan help en sy spoedig kan baar. Daar word net 'n bietjie van geneem. Sy moet dit eet, of dit word aan die brand gestee en sy moet dit inasem. As die Here wil dan gaan dit baie gou.

---

(12) '*mogolo-wa-ngwana*': 'die-ouer-van-die-kind', *placenta*.

Omdat die *ngaka* in sy *dipheko* (kragmiddele) menslike liggaamsdele nodig het van 'n persoon wat nog lewe of wat 'n geweldadige dood gesterwe het, is die *placenta* hiervoor geskik. Hier ook om by bevallings te help.

E.13.

RABOLO

(Kgatla-ngaka, Modipane, Botswana 25.10.1956)

Rabolo, ke gore polometsi kampo gopane ya metsi, ke *motsididi*(1)

Ke gore motho o o 'berekisang' ditlhare tsa gagwe o di kopanya le rabolo, mme diatla tsa gagwe di tla nna tsididi. Ke gore balwetse ba tla fola.

Le ge e le dikgomo, e tla ba dikgomo tse di *fodileng*(2) tse di tlhabilweng ke phefo nako engwe le engwe.(3)

Gopane wa metsi o emetse *dikgaba*(4) ebile o emetse *meleko*(5) e e tlang, gore e be maruru.

Kampo ge o fitlhela motho o o lekilweng, ditlhare tsa gago di nne maruru, tse di ka mo phekolang.

Kegore ke lesego. O dira mo maswalong le mo melekong.

O dira ga tona mo bathong ba ba lwalang *makgôba*(6) Ene o a tsena, a kopanye le gopane wa naga.

Setlhare sese kopanwang le dilo tse ke: *Tshipidibogale*(7) kampo *Morarwana*.(8) Ditlhare tse di kopanwang mo mothong ge a kgopilwe,(9) o tsaya *motlho* medi ya teng, wa mo arametsa. Mme o tsaya diphologolo tse pedi tse, mafura a tsona, o di kopanye le motlho. Yaanong o tlotse molwetse ditokollo tsotsotlhe.

WATERLIKKEWAAN

Die waterlikkewaam is 'n 'koud-maker'(1)

Dit beteken dat die persoon wat sy medisyn laat 'werk', hy moet dit meng met die waterlikkewaam, en dan sal sy hande 'koud' wees. Dit wil sê die krankes (wat hy behandel) sal gesond word.

Selfs by beeste, sal dit beeste wees wat gesond is(2), vir wie 'daar 'n windjie waai' te alle tye.(3)

Die waterlikkewaam waak teen familieverwensing(4), en waak ook teen (toor)-aanvalle(5) wat kom, dat hulle 'koud' (nie kwaai) moet wees.

Of as jy by iemand kom wat reeds 'geprobeer' is (om hom te toor), dat jou medisynes 'koud' moet wees, wat hom sal beveilig.

Dit is dus 'n seënbrenger. Jy gebruik dit in beskermingsalf en vir aanvalle van toordery.

Jy gebruik dit veral onder mense wat ly aan *'makgoba-siekte'*.(6)

Hy (die waterlikkewaam) moet hier by kom asook die veldlikkewaam.

Die plant wat by hierdie goed kom is *Sphedamnocarpus pruriens*(7) of *Morarwana*.(8) Die plante wat bykom in die geval van 'n mens as hy 'ge-laat-struikel' is(9) : Jy neem kweekgras, die wortels daarvan, en laat hom die dampe inasem. En jy neem genoemde twee diere, hulle vet, en meng dit met die gras. Dan vryf jy al die ledemate van die kranke daarmee in.

-
- (1) *motsididi*: 'koud-maker'; dit is van die uiterste belang dat 'n strawwe behandeling die pasiënt nie moet 'warm maak' nie. Die kranke en die dokter moet koel bly.
- (2) *fodile*: gesond; maar die stam *go fola* beteken ook 'om af te koel'. Om 'afgekoel' te wees is om gesond te wees.
- (3) hulle bly altyd koel.
- (4) *dikgaba*: rusies van familie wat mens siek maak.
- (5) *meleko*: 'proberslae' van hulle wat jou wil toor.
- (6) *makgôba*:
- (7) *Tshipidibogale*: (Pl. 340) *Sphedamnocarpus pruriens* (Juss.) Szysz.
- (8) *Morarwana*:
- (9) *kgopilwe*: iemand het hom 'laat struikel' m.a.w. hy het siek geword nadat hy 'n vreemde vrou besoek het

E.13.

Ge a ne a *nnanye*⁽¹⁰⁾, o tshwanetse go tsoga ka letsatsi la boraro. Mme o kopanye le setlhare se se bidiwang *Madi-a-phalane*, kampo *Motlhatswameno*⁽¹²⁾ kampo "Rooistroom"⁽¹³⁾.

Al was hy inmekaar getrek en verlam⁽¹⁰⁾ dan behoort hy op die derde dag op te staan. Jy het dit dan vermeng met 'n plant wat genoem word *Bergia decumbens*⁽¹¹⁾, of rooihoutjie⁽¹²⁾, of rooistroom⁽¹³⁾.

E.14.

LETLALO LA 'GOPANE WA NOKA'
(KWENA)

Kgatla-ngaka van Mathubudukwane, Botswana

DIE VEL VAN DIE 'WATERLIKKEWAAN'
(KROKODIL)

1952)

Pheko e, e dirisiwa, mosadi 'ge a ya bathong'. Ke gore ge a le merwalo, mme a ikutlwa go belega, mme go palega.

Hierdie kragmiddel word gebruik 'as 'n vrou na die mense gaan'. Dit wil sê as sy swanger is en wil geboorte gee, maar dit nie regkry nie.

Kegore o tsaya seripa sa letlalo la kwena, se se kanang ka 'tiki', o le tshube ka mollo, o bo o le sila. O bo o tsaya se se ka tshwanang le 'kopi', o le tshelle metsi le bopi bo ba letlalo, wa mo nosa.

Jy neem naamlik 'n deel van die krokodil se vel, so groot soos 'n tiekie, en braai dit met vuur, en maal dit fyn. Jy neem dan iets soos 'n koppie, gooi daar water in, en die gepoeierde vel, en laat haar drink.

Ge a sen' o kadumetsa, o tla tsa'a kopi eo o e kolopele ka kwa morago gagwe. Ge go latlhiwa kopi kwa morago ga mosadi, ke thapelo gore Modimo o thuse, ngwana a tswe.

Nadat sy gesluk het neem jy daardie koppie en gooi dit agter haar. As die koppie so agter die vrou gegooi word, dan is dit 'n gebed dat *Modimo* moet help dat die kind gebore word.

Yaanong wa mo tlogela. Mme re tla mo lebêlla gore a Modimo o mo *role*⁽¹⁴⁾ jaanong. Ge Modimo o rata, o tla tshola ngwana sentle fela. Le ka molomo re ntse re rapela ra re: "A Modimo o thuse ka tiro e re e dirang. A Modimo o thuse!" Mme ge Modimo o rata, o thusé. Ge Modimo o sa rate, go palege. Ke gore tsotlhe di tswa maatleng a Modimo.

Jy verlaat haar dan, Ons sal haar dophou dat *Modimo* die las van haar nou moet afhaal⁽¹⁾. As *Modimo* wil sal sy nou normaalweg geboorte gee. Ons bid ook deurentyd met die mond en sê: "Mag *Modimo* help met hierdie werk wat ons doen. As *Modimo* wil, help Hy. As *Modimo* nie wil nie, dan slaag dit nie. Dit is omdat alles kom uit *Modimo* se krag.

Ge go palega go ka lekwa gape ka merinyana e e ka epywang, jaaka *Lefetlhwane*, kegore *Fulwane*.⁽¹⁵⁾

As dit nie slaag nie, kan weer probeer word met plante wat gegrawe word soos basterolien, dit wil sê wildevlier⁽¹⁵⁾.

Letlalo le la kwena le a tlhokega thata mo diphekong. Tiro ya teng, ke go tiisa pheko eo gammogo le ditlhare tse dingwe. Kana bo rraetsho ba re: "Tlou ga nke e bolawa ke lerumo le le lengwe". Kegore ge o tlhaba ka marumo a le mantsi, e tla wela fatshe.

Hierdie krokodilvel is noodsaaklik in die kragmiddele. Die funksie daarvan is om daardie kragmiddel te versterk saam met ander plante. Ons vaders sê: "'n Olifant word nie met een assegaai doodgemaak nie." Dit beteken dat as jy met baie assegaai steek, dan sal hy op die grond val.

(10) *nnanye*: van *go nnanya*: om inmekaar getrek en verlam te wees.

(11) *Madi-a-phalane*: Pl. 628) *Bergia decumbens* Planch. ex Harv.

(12) *Motlhatswameno*: (Pl. 568) *Rubia petiolaris* D.C. kleefgras, rooihoutjie.

(13) 'Rooistroom' vir '*Monnamontsho*' *Cadaba aphylla* (C. juncea Harv.).

(14) *rola*: die las wat sy dra van haar afhaal.

(15) *Lefetlhwane*: *Fulwane*: (Pl. 551) *Buddleia Saligna* Willd. basterolien, wildevlier.

E.14.

Pheko le yona e ntse jalo. Bagologolo ba re: "Sedikwa ke mpyapedi, ga se thata". Ge mpya e le engwe, se thata. Ke lona lentswe le le reng: "Moesi ke mmedi". Ke gore: ge o le nosi, ga o kakke wa kgona selo se. Se ka go palla. Ge le le babedi le kakgona se se pallang motho a le mongwe.

Fela jalo, mo bolwetseng. Ge ngaka a bona gore go a mo palla, o tla re: "A go tsene o mongwe, a tle a leke. Gongwe Modimo o tla mo thusa; o tla bona." Le ene ge a pallwa, go batlwa engwe ngaka.

Die kragmiddel is ook net so: Die ou mense sê: "Hy (die roofdier) wat omring is deur twee honde is nie moeilik (om dood te maak) nie". As daar net een hond is, is dit moeilik. Dit is dieselfde as die woord wat sê: "Om alleen te wees is twee". Dit wil sê as jy alleen is sal jy hierdie saak nie regkry nie. Dit sal jou baasraak. As julle twee is, kan julle regkry wat een alleen sal baasraak.

Net so is dit in krankheid: As die *ngaka* sien dat dit hom baasraak, sal hy sê: "Laat 'n ander een kom om te probeer. Miskien help *Modimo* hom; hy sal sien." En as ook hý nie kan nie, dan word weer 'n ander *ngaka* gesoek.

E.15.

**KWENA LE RABOLO DI
TSIDIFATSA MOTHO**

(Tlokwa-ngaka, Botswana 8.5.1955)

Kwena, kampo rabolo wa metsi, ke letsididi⁽¹⁾. Le *Tlhapadima*⁽²⁾ ke letsididi. Re ba tsenya mo metlhapisong⁽³⁾. Rabolo a re: "Wena motho o o fsang, nna ke nna mo go tsididi. Ke go re ke tsidifatsa bolwetse mo meleng."

Mme motho o re mo arametsang⁽⁴⁾, re tsaya masepa a kwena re a tshela mo pitseng e e sa khurumediwang; ra re ke yona sekhurumelo. Bollo bo tla tswa ge molwetsi a aramediwa.

**DIE KROKODIL EN WATER-
LIKKEWAAN 'KOEL' DIE MENS AF**

Die krokodil, of die waterlikkewaan is 'n 'afkoeler'⁽¹⁾. Ook die vygie⁽²⁾ is 'n 'afkoeler'. Ons sit hulle in 'was'-middele⁽³⁾. Die waterlikkewaan sê: "Jy mens wat brand (van die koors), ek bly in die koel plekke. Dit wil sê ek maak siekte in die liggaam koel."

Die persoon wat ons laat sweet⁽⁴⁾, (vir hom) neem ons krokodilmis en gooi dit in die pot wat nie met 'n deksel toegemaak word nie; ons sê hy (die krokodil) is die deksel. Die hitte (koors) sal uitgaan as die kranke (hiermee) gesweet word.

-
- (1) *letsididi*: is 'n 'koel' plant, of 'koel' dier wat in koel plekke bly (soos die krokodil) en wat gebruik word om die mens ook 'af te koel'.
  - (2) *Tlhapadima*: (Pl. 194) 'n vygie ongeïdentifiseer by Gaberones in Botswana.
  - (3) *motlhapiso*: 'n middel waarmee mense, diere en landerye besprinkel word om teenspoed af te weer.
  - (4) *arametsa*: om 'n stomende pot met 'medisyne' voor die sittende kranke te plaas en hom met komberse toe te pak om vir 'n paar minute lank uit te sweet.

E.16(a)

TSHERE

(Kgatla-ngaka van Pilanesberg, Tvl., 4.4.1963)

Ngwana wa lesea ge a lwala *bolwetse* bo bo bidiwang *segokgwana*, (ke gore matlho a gagwe a bulletse mme diatla di ntse di mo tshwara mo matlhong), ke tla ya go epa tshere, ke sa e bolae. Ke e tshwara ka diatla mo maragwaneng a yona.

E tla re ge ke tla ka yona e tlhaga e kudupanye, ke tla itse gore ngwana ga a lwale bolwetse bo ba segokgwana. Ge yone e ka phutolla diatla ke tla itse gore ngwana o lwala bolwetse, boo.

E tla re ge ke tsena ka kwa lapeng ka e pitikisa mo setlhareng se se bidiwang *Legetla*⁽¹⁾, ele bopi bo bo sitsweng ba teng.

Jalo ge, ke tla e atametsa mo matlhong a ngwana gore e mo ngape matlho a, eseng go mo loma. O tla tswa madi mo mangapong a yona. Mme yone tshere ke gone e tla bong e goga bolwetse boo ba ngwana. E bo tsere, jalo re tli' o e latlha kwa kgakala e tsamaya ka bona. Mantsiboa ao, ngwana o tla bo a lebella.

Kana tshere ke moloji. A ka go rurugisa leoto, le nna kana, mme e sa go loma; ke gore e go loile ka mowa.

Jaanong ge ke e pitikolla mo *Legetla*, ke gore ke a e dira gore e se go lome, fela e go ngape. Mme yona, ge ke e baa fatshe e tliilo latswa madi a ngwana mo matshoaneng a yona. E itsuntsunyetsa maboa a a yona mo mabogong a a neng a šibila ka madi a ngwana. Go rialo ke gore e ja bolwetse ba ngwana.

DIE BOBBEJAANSPINNEKOP

As 'n babatjie siek is aan wat genoem word 'vel skurfte' dit wil sê sy oë knip toe en dan vat hy gedurig aan sy oë), sal ek gaan om 'n bobbejaanspinnekop te gaan grawe sonder om hom dood te maak. Ek vang hom met my hand aan sy agterlyfie.

As dit gebeur dat ek met hom kom en hy hom inmekaar gekrimp hou, sal ek weet dat die kind nie siek is aan 'vel skurfte' nie. As hy sy 'hande' (pote) uitstrek, sal ek weet dat die kind daardie siekte het.

As ek in die *'lapa* (huisommuring) aankom, rol ek hòm (die spinnekop) in *Bulbine stenophyla*⁽¹⁾, nl. die gemaalde poeier daarvan.

Ek bring hom dan nader aan die oë van die kind sodat hy, (die spinnekop) hom aan hierdie oë kan krap, maar nie om hom te byt nie. Daar sal bloed by die krapplekke uitkom. En so sal die bobbejaanspinnekop die siekte uit die kind trek. Hy het dit nou geneem, en daarom sal ons hom daar ver weggooi sodat hy daarmee kan weggaan. Daardie aand sal die kind behoortlik kyk.

Die bobbejaanspinnekop is natuurlik 'n toornaar. Hy kan jou voet laat opswel dat dit só dik word, sonder dat hy jou byt; dit wil sê hy het jou met sy asem getoor.

As ek hom so rondrol in die *Bulbine Stenophyla*, dan maak ek hom so dat hy jou nie byt nie, maar jou net krap. En hy, as ek hom neersit dan gaan hy die bloed van die kind aflek van sy pootjies. Hy suig aan sy eie hare aan die pote wat rooi geword het van die kind se bloed. Deur dit te doen eet hy die kind se siekte.

---

(1) *Legetla* : (Pl. 483) *Bulbine stenophyla*.

E.16(b)

**SEGOKGO SE SE BIDIWANG
TSHERE**

Ke bolela tiro ya segokgo se se bidiwang tshere. Tiro ya tshere e kgolo mo kalafing ya bana ba ba lwalang bolwetse ba maswabi, kgotsa bolwetse bo bo bidiwang tlou.

Bolwetse bo, bo swabisa letlalo la ngwana, mme ngwana wa teng wa bulala kgotsa a tsoala matlho a gagwe, a nna a ngwaa dinko le matlho le molomo.

Go supa gore di a baba, mme ngwana wa teng ga a fetse go ingwaa.

Jalo tshere e kgona kalafi ya maswabi ka go e lomisa ngwana, e tshwerwe ka maoto a morago gore e mo ngape, ebong matlho le mmele wa ngwana, gore a lele ge e mo ngapa matlho.

E utlwa bolwetse mo ngwaneng. Go rialo re a be re tlotitse tshere ka pheko, gammogo le ngwana o a lwalang maswabi.

Dipheko tsa teng ke tse:

Ke *Legetla*, *sebatibogôgô*. *Sebatibogôgô* ke khukhwane e sematlana. E nna mo meokeng e suleng. Di kopangwa ka karametso. Morago o mo tlotso mmele ka sona. O simolla go se mo lomisa mmele otlhe.

Jaanong ithuteng tshere; mosola wa yona pila gammogo le dipheko tseo.

**GO TSHWARA DINOGA TSE
DI KGOLO**

Mmutla ke tlholwe. Tlholwe e dira dimakatso. Ge ke re: *nôga* e tla swa, ke e neela tlholwe ka dipheko gore *nôga* e je tlholwe.

Ga ke re noga e tllilo loma tlholwe, tlholwe a swa?

Mme *nôga* e latswa tlholwe; ge e latswa boa ba tlholwe bo nna kana (4" lank). Yaanong noga e tsa'a tlholwe ya re e a e metsa. Boa ba tlholwe bo sala bo 'akile' mo menong a noga.

**DIE SPINNEKOP WAT
BOBBEJAANSPINNEKOP GENOEM
WORD**

Ek praat van die funksie van die bobbejaanspinnekop. Die bobbejaanspinnekop het 'n groot taak in die genesing van kinders wat 'verlep'-siekte het, of te wel wat olifantsiekte genoem word.

Hierdie siekte laat die vel van die kind verrimpel, en die kind met daardie siekte maak die oë toe, en hou aan om die neus te krap en die oë en die mond.

Dit wys dat dit jeuk, en daardie kind hou nie op om homself te krap nie.

So kry die bobbejaanspinnekop dit reg om die verrimpeldheid te genees deur hom die kind te laat byt, terwyl hy aan sy agterpote vasgehou word, dat hy hom krap nl. die oë en liggaam van die kind, sodat hy huil as hy so oë krap.

Hy bemerk die siekte van die kind. Dit wil sê ons het die bobbejaanspinnekop gesmeer, sowel as die kind wat die verrimpeling het.

Hier is die kragmiddele daarvoor:

Dit is *Legetla* en boombasgogga. Boombasgogga is 'n plat gogga. Hy woon in dooie doringboomstamme. Hulle word vermeng deur hulle te braai en die dampe in te adem. Daarna smeer jy sy lyf vir hom daarmee. Jy begin deur hom sy hele liggaam te laat byt.

So moet julle dan die gebruike van die bobbejaanspinnekop aanleer; die nut van hom sowel as die ander kragmiddele.

E.17

OM GROOT SLANGE TE VANG

'Haas', meen die (rooi) berghaas. Hy doen wonderwerke. As ek sê: 'n slang sal dood gemaak word, dan gee ek aan hom 'n berghaas met kragmiddele sodat die slang die berghaas eet.

Is dit nie so dat die slang die berghaas sal byt en die berghaas sal doodgaan nie?

Die slang sal dan die berghaas lek; terwyl hy lek word die hare van die berghaas net so lank (4"). Nou probeer die slang die berghaas insluk. Maar die hare van die berghaas bly vashaak aan die slang se tande.

E.17.

Yaanong ge e re e a tlhatsa tlholwe,
e be e 'haka' e e beta, e be e swa.

Noga ga e nke e tlhatsa. Ge e tlhatsa
ke ge e swa.

O tla e bona ka dintsi gore e sule, Byang
bobotlhe bo tllil'o tllala dintsi. Le byang
ga bo nke bo tshikinyega ge o kolopa
ka letlapa.

Ke gona ge o ka atamelang dinoga
jaaka botlhware, phika le mokopa.

Phika:

E tshwanakana le kgaka ka mala.

E sebilo se se ntsho mme e na le
marothodi a masweunyana.

Tlhware:

Ge noga e na le dimaro tse ditshweu
o itse ge e le tlhware.

Mokopa:

o montsho fela o o senang mala.

As hy nou probeer om weer die
berghaas op te gooi, dan haak die berghaas
vas, verwurg hom en die slang gaan dan
dood.

'n Slang kan nie opgooi nie. Hy gooi
net op as hy doodgaan.

Jy sal weet dat hy dood is, aan die
vlieë. Die gras rondom sal vol vlieë word.
En ook sal die gras nie roer as jy 'n klip
daarin gooi nie.

Dan kan jy naderkom aan slange
soos die luislang, phika of die mamba.

Phika:

Sy kleur lyk net soos 'n tarrentaal
syne.

Hy is 'n blink donkergrys en dan het hy
daarop wit spatseltjies.

Luislang:

As 'n slang halfmaan kringe op het
wat wit is dan weet jy dis 'n luislang.

Mamba:

Hy is swart sonder enige ander kleur
by.

E.18.

**MAFURA A MOKOPA,
GONGWE A PHIKA**

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl., 11.10.1962).

Ge motho a swafetse, ke tllilo mo naya
mafura a mokopa, ke mo ra'a ke re a
itshase mmele otlhe mantsiboa a ese a
robale, malatsi a mararo. Morago ga goo
a je mafura a.

Mme o tllilo itlobolla letlalo lo lotlhe la
mmele wa gagwe fela jaaka noga; oa
kotobolotsega. Mme e tla re ge a tlhapa
o tla bona letlalo la gagwe le le borethe
le kgatlhisa, ebong seo se se supang bophelo
ba gagwe le mo moweng wa gagwe. O tla be
a fetogile, le ene a ikutlwa jalo.

**DIE VET VAN 'N MAMBA OF VAN
'N 'PHIKA'-SLANG**

As iemand se vel skurwerig is, sal ek
vir hom mambavet gee en vir hom sê
om homself in te vryf, die hele liggaam
saans voor hy gaan slaap, vir drie dae
lank. Hierna moet hy hierdie vet eet.

Die hele vel sal van sy liggaam afdop
net soos 'n slang; hy vervel. En dit sal
gebeur dat wanneer hy was, sal hy vind
dat sy vel glad is en mooi aantreklik;
nl. dit wat sy lewe openbaar en ook sy
gees. Hy sal dan verander het, en hy
self sal ook so voel. (die verandering)

E.19.

MMITSA

Mmitsa⁽¹⁾ ke pheko ya maswalo a
otlhe: a dibenkele, a dikhefi, a dikhemisi,
tsotlhe ka mefuta.

Leina la sona ke *Lesêno*⁽²⁾ Leseno ke
setlhare. Se gola se rara ditlhare tse
dingwe. Mme se enya digwere tse di tswang
mafisi. Di nna mo thabeng.

DIE ROEPER

Die 'roeper'⁽¹⁾ is 'n kragmiddel wat
in al die 'gelukbringsalf' moet kom:
vir winkels, kafees, apteke, alle soorte.

Die naam van die plant is Leseno. Dit
is 'n plant wat in ander bome rank. Die
plant het knolle waaruit daar melk kom.
Dit is 'n bergplant.

(1) *Mmitsa*: (Pl. 642). *Rhynchosia crassifolia* Benth; kom ook in die kragmiddel wat
gebrand word, sodat die rook daarvan kliënte kan 'roep'.

(2) *Lesêno*: 'n rankplant met melkerige knolle.

E.19

Metswako ya teng e ya ka madi a batho. Bangwe ke Tshetlo, bangwe ke Kgwadira, bangwe Mamasiloanoka.

Mmitsa o dirisiwa ka go tshubiwa ga bopi ba teng. Mme mosi wa teng o tla bitsa nageng yotlhe, mme o go biletsa molwetsi. Omongwe le omongwe yo a lwalang, o tla mmilediwa.

Die toevoegsel hiervoor moet wees volgens elke mens se bloed. Vir sommige is dit die heuningvoël, vir ander is dit die visarend, vir ander is dit die hamerkop.

Die 'roeper' word gebruik deur die poeier daarvan te brand. En die rook daarvan sal dwarsdeur die land roep; en vir jou pasiënte roep. Na enigeen wat siek is sal jy geroep word.

E.20(a)

KHUPAMARAMA⁽¹⁾

(Kgatla-*ngaka*, Botswana. 1953)

Ge nka tsena mo leetong mme ke bona gore ke tla tshwengwa ke motho, kaja 'lephodisa', nka natha lekwati la khupamarama ke kgwela kwa pele ke bolletse, ka kgwela kwa morago ke budologile. Ke gore: le ge nka feta lephodisa, ke tla feta fela, ke gore ga a mpono!

DIE GROOT BITTERAPPEL

As ek op reis gaan en ek sien dat ek deur iemand gehinder sal word, soos by. 'n polisieman, dan kan ek 'n stukkie afbyt van die bas van die groot bitterappel en dit vorentoe spuug met toe oë, en agtertoe spuug met oop oë. Dit beteken dat al sou ek langs die polisieman verbystap, gaan ek sommer verby, want hy sien my nie!

E.20(b)

TLHOKWALATSELA⁽²⁾

Ke o tlhakanya le Khupamarama, ke se silasila ke be ke tsa'a mafura a diphilo tsa nku ke be ke dubaduba ka sona. Ke be ke itshasa⁽³⁾ kamoso fela ge ke tlhapile.

Ge ke tsamaya, ke tshotse Tlhokwalatsela ka re:

"Tlhokwalatsela moenyana,
Tlhokwalatsela ntshebele,
Motho o sebelwa ke wa'abô".

Ke gore: yaanong ke tli' o utlwa dikgang tse ba di sebang ka ga me.

DIE WILDEANGELIER

Ek meng dit met die groot bitterappel; ek maal dit fyn en neem dan die niervet van 'n skaap en meng dit. In die oggend smeer ek my⁽³⁾ daarmee net na ek gewas het.

As ek loop en ek het wildeangelier (aangesmeer) dan sê ek:

"Wildeangelier, vreemdelingetjie,
"Wildeangelier, fluister vir my,
'n Mens se familie fluister vir hom".

Dit beteken dat ek nou alles sal hoor wat mense van my skinder.

-
- (1) *Khupamarama*: (Pl. 35) *Solanum incanum* L. groot bitterappel.
 (2) *Tlhokwalatsela*: (Pl. 465) *Dianthus namaënsis* Schinz. wilde angelier.
 (3) 'n Bietjie van die 'salf' word tussen die hande geneem en daarmee die hare, gesig en nek gevryf.

E. 21

PAGAMELA⁽¹⁾

Ke pheko ya dikgomo, gore di tsale.

Motswako wa sona ke ditlhaka tsa Moologa⁽²⁾. Di silwa mmogo. Re tsaye mafura a diphilo tsa kgomo; re tsaa sethwe sengwe sa tshwene. Di dubiwa mmogo. Kegore ka kgwedi ge e *thwasa* re se ba'a mo lengetaneng ka magale a mollo. Se tla fsa, mme dikgomo tsotsotlhe di tla re ge di utlwa monko wa pheko e, di sokologela mo go wena di go dupa.

Jaanong o se tlogela se tuka mo gare ga tsona.

Gantsi, tse dingwe di a bokolla ge di utlwa monko wa pheko. Go rialo ke gore ga di a fapaanya, gore di tsale tse dinamagadi gongwe tse tonanyana. Ke gore di tlhakane.

Eo ke yona phemelo ya dikgomo.

Mo mothong e a bereka. E remela monna ka go e apa'a, re e tlhakantse le pheko e e bidiwang *Matlhomaganyang*⁽³⁾.

Kegore o tshwanetse gore a tsoge a tshole bana a ba tlhomaganye.

DIE BOOMORGIDEE

Dit is 'n kragmiddel vir beeste sodat hulle moet aantel.

Dit word gemeng met die vruggies van die *Croton gratissimus*-plant. Hulle word saam fyn gemaal. Ons neem van 'n bees se niervet; en ook een liggaamsdeel van 'n bobbejaan. Dit word saam gemeng. As die maan verander plaas ons dit in 'n potskerf met warm kole. Dit sal brand, en al die beeste sal as hulle die reuk van hierdie middel kry, na jou toe draai en aan jou kom ruik.

Jy los dit dan brandende tussen hulle.

Gewoonlik sal sommige bulk as hulle die reuk van hierdie kragmiddel kry. Dit beteken dan dat hulle nie onderskei is om net versies of bulletjies te kry nie, hulle is vermeng.

Daarin is dan die beskutting van die beeste.

By die mens word dit ook gebruik. Dit word as kragmiddel gebruik vir die man, deur dit te kook nadat dit gemeng is met die plant: *Matlhomaganyang* ('opeenvolging').

Dit beteken dan dat hy moet opstaan en kinders verwek in kort opeenvolging op mekaar.

E.22

SEPHEKO SA NTWA:

('Pipina-marumo-dira-ga-di-bonwe.')(4)

(Matebele-*ngaka* woonagtig by Kgatla, Botswana. 1952)

Morena o tla phutha mophato o o yang kwa ntweng.

Mme mosadimogolo o o sa tlholong a robala le monna, o tsaya sepheko se se golo sa ntwana, ebong: Pipina-marumo-dira-ga-di-bonwe. O tsaya pheko e phakela, o tlhapa ka yona.⁽⁵⁾ A ba a tsaya seditse sa ngaka, mme o a se ina mo masweng a gagwe.

DIE OORLOGSMIDDEL:

Decabelone (*Tavaresia grandiflora*).

Die hoofman sal die regiment byeenoep wat moet uittrek na die oorlog.

'n Ou vrou wat nie meer 'n man het nie, sal dan die belangrike kragmiddel vir die oorlog neem nl.: Decabelone (*Tavaresia grandiflora*). Sy neem hierdie kragmiddel vroeg in die môre en was daarmee. Sy neem 'n *ngaka* se wildebeesstertkwas en doop dit in haar 'eie vuil' waswater.

- (1) Die wilde *orgidee* word 'geërf' van 'n vader of oupa, wat dit nog geplant het voor sy dood, in die mik van 'n maroela- of ander boom by die huis.
- (2) *Moologa*: (Pl. 422) *Croton gratissimus*.
- (3) *Matlhomaganyang*: 'n klein orgidee-agtige plantjie wat op Derdepoort aan die Marico-rivier groei tussen, d.w.s. in die rosyntjiesbosse.
- (4) *Pipina-marumo-dira-ga-di-bonwe*: (Pl. 74) Decabelone (*Tavaresia grandiflora*). Die aasblom met 'n paar honderd skerp wit dorinkies.
- (5) Sy gooi die stukkend-gesnyde plant in water waarmee sy haarself was.

E.22

O tlaatla kwa kgotleng a apola diaparo tsotlhe. Banna ba tla inama ba lebella fatshe, gore ba se ke ba mmona. Mosadi a ba a tsama'a mo gare ga bōna, a ba kgašha ka seditse. Go tsweng foo, ga a bue le ope, — mosadi o, mme bone ga ba boele kwa malapeng a bone.

Ba bolotse. Ba yo tlabana. Ba yo gapa lefatshe ka more o.

Sy sal in die *kgotla* (vergaderplek) kom en al haar klere uittrek. Die manne sal gebukkend wees en na die grond kyk sodat hulle haar nie sien nie. Die vrou beweeg dan tussen hulle en besprinkel hulle met die wildebees-stertkwas. Daarvandaan praat hierdie vrou nie met iemand nie, en hulle keer nie weer na hul huise terug nie. Hulle trek uit. Hulle gaan nou veg. Hulle gaan 'n land in besit neem met hierdie middel.

E.23

PHEKO YA NTWA

(Kgatla-*ngaka*, Pilanesberg, Tvl., 11.10.1962)

Motshwarakgano⁽¹⁾ ke pheko ya ntwā. Ke gore ntwā ele, ge le yo e tlasela, ga go ope yo o tla tsamayang a sa tlabiwa.

E tlabiwa ke *Tlhaba-di-lebanye*, kegore *Mokgotšhe*, Le *Setlhoo* se tsena mo phekong ya ntwā; mme re yo tsaya tlhogo ya yona fela, gore sera sa gago le sone se tle se gonyele jaaka setlhoo, se tshabe.

Le noko e tsena mo teng gore jaaka dimpša ge di ka re di a e tshwara, ga go na mpsa e e ka tsamayang e sena lerumo.

Re tlatša ka *khunyedi*, sebokwanyana sa seloko. Le sone se a gonyella. Re tlii'ō tsaya madi a batho ba ba bolailweng ke marumo⁽²⁾ mme re tlhakanya ka ona, ebong madi a dira tsa lona jaaka ge ba ntse ba bolawa ba tshaba.

Le tlii'ō tsamaya le ntse le tabola madi le a tsenya mo lenakeng le a futswela mmogo le a tlhakatlhakana le tshitlho.

Notshe le yona o tshwanetse go le tsenya mo teng, ka gore ge o ka seke wa le tsenya, ba bangwe ba teng ba ba lwang ka dinotshe fela.

KRAGMIDDEL VIR OORLOG

Die aasblom, Decabelone (*Tavaresia*) *grandiflora* is die kragmiddel vir oorlog. Dit wil sê as julle daardie geveg aandurf, dan is daar nie een wat sal gaan (in die stryd) wat nie gesteeek sal word nie.

Die aasblom word aangevul met *Tlhaba-di-lebanye*-plant. Ook 'n krimpvarkie kom in die oorlogskragmiddel; maar ons gaan net sy kop neem sodat jou vyand ook net so moet 'kop intrek' soos die krimpvarkie, en vlug.

Ook kom die ystervark in (die mengsel) omdat net soos die honde, as hulle meen hulle kan hom vang, dan is daar nie 'n hond wat sal gaan wat nie 'n assegaai ('n ystervarkpen) in hom sal hê nie!

Ons vul aan met 'n wurmpie in turfgrond. Ook dié trek sy kop terug. Ons gaan die bloed neem van mense wat gedood is deur assegaai, (2) en ons roer dit in, naamlik die bloed van julle vyande soos wat hulle gedood word en vlug.

Julle sal loop en bloed opskep en in die horing sit terwyl julle dit saamroer, en meng met die kragself.

'n By moet jy ook insit (in die horing), want as jy dit nie insit nie dan is daar andere wat net met bye (vir jou) beveg.

-
- (1) *Motshwarakgano*: (dies. as.: *Pipina-marumo-dira-ga-di-bonwe* vgl. E. 22) die aasblom wat 'n menigte klein dorinkies het. *Decabelone* (*Tavaresia*) *grandiflora*.
(2) Sterwende krygers is 'n goeie middel om nog ander te laat omkom.

E.24

**GO TLHAPISA MARUMO KA
MOSITSANE**

**OM DIE ASSEGAAIE TE 'WAS' MET
ELANDSBOONTJIE**

(Matabele-*ngaka* wat tussen Kgatla van Botswana woon. 1955)

Setlhare sa go tihapisa marumo ge go iwa kwa ntweng ke *Mosetlhane*, ke go re *Mositsane*.⁽¹⁾ Ge gotwe Moselekatsi o o na a lwa le ditšhaba, ba ne ba lwa ka yona.

Die middel waarmee die assegaai 'gewas' (behandel) moet word as daar uitgetrek word in die geveg is die elandsboontjie⁽¹⁾. As daar gesê word dat uMzilikazi met die stamme geveg het, dan is dit omdat hy hiermee geveg het.

O batle ngwananyana o o nang le nyaga di le tlhano kampo lesome. A apole a nne maponopono. A tsee setlhare se, a kōkōtele lerumo mo segwereng sa teng. O mo raye: a tomolle lerumo lele. A be a tsee lerumo a le tlhabe fatshe.

Jy moet 'n kindjie seek van vyf of tien jaar. Hy moet kaal uittrek. Hy moet dan 'n assegaai in hierdie wortel in kap. Dan moet jy vir hom sê om daardie assegaai uit te trek. Hy moet die assegaai dan in die grond in steek.

Lona le be le tloge ka ditlhōpō tse di tihapisitsweng, mme ga gonke go swa ope mo lona. Mme le tlogele lerumo le le tlhabatlweng fa fatshe

Julle trek dan uit met die gewere wat 'gewas' (behandel) is, en nie een van julle sal sneuwel nie. Maar julle moet die assegaai so agterlaat: in die grond vas gesteek.

Le ba fetotse bana, jaaka ngwanyana oo; lona le banna, le lwa le banyana.

Julle het hulle (die vyand) nou in kinders verander, net soos daardie kind. Julle is mans en julle veg teen 'kindertjies'.

Gape, mo se leng teng, se aga motse. Ge o aga mokgoro wa go, o phekola ka sona. O a tlang a re o a go lowa, o tswa a lwala. Go tswa mo go ene. Ga nke ke kolopa motho. Nka tswa mowa o maswe.

Die plant 'bou ook die stat op': As jy jou stat wil bou, dan beveilig jy dit hiermee. Hy wat kom en meen hy gaan jou toor, vertrek siek uit jou stat. Dit hang van hom af. Ek gooi nooit 'n mens (met toordery) nie. Daar kan 'n slegte gesindheid in my kom.

Se nna se tlhoga fela.
Ga se tlhogiswe ke pula. Go tlhoga sona pele.

Dië plant groei sommer.
Dit is nie reën wat dit laat groei nie, want dit groei voor die reën.

Ge o epa tshimo, o a e thaya jaaka motse. O a se tsa'a o se sega o se baya kwa le kwa le mo gare ga tshimo. Ga go na o a ka go okamang ka mabele.⁽²⁾

As jy land maak, dan beveilig jy dit net soos 'n stat. Jy neem van die plant, sny stukke daarvan en sit dit op verskillende plekke en in die middel van die land. Daar is niemand wat oor jou sal 'buk' wat die koring betref nie.⁽²⁾

(1) *Mosetlhane, Mositsane, Mosibi*: Elephantorrhiza elephantina (Pl. 28, 187, 226) elandsboontjie, looiersbossie.

Die mooi groen plantjie staan in 'kolonies' of kolle vanweë die lang dik wortels onder die grond, wat ook nie uitdroog nie.

(2) *go okamang*: om te buig oor, oor te hang of te buk oor; hier verwant aan jou oes te verwens.

E.25

**MOLEKO WA NTSHI MO
NTWENG**

Ke bolela tiro ya ntsi ya motho e e phelang le setshedi se e leng motho kgotsa kgomo

Ntsi eo e na le *moleko*⁽¹⁾ wa dintwa tsa mo tlhabanong kgotsa ntwana e e bidiwang: 'motlhabanagae'.

Ntsi ke pheko ya dintwa. E sebedeswa maloka le phemelo gareng ga marumo, dikolo, gore marumo a seka a bolaya batho mo ntweng. Go rialo, batho ba foswa ke marumo. Yo a tlhabiwang ke marumo, ke go tlhoka lethogonono.

E sebetsa masole ge a bolla go ya ntweng. Ntsi e tswakangwa le pheko e e bidiwang *Tlhapadima*⁽²⁾. E diriswa ka mokgwa wa go tsengwa le go lokwa mo dinameng tsa kgomo ge ba tsamaya go lebana le ntwana.

Mme e tla re ge ba simolla go thuntshanya ba ba tlhabanang le bona, mongwe wa bone a *balelwa*⁽³⁾ ke go tsengwa ke ntsi mo ganong.

Jalo, bona marumo a ba fose, ka gore ba tla balelwa ke ntsi. Ba ne ba gotlholala ba botlhe jalo fela, go fitlha ntwana e fela. *Komane*⁽⁴⁾ ya ntwana e tla boya.

Lewa la ntwana se le, la re:
"A fudugile mantsi a *kôma*⁽⁵⁾,
A bona ge motu o wela."
Ke gore: ntwana e fentse.

Jalo ke tlhalosa metswako ya ntsi, sio:
ke *mana a mooka*⁽⁶⁾ le ntsi le pheko e e bidiwang *Tlhapadima*.

Ke tsona tse di lokang nama ya kgomo e e jwang ke *komane*.

**DIE Vlieg AS 'TOORMIDDEL IN
DIE OORLOG**

Ek praat van die funksie van 'n mensvlieg wat nog lewendig is en 'n lewendige ding soos 'n mens of 'n bees.

Daardie vlieg het 'n 'toorkrag'⁽¹⁾ vir oorlog in die gevegte of in die stryd wat genoem word: 'hy wat tuis veg'.

Die vlieg is 'n kragmiddel vir oorloë. Hy word gebruik in verband met beskutting te midde van die assegaai, en die koeëls, sodat die assegaai nie van die manne moet doodmaak in die stryd nie. Dit beteken die manne word nie getref deur die assegaai nie. Hy wat gesteek word deur 'n assegaai, kom 'geluk' kort.

Die kragmiddel word aangewend vir die soldate as hulle uittrek na die oorlog. Die vlieg word gemeng met die kragmiddel wat *Lycium oxycladium*⁽²⁾ genoem word. Dit word gebruik deur dit in die vleis te sit van die bees (wat geëet word voor) hulle uittrek na die gevegsfront.

Dit sal dan gebeur dat as hulle begin om mekaar te skiet, hulle en dié teen wie hulle veg, sal een van die vyand stik⁽³⁾ deurdat die vlieg in sy mond invlieg.

Dan sal die assegaai hulle (wat beskerm is) mis, want (die vyand) hulle sal stik van die vlieë. Hulle sal almal so aanhou hoes, totdat die geveg beëindig is. Die leerafdeling⁽⁴⁾ sal dan terugkeer.

Hier is die valwyse vir oorlog, wat sê:
"Hulle het weggetrek, die menigte met krygsgeskreeu⁽⁵⁾, Hulle sien as die Mōka-heuning val. Dit beteken: die oorlog is gewen.

Nou verduidelik ek die toevoegings tot die vlieg, hier is dit:—
dit is 'mōka'-bye se heuningkoek met jongby⁽⁶⁾, en die vlieg en die kragmiddel dié *Lycium oxycladium*-plant.

Dit is hulle wat toegevoeg word tot die beesvleis wat geëet word deur die leerafdeling.

-
- (1) *Moleko*: toormiddel, toorkrag, poging tot toordery.
(2) *Tlhapadima*: *Lycium oxycladium* Miers. 'n Plant soos deur die valwyse: *Tlhapadima* aangewys
(3) *balelwa*: stik, kort hoesie.
(4) *komane ya ntwana*: die leerafdeling wat tot die stryd opgetrek het.
(5) *kôma*: 'n oorwinningslied (Brown)
(6) *mana a mooka*: mōka-bye se heuningkoek met jongby.

E.26

PHEKO MO BOGODUNG

(Kgatla-*ngaka*, Pilanesberg, Tvl. 6.2.1963)

Ge ke batla go *phekola*⁽¹⁾ ntlu kampo lesaka kampo tshimo, gore go seke ga tsena motho o sele a tl' o utswa, ke tla go *thaisa ka noga*.⁽²⁾

Ke tliilo tsaya thobane ya *Morokolopodi*⁽³⁾ le le ka nang 'four feet', ke le tshasa ka pheko e e thlakantsweng ka mafura a noga, engwe le engwe fela.

Pheko eo ke tlhōgō ya lebolobolo e ke tlhometseng peo ya lephutse kampo ya legapu, ka e byala mo tshimong ke e khurumeditse ka letlhaku gore maungwa a teng a seke a jewa ke sepe, ka ele noga eo e tlhogang!

E tla re fa mongwe a ka tsena fa ke thaileng teng a re: "ke tliilo utswa mmopo" kampo sengwe fela se se kafa teng, e tla re ge a re: "Ke a tswa", o tliilo kopana le noga; kampo e le *phika* e e boitshegang.

Ge a re: "Ke yo tswa ntlheng engwe ya tshimo", o fitlhela noga engwe e mo thibeletse. G'a bowa a re: "Ke tshabela kwa", o fitlhela tshimo yotlhe e le noga fela. Morwalo o a be a o latlhe a tshabe. Noga eo a ka seka a re: "Ke ipetisapelo ke yo e feta! " A ka seka!

Ke gore bogolo a goe a re: "Mmalonaweel Ke thuswa ke mang, noga ke e!

Mong 'a tshimo o tla bitsa ngaka mme ene, noga o tla e bona ka matlho, mme a e lemoga gore ke yone thobane e a thaileng ka yona tshimo. O a neng a utswa, o tla mo golola ka go mo itaa ka mpa, mme e tla bo ele la bofelo a utswa!

A re: Ge nka be ke sa tla e tl' o ne e go loma. Le ge a ka fetsa malatsi a mararo mo a tshwaregileng teng, a ka seka a tloga kwantle ga go *thaologa*.

MIDDEL TEEN DIEFSTAL

As ek 'n huis wil beveilig⁽¹⁾ of 'n beeskraal of 'n tuin, sodat daar nie 'n vreemde persoon inkom om te steel nie, dan sal ek daar 'n *wip stel*⁽²⁾ met 'n slang.

Ek sal 'n stok neem van die *Morokolopodi*-plant⁽³⁾ omtrent vier voet lank en dit smeer met 'n middel wat vermeng is met slangvet, enige soort.

Daardie middel is die kop van 'n pofadder waarin ek die pit van 'n pampoen of waatlemoen gesit het, en ek dit geplant het in 'n tuin, en dit toegemaak het met 'n doringtak sodat die vrugte daarvan deur niks geëet sal word nie, want dit is nou daardie slang wat groei!

Indien iemand sou ingaan waar ek 'gestel' het en hy meen: "ek kom mielies steel", of enigiets binne in (die land), sal dit gebeur net as hy sê: "Ek gaan uit", dan loop hy 'n slang raak; moontlik 'n *phika*-slang wat skrikwekkend is.

As hy dink: "Ek gaan aan 'n ander kant van die tuin uit", vind hy dat 'n ander slang hom keer. As hy omdraai en sê: "Ek vlug daarheen", vind hy die hele tuin is net die ene slang. Hy gooi dan sy drag (mielies) neer en vlug. Vir daardie slang kan hy nie sê: "Ek verwurg my hart (skraap my moed bymekaar), ek gaan by hom verby nie!" Hy sal voorwaar nie!

Hy kan eerder uitroep en sê: "Moeder-julle-tog! Wie sal my help, hier is 'n slang!"

Die eienaar van die tuin sal die *ngaka* roep, en hy sal die slang sien met sy oë, en besef dat hy die stok is waarmee hy 'n wip gestel het vir die tuin. Hy wat gesteel het sal hy verlos deur hom te slaan met 'n lat, en dit sal die laaste keer wees dat hy steel!

Hy sal sê: As ek nie gekom het nie, sou hy jou gebyt het. Selfs al sou hy drie dae bly waar hy vasgevang is, sal hy nie kan weggaan behalwe dat (die wip) eers 'ont-stel' word.

(1) *go phekolo*: is om iets met kragmiddele te beveilig.

(2) *thaisa*: 'n wip stel om iets te vang. Hier word die 'slang' gestel.

(3) *Morokolopodi*: rankplant in berge.

E.26

Ke gore wena o a itse gore ke *seriti*⁽⁴⁾ sa noga, thobane eo mme o mo ita'a ka yona thobane eo e o thaileng ka yona, gore seriti sele se mo tlogele.

Ge nka thaya ka leruarua⁽⁵⁾ tikologo ya tshimo e tšilo fetoga lewatle fela! Kampe ke tšaa magogodi⁽⁶⁾ a lewatle, tikologo ya tshimo e tšilo fetoga bodiba.

Want jy weet dat dit 'n 'verskynsel'⁽⁴⁾ van 'n slang is, daar die stok, en jy slaan hom met daardie stok waarmee jy 'gestel' het, sodat daardie 'verskynsel' hom kan verlaat.

As ek sou 'stel' met 'n 'walvis'⁽⁵⁾ sal die omtrek van die tuin verander in net see! Of as ek die opdrifsels⁽⁶⁾ van die see neem, sal die omtrek van die tuin verander in 'n : waterkuil.

E.27

PHEKO YA LERUO

I.M. 27.2.67.

(Kgatla-*ngaka* Pilanesberg, Tvl. 27.2.1967)

Sebejane⁽⁷⁾ ke pheko ya leruo le dikgomo le tšhelete le bana.

Ge o rata lehumo la tsotlhe tseo, tswanelo ya teng ke go re ge o na le mosadi, o tshwanela go e mmontsha le go e mo naya, a e eja kgotsa a e metsa e le kgaragana.

Ke setlhare se se namang fa fatshe mme se na le mabele a masesane a kana ka lebelebele.

Ge o se kile wa se bontsha mosadi wa gago, ga a kitla a phelelwa ke bana. Ba tla swa babotlhe.

O sala ka leruo la tsotlhe fela, go sena ngwana.

Gape o tshwanela ke go e naya ngwana o mongwe le o mongwe yo a tsalwang ke mosadi wa gago, bonyaneng ba bona.

Ka go e sila boleta, e tswa bupi. O kgona go e ba nosa ka metsi, jalo.

Mme ge o kgona tsela ya sona, o tla bona bana le kgomo le mabele le tšhelete, gobane ke pheko ya leruo lo lotlhe.

'N KRAGMIDDEL VIR RYKDOM

'n Middel wat gebruik word om ryk te word aan beeste en geld en kinders, is *Sebejane*.⁽⁷⁾

As jy al daardie rykdom wil hê, dan behoort jy, as jy 'n vrou het, dit aan haar te toon en te gee, sodat sy dit kan eet of heel kan insluk .

Dit is 'n plant wat op die grond rank maar dit het klein koringkorreltjies wat so groot is soos manna.

As jy dit nog nie aan jou vrou getoon het nie, dan sal haar kinders nie bly lewe nie. Hulle sal almal doodgaan.

Jy bly met al die rykdom maar sonder dat jy 'n kind het.

Ook moet jy dit aan elkeen van die kinders gee waaraan jou vrou geboorte gee, terwyl hulle nog klein is.

Deur dit fyn te maal word dit 'n poeier, en jy kan dit dan vir hulle met water ingee.

Indien jy pligsgetrou so handel sal jy kinders kry en beeste en koring en geld, want hierdie is 'n kragmiddel vir volledige welvaart.

---

(4) *seriti*: 'afskaduwing', beeld, verskynsel van; (kom van *moriti*: skaduwee). Maar dit het ook 'n element van werklikheid, soos 'die gees van' iets.

(5) *leruarua*: groot vis in die see.

(6) *magogodi*: opdrifsels, na 'n oorstroming.

(7) *Sebejane*: 'n plat rankplant met saad soos manna.

E.28

PHEKO TSA LERATO

Dipheko tsa lerato gore ngwana wa mosetsana a nyalwe pila, a seke a tlhoka lenyalo, maina a tsona siao:

Tlhokwalatsela⁽¹⁾
Radimonemone⁽²⁾, le
Ntshalemorago⁽³⁾.

O di sila bupe, di nna boleta, o bo o di naya ngwana wa morwetsana, a tlhapa mmele ka sona.

Ka nako ya beke tse pedi di sena go feta, a bo a tlhapa mmele gape go fitlha a bona monna rure.

Morago ga moo ga a kitla a bona matshwenyego ape.

LIEFDESMIDDELE

Die kragmiddele vir liefde sodat 'n 'meisiekind' reg sal trou, nie ongehuud sal bly nie, se name is die volgende:

wildeangelier⁽¹⁾
klipdagga⁽²⁾ en die
Ntshalemorago-plant⁽³⁾.

Jy maal hulle tot 'n fyn poeier en gee dit dan aan die dogter, om haar liggaam daarmee te was.

Nadat twee weke verby is, moet sy weer haar liggaam was (en so aan) totdat sy werklik 'n man vind.

Daarna sal sy nie meer teenspoed ondervind nie.

E.29

PHEKO YA MHALATSANA WA MOTSE

(Kgatlá-*ngaka* te Modipane, Botswana 25 Mei 1955)

Pheko ya *mhalatsana*⁽⁴⁾ e itse go phatlalatsa motse, Ke go re: o bo o thaile ka one motse waago.

O tsaya *Lenyaonyao*⁽⁵⁾ o e tlhakanya le *Moragangaka*⁽⁶⁾ le *Sejabaleki*⁽⁷⁾ le *Naolamoloi*⁽⁸⁾

Ge motho a ka tla a go romola mo motseng wa gago, a ka tsenwa ke bolwetse kwaabo, kampo a ka fselwa ke motse.

DIE KRAGMIDDEL OM 'N STAT OP TE BREEK

Die kragmiddel 'opbreker'⁽⁴⁾ kan 'n stat (van jou vyand) uitmekaar laat spat, d.w.s.: As jy jou stat met die middel beskerm het. Jy neem *Craterostigma plantagineum*⁽⁵⁾ en jy verbind dit met stinkbas⁽⁶⁾ en *Scilla lancifolia*⁽⁷⁾ en *Brunsvigia radulosa*⁽⁸⁾.

As iemand sou kom en jou beledig in jou eie stat, dan kan hy (maklik) siek word daar by sy tuiste, of sy stat kan afbrand.

E.30

PHEKO YA GO AGISANYA

Jaaka ge ke le *ngaka*, ke tshwanetse gore ke be le kitso kaga batho ba ke ba laolang, kampo ba ke ba alafang, gore ke tle ke ba thuse, ke seke ka nna mo lefifing

DIE MIDDEL VIR INLIGTING EN VREDE MAAK

Soos wat ek 'n *ngaka* is, moet ek kennis hê van die mense wat ek opdragte gee of wat ek behandel, sodat ek hulle kan help en ek nie in die duisternis bly nie.

-
- (1) *Tlhokwalatsela*: (Pl. 465) *Dianthus namaënsis* Schinz. wildeangelier.
 (2) *Radimonemone*: *Leonotis leonurus*, klipdagga.
 (3) *Ntshalemorago*;
 (4) *mhalatsana*: 'n kragmiddel om wraak te neem en die teenstander se huis uitmekaar te laat spring.
 (5) *Lenyaonyao*: *Craterostigma plantagineum* Hochst.
 (6) *Moragangaka*: (Pl. 457) *Pittosporum Viridiflorum* Sims stinkbas, bosboekenhout.
 (7) *Sejabaleki*: (Pl. 535) *Scilla lancifolia* Bak.
 (8) *Naolamoloi*: (Pl. 391) *Brunsvigia radulosa* Herb.

E.30

Yaanong ke tla epa *Maloomonate*⁽¹⁾, modi w teng; ke o sila ke be ke o latlhela mo ganong. Ke go re le ge e le sephiri ke tla ne ke se utlwa. Ke go re jaaka nka fitlha dikgang, mme ke 'bereka' ka sona, ke tla be ke ne ke utlwela kgang e e neng e le teng.

Setlhare se, ka sengaka ke: *Ntige*, se kaya *tumelano*. Ke go re batho ba teng ga ba lwe; le a utlwana. Se na le tiro e kgolo, bogolo mo go agisanya. Se a rapadisa. Ke go re: motho ge o o dirisa, *mafoko a* o tla a buang a tlilo ba *monate*, a sa kgopise batho.

Kegore jaaka o le morena, kampo o le ngaka, kampo o le moruti, o Rrabatho. Mafoko a gago a tshwanetse a lolame, a tlhamalle.

Daarom grawe ek die wortel van 'Aangenamemond'⁽¹⁾; ek maal dit fyn en gooi daarvan in my mond. Dit beteken dat al is dit 'n geheim, sal ek dit hoor. So sal ek, as ek op 'n saak afkom en daarmee te doen het, dan sal ek hoor wat presies gebeur het.

Hierdie plant se *ngaka* naam is: *Ntige*. Dit sinspeel op eensgesindheid. Dit wil sê die mense wat dit gebruik maak nie rusie nie, julle stem saam. Dit het 'n belangrike funksie veral wat vredemaak betref. Dit laat versigtig nader kom. Dit meen: as 'n mens dit gebruik, dan sal die woorde wat jy praat aangenaam wees en mense nie aanstoot gee nie.

Dit beteken dan, dat soos wat jy 'n hoofman is, of 'n *ngaka* of 'n leraar, is jy vader-van-almal. Jou woorde moet reguit wees.

E.31

SESERWA

(Ou Kgatla-segsman te Mathubudukwane, Botswana 19.8.1952)

Seserwa⁽²⁾ ke mofuta wa bongaka. J.K. ke seserwa.

Mo bongakeng ba seserwa, ke go re jaaka mo botsalong ngwana a ka fiwa go latswa tshitlho mo ganong gararo. Go ntse. Ga a sa tlholo a bo ja; o feditse. Tiro ya tshitlho ke go thibella ba bangwe go go lówa.

Seserwa ke ge go alafilwe gangwe fela.

EENMALIGE BEVEILIGING

Seserwa⁽²⁾ is 'n soort *ngaka*-praktyk. J.K. is 'n '*seserwa*'.

In die seserwa '*bongaka*' is dit soos bv. by die geboorte van 'n kind dan word aan hom van die 'kragself' gegee om 3 maal te lek. Dit is dan genoeg, en hy eet nie weer daarvan nie; hy is nou vir goed klaar. Die funksie van die 'kragself' is om andere af te weer om jou nie te toor nie.

Seserwa is 'n eenmalige behandeling.

(1) *Moloomonate*, *Ntige* (Nga.) (Pl. 136):

(2) *Seserwa*: 'n eenmalige behandeling vir permanente beveiliging teen toordery.

E.32

MOGATO

(Kgatla-*ngaka* te Pilanesberg, Tvl. 1962)

Gape *Khupamarama* ke 'mogato'(1).
Le *Monnamontsho* ke 'mogato'. Le setlhare
se se bidiwang *Mogato*, (2) ke mogato.

Mogatô ke gore ke pheko ya gore motho
a tsidifallwe, ke gore tse di bosula di fapane
nae.

Go tsewa modi wa teng, O a o tshuba. O
na le go jewa, ebile o na le gore o itshase ka
ona mo mmeleng. Ke gore ge go kabe go le
dilo tse di tlhaga tse di ka beng di bolaa
motho, kegore di gatege, jaaka ge o tsama'a
mo nageng, mme re lemoga gore tau ge e go
bona ya go makalla mme e go bolae.

'N 'TRAPPER'

Ook is die bitterappel 'n 'vertrapping'(1).
Ook is *Cadaba aphylla* 'n 'vertrapping'.
Net so is ook die plant *Sphedamnocarpus*
pruriens (Juss. Szysz)(2) 'n vertrapping.

'n 'Trapper' beteken 'n kragmiddel om
'n mens te laat afkoel, d.w.s. dat die
'slegte dinge' van hom af moet padgee.

Mens neem die wortel daarvan, en jy
steek dit aan die brand. Dit word geëet en
ook kan jy jou liggaam daarmee invryf. Dit
beteken dat as daar goed sou wees wat
kom om 'n mens dood te maak, hulle
'vertrap' moet word, soos wanneer jy in
die veld loop, en ons weet dat as 'n leeu
jou sou sien hy oor jou verbaas sou wees en
hy jou sou doodmaak.

F.1

DITLHARE TSA SETSWANA

(Kgatla-*ngaka* te Mathubudukwane in Botswana 1953)

Ditlhare tsa Setswana di tshwana le
tse Sekgoa. Ke gore, fa gongwe ge o ka tsaya
sele sengwe, sa tlhoka mmatla. Di tsewe ka
go tlhakatlhakana. Tse dingwe di tlhakangwa
di le pedi, gongwe di le tharo go fitlhella di
le nne.

Mo ditlhareng, re tla bona gore tse di
nang le mebitlwa ke tse ditonanyana; tse
di senang mebitlwa ke tse dinamagadi(3)

TSWANA-MEDISYNES

Die Tswana medisynes is net soos dié
van die Witmense. Dit meen dat as jy mis-
kien net een (bestanddeel) sou neem, dan
kom dit krag kort. Hulle moet in mengsels
gebruik word. Sommige word in pare
vermeng, of drie van hulle, of tot by vier.

By die plante vind ons dat dié wat
dorings het, *manlike plante* is; dié wat nie
dorings het nie, is *vroulik*. (3)

F.2

'MOTHO KE TLOU'

Bagologolo ba re: "*Motho ke tlou, o a*
lwantshiwa". Ke gore tlou e lwantshiwa
ka marumo a le mantsi. Ke gona e ka
digwang. Le motho o ntse jalo, o lekwa
ka 'tlhare se, a lekwa ka 'tlhare se, jalo fela.
Fa gongwe go tlaatla se se ka kgonang
bolwetse bô.

Ditlhare tse di ka tshwarella lebaka, le
ge e le ngwaga. Di ka dirisiwa ka nako
engwe le engwe.

'DIE MENS IS 'N OLIFANT'

Die oumense sê: "'n Mens is 'n olifant,
hy word beveg". Dit beteken 'n olifant
word beveg met baie assegaai. Dan alleen
kan hy neergetrek word. Ook is 'n mens
so, (mens) probeer hom (eers) met hierdie
dan met daardie medisyn (genees), en so
aan. Moontlik kom dié medisyn wat
daardie siekte kan oorwin.

Hierdie medisynes kan 'n lang tyd hou,
selfs 'n jaar. Hulle kan te enige tyd
gebruik word.

(1) *mogato*: 'n 'vertrapping', van bv. die siekte.

(2) *Mogato*: die plant wat die siekte vertrap bv. *Blepharis serrulata* Fic. & Hiern. en
Sphedamnocarpus pruriens (Juss. Szysz.)

(3) Die onderskeiding van manlike en vroulike plante is 'n algemene gebruik onder die
Tswana-dingaka.

F.3

MOTSWAKO

(Kgatla-*ngaka*, Rustenburg, dist. Tvl. 7.3.63)

Pheko engwe le engwe e na le e e e
laolang. Ke yone e re e bitsang
motswako.⁽¹⁾ Ke gore, ge pheko eo e .se
teng, ke mo o tla bong o aketsa motho.

VERSTERKER

Elke kragmiddel het één (bestanddeel)
wat hom oorheers. Dit is hy wat ons die ver-
sterker⁽¹⁾ noem. Dit meen, dat as daardie
bestanddeel nie aanwesig is nie, bedrieg
jy 'n mens.

F.4

'MOTSWAKO' MO BONGAKENG

(Kgatla-*ngaka*, Rustenburg, distrik, Tvl. 26.6.1962)

Ke ge re bona sengwe mo ditsheding,
mme re batla gore mo kalafing le ene o re
mo alafang, kampo o re mo phekolang, le
ene a tsee mokgwa wa phologolo eo.

Jaaka *leobu*, ge a tsama'a ka bonya; kampo
kgaga ge e le boi; kampo *rankurunyane* gore
motho ge re batla go mo latlhisa letshogô,
(re dirise ka tsone).

Ke gore, molwetse wa kidibalo, ge a tswa
lefulo mo ganong, ya be e le gore pelo e
tletse lefulo. Mme lefulo le a mo idibatsa, la
ba la tswa.

Ke tlii' o mo tlhatsisa ka . segwête sa thaba.
Se se sweu ge ke se sedile. Ge o mo tlhatsisa,
o tsaya leswana le le jang la bupi. O tla
tlhatsa, a tswa lefulo le le thata. O le
ntshitse mo makgwafong le mo pelong.

E tla re ge le dule mo'o ene, o tla bua
mafoko a mantle, (ka) a fodile sentle.

Segwête gape mo kgotlholong se na le
tiro e kgolo go ntsha sehuba mo mothong.
Go nowa bupi ba teng bo tlhakantswe le
metsi a bothitho gore a bo nwe. Mo o
tlii' o tlhatsa, a ntsha lefulo, mme ge go le
ntsi mo teng ga gagwe, o tlii' o e ntsha le
lona lefulo le; ntsi e tla e ntse e utlwa yaana
e re 'thata-thata' mo teng mo *borêgêrêgê*
ba lefulo.

Foo e tla bo e le tirollo ya boloi.

Ge e le bolwetse ba 'taisis' nka ntsha
lerole lo lotlhe mo go ene ka lefulo la teng,
ka go mo tlhatsisa. Fela fa go ka mpallang
ke go fodisa dinthonyana tseo, fa go neng
go le lerole leo.

**'N 'VERSTERKMIDDEL' IN DIE
GENEESKUNDE**

Dit is wanneer ons iets sien onder die
lewendes, en ons wil hê dat in die genesing
die een wat ons gesond maak, of wat ons
'versterk' of 'beskerm', dat hy ook die
eienskappe van daardie dier moet oorneem.

Soos 'n trapsuutjies as hy stadig loop;
of ietermagô wat bang is; of 'n namakwa-
duif sodat as ons die 'skrik' van iemand
wil verwyder ons dit kan gebruik.

Die persoon wat vallende siekte kry,
as daar skuim by sy mond uitkom, dan is
dit sy hart wat vol skuim is. En die skuim
laat hom flou word en kom dan uit.

Ek sal hom laat braak met die 'bergknol'.
Dit is heeltemal wit nadat ek dit fyngemaal
het. As jy hom laat braak, dan neem jy
'n eetlepel vol van die meel. Hy sal opgooi
en daar sal harde slym uitkom. Hy het dit
uit sy longe en hart opgebring.

As dit uit hom uit is sal hy mooi kan
praat, aangesien hy nou heeltemal gesond
is.

Die 'bergknol' weer het 'n groot funksie
by die hoes om die slym uit 'n mens te
kry. Die poeier daarvan word gedrink, ge-
meng met lou water sodat hy dit kan drink.
Hy gaan hier opgooi en die skuim uitbring,
en as daar 'n vlieg (of brommer) in hom
is, sal hy dit uitbring saam met hierdie
skuim. Die vlieg kom lewendig uit en
maak nog 'thatathata' (met sy vlerkies)
in die glibberigheid van die skuim.

Dit sal dan die 'ontdoening' (genesing)
wees van die toordery.

As dit myntering is (waaraan iemand
ly) kan ek al die 'stof' uit hom verwyder
met die skuim van hierdie knol deur hom
te laat braak. Waar dit my egter sal
baasraak is om daardie seertjies gesond
te maak waar daardie stof gewees het.

(1) *Motswako*: die belangrikste of deurslaggewende *pheko* (kragmiddel) wat in 'n
preparaat moet kom. Dikwels die kenmerkende eienskap van 'n dier. Dit is dus
die 'versterker'.

F.5

GO RUF⁽¹⁾ SETLHARE

(Kgatla-*ngaka*, Rustenburg distrik, Tvl. 2.2.1965)

Mo malobeng, ka di 26/1/65 ke ne ke le kwa Tlhakong, ka uitlwa gore go na le setlhare se se bidiwang *Senamane*.⁽²⁾ mme se gola jaake *Monamane*.⁽³⁾

Se tswa madi. Mme setlhare se, se tliile le bagologolotala, ba se byala mo molapong wa Tlhakong, mme sa tlhoga. Ge dintwa di lowa, ba se tlogela, ba ya kwa Manyelanong. Go boya, ba se boela kwa maropeng, ba tla go aga gape fa teng.

Beng ba sona ba ne ba se rufa, ka go se bolaela nku, ba se kgatšhe ka madi a nku motho a *apotse*.⁽⁴⁾

Jalo ge a buisana le sona, a se kgatšha jaana a re: "Ke tletse go tlo go tsaya, ke sebetsa ka wena."

Jalo ge, o tla tsaya selepe a se rema.

O se rema mo koteng, mme se tla tswa madi, mme a *dibeletsa*.⁽⁵⁾ ona.

O ya go a omisa. Ge a oma, o a a thuga, a a sila. O tla tlhama lenaka ka ona. Ke lenaka le le senang phetolô.⁽⁶⁾ Ge le itaya ka lona, re itse ge le dirile molato.

Nna ka ke ne ke sena se nka rufang setlhare sa *Monamane*, ke tsere thipa, ka tlhaba mo go sone, ka letlalo la teng le le boleta.

Kamoo. ka tsaya šeleng ka se tesnya mo phatleng ka re: "Ke a go rufa, gore ke yo sebetsa ka wena."

OM 'N BOOM TE VERGOED⁽¹⁾

Nou die dag op die 26e Januarie 1965, was ek op Mabeskraal en ek het toe gehoor dat daar 'n plant is wat *Senamane*.⁽²⁾ genoem word en dit groei net soos die *Monamane*-plant.⁽³⁾

Daar kom 'bloed' uit (die plant). Hierdie plant het saam met die mense van lank gelede gekom, en hulle het dit in die vlakke van Mabeskraal geplant, en dit het gegroei. Toe die stamgevegte nog geveg is, het hulle dit daar laat agterbly, en weggetrek na 'Manyelanong'. Toe hulle terugkeer toe vind hulle dit by die ou murasies en kom woon toe weer daar.

Die mense van hierdie plant het toe 'n 'vergoeding' gegee aan die plant, deur daarvoor 'n skaap te slag, en dan besprinkel hulle die plant met die skaapbloed terwyl die persoon sy klere uitgetrek het en heeltemal nakend is.⁽⁴⁾

Terwyl hy met die plant praat en dit besprinkel sê hy: "Ek het gekom om jou te neem, en werk met jou."

Hy neem dan 'n byl en kap dit.

Hy kap die stam, en daar kom 'bloed' uit en hy vang dit op.⁽⁵⁾

Hy neem dit dan om droog te maak. Nadat dit droog is, stamp hy dit fyn en maal dit. Hy sal daarvan 'n medisynehoring maak. Dit is 'n horing wat nie weerspreek⁽⁶⁾ kan word nie. As julle hiermee sou tref, sal ons weet dat julle skade aangerig het.

Ek, aangesien ek nie iets gehad het waarmee ek die *Monamane*-boom kon vergoed nie, het ek 'n mes geneem en daarin gestee, aangesien die "vel" daarvan sag is.

Ek het toe 'n sjieling geneem en dit in die opening gesit en gesê: "Ek vergoed jou, sodat ek met jou kan gaan werk."

(1) *go rufa*: om vir 'n diens te betaal.

(2) *Senamane*:

(3) *Monamane*:

(4) In baie ernstige gevalle wanneer 'n persoon iets van die voorouergeeste wil vra moet hy 'nakend' voor hulle staan.

(5) *dibeletsa*: kom van go *dibela*, om veilig te bewaar, dus ook 'opvang'.

(6) *le le senang phetolô*: 'wat nie verander kan word nie, met ander woorde daar is nie 'n afweermiddel hierteen nie.

F.5

Jalo ge, ka tsaya selepe, ka rema;
mme ga tswa madi, a nkgasa sefatlhego
le letsogo la molema. Mme ka tswa more
le mo sefatlhegong. Sefatlhego saaka sa
baba, mme ka simolla go sebeta.

Ke ngathile gona go le gonye fela,
ka e kopanya le dipheko tse dingwe go
kgôna go dirolla selo se se ntlhagetseng,
ebong go tswa ga more o.

Kamoo, mo malatsing a kajeno, se dumetse
le nna, kajeno ke a bona. More otlhe o
thubegile. Go setse *phoa*⁽⁷⁾ ga sefatlhego.
Ge ke ne ke rufa ka šeleng, ke gore ke ne
ke leboga badimo ba setlhare.

Daarop neem ek toe 'n byl en kap;
en daar kom toe bloed uit wat in my gesig
spat en op my linker arm. Daar het toe
swere op my uitgekom, ook in my gesig.
My gesig het gejeuk, maar ek het toe
begin werk (met die middel).

Ek het 'n klein stukkjie daarvan geneem
en dit met ander kragmiddele gemeng om
daardeur in staat te wees om dit wat met
my gebeur het weer ongedaan te maak,
d.w.s. in verband met die swere.

Om daardie rede 'beheer' ek die
middel nou, en kan ek vandag weer sien.
Die swere het almal oopgebreek en net
die gesig is nog geswel⁽⁷⁾. Toe ek met
die sjieling vergoed het, was dit toe ek
dankie gesê het aan die voorouergeeste
aan wie daardie boom behoort.

F.6

MELAO YA GO EPA MEDI

(Kgatla-*ngaka*, Botswana. 1955)

Molao wa go epa medi ke go re:
*lehwiti, fa o no o epa teng, o se ke wa ba
wa katelwa.* Go ka thibella bolwetse go
tswa mo nameng ya motho. Fela jaaka
bônoko, bôthakadu, ba tlogela ba sa
tshela.

Ge ke epa *Mosetlha*⁽⁸⁾ go alafa bolwetse
ba *ditoiwa*⁽⁹⁾ ke go re ba boloi, ke tla epa
modi o o kwa botlhabatsatsi o kgaolwa
'stoki' (3 dm.) ke tla be ke epa gape kafa
bophirimatsatsi ke tsaya wa bophirima ke
lokela wa botlhabatsatsi, ke o tshelle. Wa
botlhabatsatsi ga o tshelwe. Mme ke tla
boela kwa morago ke sa gadime.

Ge go dirwa jalo, gatwe modi o o kwa
botlhabatsatsi ke o monna, o o kwa
bophirima ke o o monamagadi. Mme ka
go fetola medi e, ke go fetola bolwetsi gore
bo katoge maemo a bona a thata, ke tle ke
bo kgone!

VOORSKRIFTE BY WORTELS GRAWE

Die *reël* vir die grawe van wortels is:
*die gat, waar jy gegrawe het, moet nie
toegegooi word nie.*

Dit kan die siekte verhinder om uit die
liggaam van die mens te kom. Net soos die
ystervarke en erdvarke, hulle laat dit
net so, sonder om toe te gooi.

As ek van die huilbos⁽⁸⁾ grawe om 'n
siekte te behandel wat deur toordery⁽⁹⁾
veroorsaak is, dan grawe ek die wortel aan
die oostekant,, 'n stuk van omtrent 3
duim, en dan grawe ek weer aan die weste
kant en neem dié van die weste en sit dié
van die oostekant (in die plek daarvan)
en gooi dit toe.

Aan die oostekant gooi ek nie toe nie.
Ek gaan dan terug sonder om om te kyk.

As dit gedoen word, dan is dit omdat
gesê word dat dié aan die oostekant die
manlike is, en dié aan die westekant die
vroulike. En deur nou hierdie wortels om
te ruil word die siekte ook omgeruil om
sodoende van daardie vaste punt af te
verskuiwe, sodat ek dit kan baasraak!

(7) *phoa*: opswelling. Hierdie hele gebeurtenis is deur die *ngaka* beskryf tydens sy besoek, toe aan hom gevra is waarom sy hele gesig so opgeswel is.

(8) *Mosetlha*: (Pl. 151) *Peltophorum africanum*, huilbos, huilboerboon.

(9) *ditoiwa*: seldsamer vorm vir *boloi*, toordery.

F.7

**LESWALO LE LE KOPANG
 MATLHÔGÔNÔLÔ A MODIMO**
**DIE VOORSPOEDPREPARAAT WAT
 SEËNINGE VAN GOD VRA**

(Motlhako-kruiedokter van Mathubudukwane, Botswana 1952)

Nna jaaka ke le ngaka, kampo wena jaaka o le Moruti, kampo morekisi wa lebenkele, re ka rapela go kopa matlhogonolo mo Modimo, kampo mo badimong, bona bo rraetsho. Le ge e le motho o mongwe le o mongwe, a ka rapela jalo ka *leswalo* (1)

Bosigo ge ke tsena mo ntlwaneng yame, kampo le ge e le motshegare fela, fa ke ratang teng, nka rapela ka *leswalo*; le ge e le ka letsatsi le letsatsi, kampo nka tlola letsatsi, kampo beke ge ke sa ikutlwa go rapela. Nako e ke rapelang Modimo ka botlalo, ke rapela ka *leswalo* le.

Thapelo ya *leswalo* e rapelwa ka go ngatha kgaragana mo kgaraga e kgolo e ke e dirileng. Ke a e *goloka*(2) ke be ke e tshuba ka mollo. Yanong ge e tuka ke a e a amela gore musi wa yona o ntsene.

Ganke ke o tima. O a itima, mme fela ge o re: 'Timi!' go tla thunya musi wa yona. Mme o tla tthamalela koodimo, ebile o a *tsokotsega*(3). Ke gore o a bitsa kwa le kwa, ntlha e, le ntlha e!

Jaaka ke le ngaka, e bitsa balwetse; kampo jaaka o le moruti, e go biletse matlhogonolo; ke go re' batho.

Ge e tthamalela koodimo(4) e rapela Modimo le badimo ba gago. Musi ó, kana ke wena o o rapelang. O rapela Modimo le Medimo gore o fiwe matlhogonolo a lefatshe le, a bophelo bo.(5)

Ek, soos ek 'n medisyneman is, of u soos u 'n leraar is, of die verkoper in 'n winkel, ons kan bid om seëninge van die Here te vra, of by die voorouergeeste, hulle ons vaders. Selfs al is dit enige mens 'hy kan so bid met die voorspoed-preparaat(1).

Saans as ek in my 'huisie'(kamer) gaan, of selfs sommer in die middel van die dag, net as ek daarna voel, kan ek bid met die voorspoedmiddel; selfs al is dit dag vir dag, of ek kan 'n dag oor slaan, of 'n week as ek nie daarna voel om te bid nie. Die tyd wanneer ek God in erns aanbid, bid ek met hierdie voorspoed-preparaat.

Die gebed met die middel word gebid deur 'n stukkie af te knyp van die groot stuk wat ek gemaak het. Ek rol(2) dit in 'n bolletjie en ek steek dit daarna aan die brand met vuur. Vervolgens, as dit brand adem ek dit in sodat die rook daarvan in my kan gaan.

Ek sal dit nie doodmaak nie. Dit gaan self dood, en net as dit sê 'Dood is hy!' sal sy rook te voorskyn kom. En dit sal regop trek, en ook wikkell dit.(3) Dit wil sê dit roep daar en daar, hierdie kant en daar die kant!

Soos wat ek 'n *ngaka* is, roep dit siekes; of soos u 'n leraar is, roep dit vir u seëninge: dit wil sê: mense.

As dit regop trek(4), bid dit tot God en jou voorvadergeeste. Hierdie rook, natuurlik is dit jy wat bid. Jy bid tot God en tot die aartsvadergeeste sodat aan jou gegee kan word die seëninge van hierdie wereld, van hierdie lewe.(5)

-
- (1) *leswalo*: voorspoedsalf of kragself, van ongeskroeiende middele en met vet vermeng. Dit kan aangesmeer word aan die liggaam of 'n klontjie daarvan soos 'n kersie gebrand word as 'n 'gebed' om seëninge.
- (2) *goloka*: om iets soos deeg of klei in 'n bolletjie te rol.
- (3) *tsokotsega*: bewende regop trek soos 'n rokie.
- (4) *koodimo*: 'n saamgetrekte vorm vir *kwa go dimo*, na boontoe.
- (5) Die *ngaka* wat hierdie teks dikteer het en die *leswalo* berei en uitgedeel het is nou oorlede maar was 'n gesiene ouderling in die Sendingkerk.

F.7

Leswalo ge o ntse o tuka, o o arametse; wa nna o ntse o kopa matlhogonolo ka thapelo ya gago. O tla re:

“Medimo yame! Anke ke fiwe matlhogonolo a otlhe a ke a tlhokang. Le batho ke a ba tlhōka.” Ka re: “A ke fiwe, ke tshwane le batho babangwe.” Ka re: E, ka re: “Modimo wamê, go fedile, a go nne jalo, ke fiwe.”

Ka tshwanno ya teng, ke go re ke rapele re o a ntsetseng pele. Ke ene o o tla mpegelang ko Medimong ba e leng bo ntatemogolo. Mme ke bona ba ba tlanthapelang kwa Modimong.

Leswalo le ke rapelang ka lona, ke setlhare, matlhare a teng. Go thugwa matlhare; a kopangwa le mafura a diphilo tsa podi le dilo tse dintsentse tse di tsenang mo leswalong le.

Die voorspoed-preparaat, terwyl dit nog brand, moet hy dit inadem; terwyl jy al die tyd seëninge vra deurmiddel van jou gebed. Jy sal sê:

“My aartsvadergeeste! Laat aan my tog gegee word al die seëninge wat ek kortkom! Ook mense kom ek kort.” Ek sê: “Laat aan my gegee word, dat ek kan wees soos ander mense.” Ek sê: Ja ek sê: “My God, dit is al, laat dit so wees, dat ek gegee word.”

Soos dit behoort te wees, moet ek eerste my vader aanbid wat my verwek het. Hy is dit wat my sal aanmeld by die aartsvadergeeste, hulle wat hy voorvaders is. En dit is hulle wat vir my sal voorbidding doen by God.

Die voorspoedpreparaat waarmee ek bid, is 'n boom, die blare daarvan. Die blare word fyngestamp; dit word gemeng met 'n bok se niervet en baie goed wat in hierdie vetklontpreparaat kom.

F.8

LESWALO LA MAKGONATSOTLHE

*DIE 'ALLES-REGKRY' VOORSPOED-
PREPARAAT*

(Motlhako-kruiedokter van Mathubudukwane, Botswana. 1952)

Ke leswalo le le tshubiwang ka legala. Go silwa dikala tsa more o o bidiwang *Makgonatsotlhe*⁽¹⁾. E irwa leswalo, mme le kopangwe le nama ya pela. E tla beswa ka mollo, e omisiwe. Jaanong ge e omile, o e tsa o e thuga ka kika, e tswa bupe.

O bo o e tlhakanya le Makgonatsotlhe, le lerapo la motho o o sa swang, kampo lerapo le noga tse di tona. Kampo le ge e le letlalwana la kwena e lokelwa mo teng, kampo leobu.

Wa moṣsaya, wa mo besa mo mollong, o e sile e tswa bupe, o e loke mo teng. Ke tsona tse di tiisang leswalo le la Makgonatsotlhe.

Dit is 'n voorspoedpreparaat wat met 'n gloeiende kool gebrand word. Die takkies word fyn gemaal van die plant *Sphedamnocarpus pruriens*⁽¹⁾. Hiervan word die voorspoedpreparaat gemaak, en dit word verbind met die vleis van 'n dassie. Dit word in die vuur gebraai en gedroog. As dit dan droog is, neem jy dit en stamp dit in 'n stampblok, totdat dit verpoeier. Dan meng jy dit met hierdie 'Alles-regkry'-plant, en ook *die been van 'n mens* wat nie dood gegaan het nie, of die been van 'n groot slang. Of selfs 'n stukkie vel van 'n krokodil word daar in gesit, of 'n verkleurmanneltjie. Jy neem hom, en hy braai hom in die vuur, en maal dit fyn tot 'n poeier, en sit dit daarin. Dit is hulle wat hierdie 'Alles-regkry'-voorspoedpreparaat kragtig maak.

(1) *Makgonatsotlhe*: Pl. 340, 252. *Sphedamnocarpus pruriens* (Juss.) Szysz. Die naam beteken: 'Dit wat alles regkry'.

F.9

MEBITLWA E TLHABA BOTLHOKO BA PELO

(Motlòkwa - *ngaka* van Botswana 7.5.1955)

Botlhoko ba pelo ke jaaka ge mosadi a swetswe ke monna kampōngwana.

Ge motho a bolawa ke pelo, re tlhaba segwere sa *Theteli*⁽¹⁾ ka mebitlwa ya *Mosu*⁽²⁾, re be re se tthathega. Re mo nose 'halfkopi' gabedi ka letsatsi.

Mebitlwa e, ke gore e tlhaba botlhoko go bo ntshetsa ka kwantle.⁽³⁾

DORINGS 'STEEK' DIE HARTSEER

Hartseer is soos wanneer 'n vrou se man dood is of haar kind.

As iemand se hart seer is, steek ons 'n slangkop-bol⁽¹⁾ vol haak-en-steek⁽²⁾ dorings en kook dit. Ons laat daardie persoon 'n halfkoppie-vol (van die sop) drink, twee keer per dag.

Hierdie dorings steek naamlik die pyn om dit uit te dryf buitentoe.⁽³⁾

F.10

LEE LA LEGAKABE

(Kgatlā-*ngaka*, Pilanesberg, Tvl. 7.3.1963)

Ge ke batla legodu le le tshabileng le sentse, ke tsaya lee la legakabe, e leng lee la le letonanyana. Ke a le omisa mme ke ngatha mo teng ka e le motswako, mme ke le tlhakanya le mmitisa. Ke pheko. Le mamasiloanoka.

Ka boraro ba tsona di tshwanetse go dira tiro e ke e lopang badimong.

Phala⁽⁴⁾ ya pheko e, e e tthamilweng, ke phala ya mooka⁽⁵⁾, *lelota*⁽⁶⁾ la *samgwete*⁽⁷⁾.

Lelota le, le dirilwe gore e nne sethibo, e tle e re go o phunya mooka o sianele go thiba koo lona.

DIE KRAAI EIER

As ek 'n dief soek wat gevlug het en wat skade veroorsaak het, dan neem ek die eier van 'n kraai naamlik die eier wat 'n manlike kuiken(sou word). Ek laat dit droog word en ek breek daarvan af aangesien dit 'n 'versterker' is en meng dit met die heuningvoëltjie. Dit is 'n kragmiddel. En ook die hamerkop.

Hulle drie moet die taak verrig wat ek vra van die voorvadergeeste.

Die fluit⁽⁴⁾ vir hierdie kragmiddel wat berei is, is die fluit van die mōkaby⁽⁵⁾, die was⁽⁶⁾ van die onderste opening⁽⁷⁾.

Hierdie was is gemaak om te dien as 'n prop, sodat wanneer jy die mōka oopsteek, jy gou moet maak om daar toe te druk.

-
- (1) *Theteli*: (Pl. 64) *Urginea sanguinea* Schinz (U. burkei Bak.) slangkop.
  - (2) *Mosu*: *Acacia tortilis* (Forsk.) Hayne subsp. *heteracantha* (Burch.) Brenan (= *A. litakunensis*) haak-en-steek.
  - (3) Die magiese werking word hier openbaar: steek die slangkop-bol 'seer' met dorings, sodat die seergemaakte bol die seer in die hart weer kan gaan uitdryf.
  - (4) *phala*: die fluit wat gemaak word om op te blaas, soos hier om die dief terug te 'roep'.
  - (5) *mooka*: klein swart bytjie in die grond. (mōkaby).
  - (6) *lelota*: bywās.
  - (7) *samgwete*: die onderste opening in die 'pot' van die mōkaby nes.

F.10

Badimo ba mooka, ge ba ka dumela gore lelota le le thiboge, mafura a otlhe a ile. O tla bona motlhala 'a ona, ge a ela kwa tlase fela. O itse gore ona mooka ga teng, o eletse le samgwete. Mme mo kitsong ya motho o o epang mooka o itse gore sebopiwa sengwe le sengwe se na le Morena.

Jalo, ge, kitso yaaka, ke itse ge morena wa dintsi tsa mooka o tshabile, o ile kwa tlase.

Die voorouergeeste van die mōkabye indien hulle toestem dat die wasprop oopgaan, dan sal al die mōkaheuning (onder) uitloop. Jy sal net die spoor van die heuning sien as dit ondertoe gevloei het. Jy sal weet dat daar nie mōkaheuning is nie, dit het in die onderste pypies weggeloo. Volgens die kennis van elke mens wat mōka grawe, weet hy dat elke skepsel 'n heer (of leier) het.

Op hierdie wyse is my kennis dat ek weet dat die 'koning' van die mōkabye gevlug het, hy het ondertoe gegaan.

F.11

*KHUPAMARAMA MO BOLWETSENG**DIE GROOT BITERAPPEL EN SIEKTE*

(Kgatla-*ngaka*, Pilanesberg, Rustenburg distrik. 1962).

Ge re bona motho a lwala thata, mme bolwetse ba gagwe bo gana ditlhare, re tsa'a peo ya Thola e kgolo, Khupamarama⁽¹⁾, re di sila boleta. Re tlilo ne re mo fa ka metsinyana gore a nwe. Ge e le motho o mo tona, re mo naya a koma fela gore ditshika tso tsotlhe tsa gagwe di kgone go dumella setlhare. Go tsamaya le madi a gagwe, go fitlhella fa bolwetse bo ka bong bo le teng.

Mo lebakeng la 'beke', molwetse wa rona re tla bona phetogo mo go ene ka go batla dijo, kgotsa metsi.

As ons vind dat iemand baie siek is, en sy siekte medisynes wêier, dan neem ons die saad (pitjies) van die groot-bitterappel,⁽¹⁾ en maal hulle fyn. Ons sal dit aan hom gee met 'n bietjie water, om te drink. As dit 'n volwasse persoon is, gee ons dit aan hom en hy sluk dit eenvoudig in, sodat al sy are die medisyne opneem. Dit beweeg saam met sy bloed tot waar die siekte kan wees.

Na verloop van 'n week sal ons 'n verandering bemark by ons pasiënt deurdat hy wil eet of water hê.

F.12

*NGWOGO KE MOTHUBISO**DIE NABOOM AS PURGEERMIDDEL*

(Kgatla-*ngaka*, Modipane, Botswana. 25.10.1954)

Ngwogo⁽²⁾ ke mothubiso o ke o dirisang ge nka fitlhella motho a na le dijeso⁽³⁾ kampo dibokwana ka mo maleng.

Ngwogo, kafa kitsong yame, ke itse mafsi a yone. Ke a a gama ke a kopanya le bupi, mme ke a gadikegadike ka mollo go a tlosa bogale bo bo tona. Ke be ke a tlhatlhole ke a fodisa, e le bupi fela jaanong.

Die naboom⁽²⁾ is 'n purgeermiddel wat ek gebruik as ek by iemand kom wat 'vreters'⁽³⁾ het of wurms, in sy maag.

Die naboom, volgens my kennis, weet ek hoe om die melk daarvan te gebruik. Ek tap van (die melk) en meng dit met meel, en braai dit dan oor die vuur om die ergste skerpheid daarvan weg te neem. Ek neem dit dan van die vuur af en maak dit koud, waar dit nou net poeier is.

(1) *Khupamarama, Thola e kgolo*: *Solanum incanum*, groot-bitterappel.

(2) *Ngwogo*: (Pl. 95) *Euphorbia ingens*, naboom; die 'melk' is baie giftig.

(3) *dijeso*: 'vreters', lewendige goed wat binne in jou maag woon en jou 'opvreet'.

F.12

Ke be ke tsaya ka nkô ya leswana gongwe ya thipa, mme ke tshela mo motlhodinyaneng gore motho a nwe.

Yaanong ke setlhare se se bêrêkang mala ka go thubisa Mme o tla thuba sentle. Fela a seke a ja sepe. Ge a nole mesong ka 8 o tla thuba ka 10, mme ka 12 o tla simolla go nwa motôgo.

Ge a na le dijeso ke tla di bolaya gore di tswela kwa ntle, go sa tlhole go le dibokwana. Sešesô se se ka tswang, ke gore ge go le noganyana, e tswa ka 'ditokinyana', le ge e le noga e e tlhogo di pedi.

Ke nosa Ngwogo e le nosi fela, mmogo le bupi, mme motho o tla fola.

Gape ke setlhare sa mosadi ge a kile a tshola ngwana mme a seke a 'rufa lefatshe', kegore a seka a ntsha madi a pelegi. Ke gore a phaphaletse fela, go sa tswe madi ape.

Jaanong ke tla mo nosa jalo ka nko ya thipa gabedi kampo ka 'half-teaspoon'. Mme ka nakonyana o tla boela mo mosuteleng⁽⁴⁾ e nna motsetsi o o batlegang.

O tla simolla go ja dijo le go sisa mafsi a go anyisa ngwana.

Gape, la boraro ke setlhare sa ngwana ge a antse mafsi a ga maagwe a a seng pila. Ke gore mafsi a a bidiwang *phusa*. A setse a themile, ke gore o merwalo. Ke 'phoisen' mo ngwaneng.

Jalo, ke a se mo nosa, ngwana, ka nko ya thipa. Mme ke tla nosa ngwana ka 8, ka 10 dimpa tsa ngwana di tla bo di phofile⁽⁵⁾.

Ge ke fitlhela gore mosadi ga a dumele go nna mpa, ke tshwanetse go mo nosa gabedi ka nko ya thipa kampo 'half-teaspoon'. Mme go tloga foo, mosadi o tla bolela kafa o bonyeng mosese⁽⁶⁾ wa'gwe o tsamaile ka tsela e mpša ka teng.

Ek neem dan met 'n lepel se steel of mespunt ('n bietjie) en gooi in 'n bietjie suurdeeg (bier) sodat die persoon dit drink.

Nou is dit 'n maagmedisyne deur dit te laat werk. Sy maag sal goed werk. Maar hy moet niks eet nie. As hy in die oggend om 8 uur gedrink het sal sy maag om 10 uur werk, en om 12 uur kan hy bietjie slap-pap eet.

As hy 'vreters' het, sal ek hulle doodmaak sodat hulle kan uitkom en daar nie meer wurmpies agterbly nie. Die vreter wat kan uitkom, dit wil sê as daar 'n slangetjie is, sal hy in stukies uitkom, selfs al is dit 'n tweekop-'slang'.

Ek laat hom slegs die naboom (melk) drink, saam met die meel, en die persoon sal gesond word.

Ook is dit die middel vir 'n vrou wat geboorte gegee het en sy nie die 'aarde bedank het met 'n geskenk nie', dit wil sê dat sy nie die bloed van die geboorte gestort het nie. Sy het net opgedroog sonder dat daar bloed gevolg het.

Ek sal haar dan so laat drink, twee mespuntevol of 'n halwe teelepelvol. En binne 'n kort tydjie sal sy terugkeer na die 'beesmis'⁽⁴⁾ en sal sy 'in kraam' wees soos mens dit wil hê.

Sy sal begin eet en ook sal haar melk kom om die kind te soog.

Derdens is dit medisyne vir 'n kind as hy sy moeder se melk gedrink het wat nie goed is nie. Hierdie melk word *phusa* genoem. Dit het reeds dik geword, dit wil sê sy is swanger. Dis gif vir 'n kind.

Ek laat die kind dan 'n mespunt vol van die medisyne (naboom) drink. Ek sal dit vir hom 8 uur ingee, en 10 uur sal sy maag afgeblaas wees.⁽⁵⁾

As ek vind dat 'n vrou nie swanger word nie, dan moet ek haar twee mespuntevol laat drink of 'n halwe teelepelvol. En van dan af, sal die vrou sê op welke nuwe wyse sy gevind het dat haar 'rok'⁽⁶⁾ geloop het. (Hoe dit met haar maandstonde verloop het.)

(4) *mo mosuteleng*: 'n vrou in kraam lê op ongeveer twee mandjiesvol droë fyn beesmis op die vloer, om die bloed en vloeistof by geboorte te absorbeer.

(5) die geswelde maag van die kind word 'normaal' van die purgeermiddel.

(6) *go bona mosese*: 'om die rok te sien', is om te menstrueer.

F.13

**MOJAJA KE MOTHUSO WA
MABELE**

**OM KORINGSAAD TE BEHANDEL
MET BOBBEJAANGIF**

(Kgatla-ngaka van Modipane, Botswana 25.10.1956)

Mojaja⁽¹⁾, *More-a-noga*, *Nkolopane*,
Pôô e-tshetlha, ke selo se la sengwe.

Mojaja ke o itse ge e le setlhare se se golo
sa mabele, go dira mothuso wa mabele.

Ke gore ke se latele fela ge letsatsi le
tswa. Ge ke fitlha fa go sôna ke gore
moriti waaka o seke wa wela mo setlhare
seo sa Mojaja. Ge ke fitlha ke tla se epa,
mme ge ke tshwara segwere sa teng, ke
tshwanetse go se phatlhola go ntsha
sephaphati kegore semika se se kanang ka
letsogo.

Ge ke sen'ô se ntsha ke a boella ke
tshela fa mosimeng fa. Mme ke tshella ka
maoto fela. Ke katela mosima ka maoto.
Ge ke tloga, ke tlhamaletse kwa letsatsing
le tswang teng, ke sa gadime kwa morago.
Ke be ke tloga ke ya kwa gae.

Ke batla matlapana a le mane a
magakwa. Yaanong mantsiboa ke di loke
mo lengeteng mmogo le setlhare seo, ke
di gadike mmogo. Ge di gadikegile ke di
ba'a fa, gore di fole. Ke be ke sila segwere.
Ke be ke se duba ka mafura a phofu. Ge ke
se fetsa, ke tsa'a matlapana ale, ke y'ô go
bapola tshimo.⁽²⁾

Ke be ke boela kwa gae, ke yo kopola
kwa setlhareng sele se se dubilweng go yo
go naya mosadi gore a kopanye setlhare
se le mabele, a le mo leselong.

Ge a fetsa o tsaya peo gape go e isa kwa
tshimong, a e isa mo ditikolong tse nne
tseo fa ke beileng dimepe teng. Ke gore
o 'bolotse mothuso'⁽³⁾

Ke gore batho ba tlaatla go kopa thuso mo
go nna go dira jaaka ke dirile.

Bobbejaangif⁽¹⁾, 'Gif-vir-slange',
Nkolopane, 'Geel-bul' is dieselfde ding.

Ek ken bobbejaangif as die groot
middel vir koring, nl. om die koring te
help.

Ek moet die plant gaan soek as die
son opkom. As ek by die plant kom dan
moet my skaduwee nie op daardie
bobbejaangifplant val nie. As ek daarby
kom sal ek dit oopgrawe; en sodra ek by
die knol kom, dan moet ek 'n stuk daarvan
afkap om 'n skyf. uit te haal net so groot
soos (my) hand is.

Nadat ek die stuk uitgehaal het, gooi
ek weer hierdie gat toe. Maar ek gooi net
met my voete die gat toe. As ek vertrek
dan loop ek reguit na waar die son opkom,
sonder om agtertoe te kyk. Ek gaan dan
weg, en keer terug huistoe.

Ek soek vier wit kristalklippe. En as
dit aand is, plaas ek hulle in 'n hol
potskerf saam met daardie plant en ek
braai hulle saam. Nadat ek hulle gebraai
het, sit ek hulle hier neer om koud te
word. En ek meng dit dan met elandvet.
As ek klaar is neem ek daardie klippe en
gaan om die tuin (land) vas te pen.⁽²⁾

Ek gaan dan huistoe, neem van die
'medisyne' wat aangemaak is en gee dit
vir die vrou sodat sy dit kan vermeng met
die koring wat in 'n uitwanmandjie is.

As sy klaar is neem sy weer die saad
na die land, en sit dit by die vier
hoeke waar ek die vier 'penne' (klippe)
gesit het. Dit wil sê sy het nou die
'hulpmiddel losgelaat'.⁽³⁾

Dit wil sê die mense sal kom om van my
hulp te vra om net so te maak soos ek
gedoen het.

-
- (1) *Mojaja*: (Pl. 58) *Adenia digitata*, bobbejaangif; 'n dodelik giftige bolplant wat oor die hele Kgatlagebied en tot in N. Tvl. voorkom.
- (2) *bapola*: vaspen soos 'n vel. Hier word die land 'vasgepen' dus beveilig. Die Christelike woord 'kruisig' wat in Tswana, *bapolwa*, *bapotse* is, se grondbetekenis is dus 'vasgepen'.
- (3) *o bolotse mothuso*: die hulpmiddel aan die werk gesit.

F.13

Mme peo ya teng e tlhatswiwa ka *Mabofe* le ka *Mohubu*⁽⁴⁾. Ke gore a e tswe yotlhe kafa mmung.

Yalo mabele a tla nonofa a alogediwa, ka sona setlhare seo se dubilwe ka metse a a ka 'kiriwang' mo letshwagong la *Morula*⁽⁵⁾.

Jalo mabele, mong 'a tshimo o tla nteboga ka kgetsana ya mabele ge a sena go photwa.

Mme mothuso o o nong o sala ge go byalwa, o tshwanetse go apelwa bana mosokwana⁽⁶⁾ kampo mosadi-mogolo.

En hierdie saad word gewas met *Cissus quadrangularis* (slingerplant oor heinings) en met wildedruif⁽⁴⁾. Die rede is: dat al die saad uit die grond moet bpkom.

So sal die koring krag kry en vrygestel word, aangesien daardie medisyne vermeng is met water 'gekry is' in die holte van 'n maroelaboom se mik.⁽⁵⁾

Wat die koring betref, sal die eienaar van die land my beloon met 'n sak koring nadat dit geoes is.

Die 'hulpmiddel'-saad wat oorgebly het toe daar gesaai is, daarvan moet pap⁽⁶⁾ gekook word vir kinders of vir 'n ou vrou.

F.14

TAKAPHEPA⁽⁷⁾

(Kgatla-*ngaka* van Malolwane, Botswana. 1953)

Tiro ya teng ke go tlhapisa mmele gore ke nne phepa. E tlosa leswe la bofifi; bofifi⁽⁸⁾ be lesu.

Jaaka ge ke tlhapa ka ona, bo tla nthibella gore ke seka ka nkgela batho. Ke nne phepa mo o mongwe le o mongwe.

Tiro ya teng gape ke ya leswalo. E tsengwa mo teng gore leswalo le tle le nne phepa.

Le mo lenakeng la motse, gore motse o nne o o phepa; o ratwe ke batho mme ba seke ba tlelwa ke kotsi.

WIT KALKERIGE KLIP

Die funksie hiervan is om die liggaam te was, sodat ek rein kan wees. Dit neem die 'onreinheid' van 'verdonkering' weg; doodsverdonkering. (8)

As ek so daarmee was, sal dit verhoed dat ek vir mense onaangenaam sal 'ruik'. Dat ek 'skoon' sal wees vir elke een.

'n Verdere gebruik daarvan is in die 'voorspoedsalf' sodat dit 'skoon' kan wees.

Ook in die stat se medisynehoring (moet dit kom) dat die stat 'skoon' kan wees; dat mense daarvan kan hou en nie deur teenspoed oorval sal word nie..

-
- (4) *Mohubu*: (Pl. 442) *Cyphostemma puberulum* (C.A. Sm.) Wild & Drummond, wildedruif, kom in die lente met sterk spruite uit die grond al is dit warm en droog.
- (5) Plante, en selfs water wat in 'n boomholte gevind word het groot 'krag'.
- (6) *Mosokwana*: koringpap. (suurpap is: *tiing*.)
- (7) *takaphepa*: is 'n sagte krytagtige spierwit klip.
- (8) *bofifi*: soos *sefifi*, donkerheid as gevolg van die dood.

F.15

**GO TIISIWA KA
MATLHOMAGANYANG**

**OM VERSTERK TE WORD DEUR
(pr.) EULOPHIA**

(Matebele-*ngaka* wat onder die Bakgatla woon te Sikwane, Botswana. 25.10.1954)

Tiro ya yona

Die funksie hiervan

(a) Mo pông

Ge o batla gore pông ya gago e tsamae le lesaka lo lotlhe mme gore dikgomo di tle di tsale, o tsa'a segwere sa Matlhomaganyang, o se kopanya le *Ngombe*, o di thuge o o kopanye' le metsi, o tshela mo letswaiing la pông, gore e tle e o je le letswai.

Yaanong o tla bona e palama dikgomo e sa lape, e be e di fetse tso tsothle. Mme dikgomo tsa lesaka le lengwe e tla di tlogela e sena sepe le tsona. Dikgomo tsa' go di tla tsala thata!

(b) Mo monneng, ge a ipona a le bokoa, a sena madi, o tla sega mo segwereng sa Matlhomaganyang o o thuge, o o tshela mo mafsing a podi kampo a kgomo, o bo o o nose monna, gangwe fela. Mme o tla tiya, a sa lape. Ke gore o tla tshola bana ba le ba ntsi mme ba latelana ka pele.

(c) Mo motsetsing: ge mosadi a le moimana mme a tshwengwa ke ditlhabi, o tla sega mo segwereng sa Matlhomaganyang o thuge, o tshela mo metsing a a nowang ke babotlhe mo lapeng gammogo le motsetsi. Yaanong ditlhabi di tla mo tlogela mme o tla tshola ngwana ka bonolo fela.

(d) Mo peleging, fa a palelwa, o tla tsaya bontlhabongwe ba segwere sa Matlhomaganyang o se thuge, o tshela marothodi a le mabedi a Mokgopa (o mogolo)⁽¹⁾ mo teng, ga mmogo le metsi, o bo o nose mosadi. Mme o tla tshola ngwana ka pele fela. Ke gore Matlhomaganyang o koba ngwana gore a tswa, go tle o o mo latelang. Matlhomaganyang o tla sala o baakanya madi a mosadi, go sena ditlhabi. Mme ge mosadi a ka nosiwa Matlhomaganyang go feta tekanyo, ngwana a ka tsholwa a sule, mme mosadi ene o tla bo a ntse a siame fela.⁽²⁾

(e) Mo baneng, ge o ka nosa bana metsi a a tshetsweng Matlhomaganyang le ge e le beke, ba tla phela sentle ba sa tshwarwe ke bolwetsi.

(a) By 'n bul

As jy wil hê dat jou bul die hele kraal moet besoek sodat die koeie kan kalf, dan neem jy die bol van Eulophia en voeg dit by die plant *Ngombe*, stamp hulle fyn en voeg water by, en gooi dit op die sout vir die bul, sodat hy dit saam met die sout kan eet.

Jy sal dan vind dat hyal die beeste onvermoeid besoek en afhandel. Maar die beeste van 'n ander kraal sal hy laat staan en niks met hulle te doen wil hê nie. Jou beeste sal baie kalwers kry!

(b) Vir 'n man: as hy bemerk dat hy swak is, nie bloed het nie, dan sny jy van die vol van die Eulophiaplant, en stamp dit stukkend en gooi dit in bok- of beesmelk en laat die man dan drink, net een maal. En hy sal sterk word en nie moeg word nie. Dit beteken dat hy baie kinders sal kry en hulle sal mekaar gou opvolg.

(c) By 'n swanger vrou: As 'n vrou swanger is, en gepla word deur pyne, dan sny jy van die bol van Eulophia 'n stuk af en stamp dit stukkend en gooi dit in die water wat deur almal gedrink word in die *lapa*, sowel as die swanger vrou. Die pyne sal haar verlaat, en sy sal gemaklik geboorte skenk.

(d) By 'n bevalling, as sy dit nie regkry (om geboorte te gee nie) dan neem jy die een helfte van 'n Eulophia knol en stamp dit fyn en gooi twee druppels van die groot aalwyn⁽¹⁾ (*Aloe marlothii*) daarin, sowel as water, en laat die vrou drink. En sy sal dan spoedig die kind baar. Dit beteken dat Eulophia die kind uitjaag, sodat die volgende een kan kom. Die plant sal dan bly en die bloed van die vrou regmaak, sonder dat daar enige pyne is. Maar as die vrou te veel van die plant gegee word, dan kan die kind dood gebore word, maar die vrou self sal niks makeer nie.⁽²⁾

(e) Vir kinders: As jy kinders water laat drink waarin Eulophia gegooi is, selfs vir 'n week lank, sal hulle lekker lewe en nie siek word nie.

(1) *Mokgopho o mogola*: Aloe Marlothii, groot aalwyn.

(2) Hiervolgens sou die Eulophia gebruik kon word vir vrugafdrywing.

F.16

GO TLHAPISA MOTHO KA
MOKHURA WA NOKA

OM 'N MENS TE 'WAS' MET DIE
RIVIERKASTEROLIEBOOM SE
WORTEL

(Kgatla-*ngaka* van Ma'olwane, Botswana 1953)

Ditaola, ge di wele 'Mogolore' ke tsa'a modi wa Mokhura⁽¹⁾ wa noka. Ke a o tshuba, mme molwetse o a o aramela. Ke mo tlhabela ka ona, ditokollo tso tsotlhe tsa gagwe.

Mme ke tla dira jalo mo matshwenyego a otlhe a a ka tshwenyang motho o o tsileng ko'нна.

Ge di ne di wele: 'Mogolore wa kgaba', ke tsa'a modi wa Mokhura wa noka, ke a o thuga ke o tshella mo mogopong. Ke tsa'a *Mosimama*⁽²⁾ le *Morarwana* ke di thuga, ke di tshella jalo mo mogopong. Ke be ke ga metsi a ntlha ge mosadi a tswa nokeng, pele a ise a giwe⁽³⁾ ke ope, ke a tshella mo ditlhareng tsele mo mogopong.

Mantsiboana ke a mo tlhapisa, mme ge Modimo o rata o tla fola kgaba e. Ka e le motho, ke tla mo tlhapisa ka matsôgô. Kgomo, ntlu, lapa ke di tlhapisa ka seditse.

As die dolosse, 'Mogolore' geval het dan neem ek die wortel van die rivierkasterolieboom⁽¹⁾. Ek steek dit aan die brand en die kranke adem die dampe in. Ek kerf hom daarmee in by al sy ledemate.

Ek sal so handel vir alle kwale waarmee iemand gepla word wat na my kom.

Indien hulle (die dolosse) 'Mogolore van verwensing' geval het, neem ek die rivierkasterolieboom se wortel, ek, stamp dit fyn en gooi dit in 'n houtbak. Ek neem die *Senecio longiflorus*⁽²⁾ en *Morarwana* en stamp hulle fyn, en gooi hulle ook so in die houtbak. Ek skeep dan van die eerste water as 'n vrou van die rivier kom, voordat iemand daarvan geskep het⁽³⁾ en ek gooi dit op daardie medisynes in die bak.

Teen die aand sal ek hom was, en as God wil sal hy van hierdie verwensing gesond word. Aangesien hy 'n mens is, was ek hom met my hande. Beeste, 'n huis, 'n werf was ek met die stertkwas.

F.17

NAWA YA MOKHURA

Lekakaba la nawa la Mokhura⁽⁴⁾ le lentsho, le kotsi ge le ka tsena mo mabeleng. Ya re ge o ka a silela le mabele tsa ba tsa jewa ke motho mo dijong, motho wa teng o tshwanetse go tsenwa go fitlhela gala ya motho e di bodise mo maleng sentle. Ke gona di tla tswang.

Mme motho wa teng, morago ke molwetse wa *lekoka*⁽⁵⁾, gobane e tshumile teng ya motho.

O mo fe 'kasteroli', dikgaba tse tharo, a di nwe, a tlhatswege teng ya gagwe.

Ge e le mo dinong, batho be teng ba fetoga ditsenwa ka go di nwela le byalwa. Ba tla fola morago ga letsatsi.

DIE KASTEROLIESAAD

Die swart dop van die kasteroliesaad⁽⁴⁾, is gevaarlik as dit tussen die koring kom. Indien jy dit saam met die koring sou fynmaal, en dit deur 'n mens geëet sou word, dan sal daardie mens besete word, totdat sy gal dit in sy maag mooi laat ontbind.

Dan sal dit uitkom.

Maar daarna sal daardie kranke 'n invalide⁽⁵⁾ wees, want dit het sy ingewande gebrand.

Jy moet hom kasterolie gee, drie lepels vol, wat hy moet drink, sodat sy ingewande uitgewas kan word.

As dit in die bier kom, verander daardie mense in besetenes, deur die (saaddoppe) met die bier te drink. Hulle sal eers na 'n dag weer gesond word.

(1) *Mokhura, Mogolore*: *Ricinus communis*, kasterolieboom.

(2) *Mosimama*: *Senecio longiflorus* (D.C.) Sch. Bip. sambokbossie.

(3) *giwe*: sametrëkking van *gaiwa, gaiwe*, dus 'geskep is'.

(4) *Mokhura*: *Ricinus communis*, kasterolieboom.

(5) *wa lekoka*: *wa kgale*, 'n invalide.

F.17

Mala a bona a tla 'ipereka' thata motshegare le bosigo.

Kana lekakaba le kgomarela mo maleng, kante kasteroli e borethe. E tla e tlhatswa e e tlosa mo maleng.

Hulle mae sal verskriklik werk, dag en nag.

Hierdie dop sit natuurlik vas aan die maagwand, terwyl die kasterolie glad is. Die (olie) sal die maag uitwas en die (doppies) verwyder.

F.18

MOSÊTSÊ(1)

(Kgatla-*ngaka* van Rustenburg distrik. 7.7.1962).

Ke thibela phefo ka yona. Ke thibela bolwetse ka yona. Ge phefo e batla go tshuba kapele, mabele a ese a butswa, re tswala ka ona Mosetse, o tlhakantswe le lelota la moôka le Mosetlha⁽²⁾. Ke tswala phefo, ga e tshuba ka pele.

Ge e le bolwetse, ke epa medi. E lokelwa mo ditsaganeng tso tsotlhe ge ba bidisa bogobe. Ge ba apa'a, ba tlogela kgaragana ya modi mo tsaganeng; ga se tswe.

Ke tsa'a modi wa teng, koo thibela bolwetse mo dikhutleng tsa naga; koo *pakarega*⁽³⁾ (tswala). Bo sala kwa teng koo, ele ka kitso ya bontatemogolo, ba ba neng, ba ja bogobe bo bo bedisitsweng ka dilo tse. Ba ne ba sa tshwengwe ke phefo le malwetse.

Le molwetse ge a palletswe, e le sebaka a sa fole, re ka nna ra tsaya modi o wa Mosêtsê mo dijong tsa gagwe. O tla tsoga.

KIEPERSOL(1)

Ek keer die wind (ryp) af daarmee. Ek keer siekte daarmee af. As die ryp vroeg wil kom voordat die koring ryp is, dan maak ons 'toe' met die kiepersol gemeng met môka-bywas en huilbos⁽²⁾. Ek maak die wind toe, as hy te gou 'brand' (ryp).

In geval van siekte, grawe ek die wortels (van die kiepersol). Dit word in al die kleipotte gesit waarin hulle pap laat suur word. As hulle pap kook, dan los hulle die stuk wortel in die pot; dit kom nie uit nie.

Ek neem (ook) van die wortel en gaan keer die siekte in die uithoeke van die veld; ek gaan dit 'toemaak'⁽³⁾. Dit bly daar, met die wete van my voorouers, wat pap geëet het wat met hierdie goed suur gemaak is. Hulle was nie deur ryp en siektes gepla nie.

So ook as 'n kranke reeds lank nie kan gesond word nie, dan kan ons hierdie kiepersol wortel neem (en plaas) in sy kos. Hy sal dan opstaan (gesond word).

---

(1) *Mosêtsê*: *Cussonia paniculata* Eckl. & Zeyh. kiepersol.

(2) *Mosetlha*: (151) *Peltophorum africanum* Sond. huilbos, huilboerboon.

(3) *pakarega*: *go tswala*, om iets af te weer, om wind (koue, siekte) te verhoed om te kom.

F.19

TSEBEDINTLHA(1)*DIE BOESMANGIFBOOM*

(Mofokeng-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl. 12 Nov. 1962)

Tsebedintlha ke 'namane e tona' ya pheko! Bogolo re e dirisa mo dijiesong. Se ntsha dijeso mo mothong. Le mala, e a a 'bêrêka': matlhare a teng. A a silwa, e be bopi, motho o kgone go a nwa ka metsinyana.

Ge motho a opywa ke tlhogo o ka na wa mo silela lekwati gongwe thupa ya teng, a sunetsa, mme o tla ithimola thata.

Mo phekong ya lenaka e tsena mo tshithlong e kopantswe le lebolobolo le tse dingwe. Tiro ya yona mo lenakeng: re bapola ka *Moragabalo*(2). Ke lemepe le le tshasiwang setlhare se.

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl. 1962).

Tsebedintlha ke mothubiso. O tlhaodisa 'gala' gore e seke ya go bolaya. O a nowa. Ge o bolawa ke mala, o ja lethlare la teng fela. A tla didimala ka metsotsonyana. Ke setlhare se se tona.

Gape ke moithimodiso, ge motho a pallwa ke go tsoga. Go falwa modi wa teng, o bo o mo sunedisa. O tla ithimola, morago a ba a tsoga.

Ge o 'ira mothubiso, o sela makwati a teng, o a o 'meta' ka gore o tlilo 'bereka' mala a gago. 'khota teaspoon' e lekanye. Le ene o tlilo go bolella gore: selo se se mpolaila, mme a thubile thata.

Die Boesmangifboom(1) is 'n yslike kalf' van 'n kragmiddel! Ons gebruik dit veral vir toorgoed wat jou opvreet. Die (plant) haal 'vreters' uit 'n mens uit. En ook laat dit die maag werk: d.w.s. die blare daarvan. Hulle word fyngemaal tot 'n poeier, sodat 'n mens dit met 'n bietjie water kan drink.

As 'n mens se kop seer is, dan kan hy vir hom die bas fynmaal of 'n takkie daarvan, sodat hy dit kan opsnuif, en hy sal baie nies.

In die kragmiddel vir die (medisyne-) horing, kom die plant in die salf, vermeng met pofadder en ander (middele). Die funksie hiervan in die horing is dat ons met *Moragabalo*(2) vaspen. Dit is die pen wat met hierdie middel gesmeer word.

Die Acokanthera is 'n purgeermiddel. Dit laat die gal afskeid sodat dit jou nie laat siek word nie. Dit word gedrink. As jy maagpyn het kan jy net 'n blaar daarvan eet. Dit sal binne 'n paar minute bedaar. Dit is 'n belangrike middel.

Ook is dit 'n niesmiddel, as iemand te siek is om op te staan. Die wortel van die plant word gekrap en jy laat die kranke dan snuif. Hy sal nies en daarna opstaan.

Om dit as purgeermiddel te gebruik tel jy van die bas op en meet 'n deel daarvan af, want dit gaan jou maag laat werk. 'n Kwart teelepelvol is genoeg. Hy sal ook vir jou sê: hierdie ding het my 'gemoor' omdat sy maag baie gewerk het.

---

(1) *Tsebedintlha*: (494) *Acokanthera oppositifolia* (Lam) L.E. Codd.
Boesmangifboom.

(2) *Moragabalo*:

F.20

MABOFE MO THABELA YA ME

*MY BESKERMMIDDEL, MET
CISSUS QUADRANGULARIS DAARIN*

(Kgatla-*ngaka* van Malolwane, Botswana. 1953)

Thabela⁽¹⁾ ke molemo o k' o dirileng, e leng phemo ya me; sefetho se ke busetsang marumo a otlhe ao kwago mong a ona a nne a tlile go mpola'a.

Ke tsa'a *Mabofe*⁽²⁾, ke tsa'a *Matjane*⁽³⁾, ke tsa'a *Phate-ya-ngaka*⁽⁴⁾ ke tsa'a *Moragangaka*⁽⁵⁾ ke tsa'a *Matlwadiolo*⁽⁶⁾.

Tiro ya *Mabofe* ke go re e 'bêrêka' meleko e e ka ntlelang kampo mang le mang o ke mo alafang a loilwe.

Le go tshapisa, ke tshapisa ka yone ke e tshakantse le *Mogaga*⁽⁷⁾ le *Morarwana*⁽⁸⁾ o o tswang mafsi.

Tshimo le dikgomo ke di tshapisa ka *Mabofe* le *Morarwana* le *Mogaga* le *Mosimama*⁽⁹⁾.

Ke gore *Mabofe* e bofa melemo ya boloi. E ya thugwa e tsewe *ditlhotlhwankga*⁽¹⁰⁾ tse tsa yona go tshapisa.

Ge ke dira lenaka, ke a e tshuba ke e tshakantse le *Matjane* le *Moraga-ngaka* le *Mphêra*.⁽¹¹⁾

Bo tshubywa mo lengetaneng mme ke tsee mosidi wa teng, ke o sile, ke o dube ka mafura a kolobe, ke loke mo lenakeng la kgomo.

'n'Beskermmiddel⁽¹⁾ is 'n kragmiddel wat ek berei het wat dien tot my beskutting; die afweermiddel waarmee ek al die pyle wat op pad was om my te kom doodmaak laat terugkeer na die persoon wat hulle afgestuur het.

Ek neem *Cissus quadrangularis*⁽²⁾ en *Matjane*⁽³⁾ en ek neem *Brunsvigia radulosa*⁽⁴⁾ en bosboekenhout⁽⁵⁾ en *Maerua juncea*⁽⁶⁾.

Die funksie van die *Cissus quadrangularis* is om op te tree teen pogings tot toordery wat teen my gerig mag wees, of vir enige persoon wat ek mag behandel wat getoor is.

Ook om te reinig, besprinkel ek daarmee nadat ek dit vermeng het met jeukbol⁽⁷⁾ en met melktou.⁽⁸⁾

Ek 'reinig' 'n land en beeste met *Cissus quadrangularis* en melktou en jeukbol en sambokbossie⁽⁹⁾.

Dit beteken dat die *Cissus*-plant die toormiddele vasbind. Dit word fyngestamp en die stampsels⁽¹⁰⁾ word geneem om mee te besprinkel.

As ek 'n medisynehoring maak, dan skroei ek dit, vermeng met *Matjane*, bosboekenhout en die *Mphêra*-plant.⁽¹¹⁾

Dit word in 'n stuk kleipot gebraai en ek neem die houtskool daarvan, maal dit fyn en meng dit met varkvet en sit dit in 'n beeshoring.

-
- (1) *Thabela*: Die middel wat berei word om pogings tot toordery af te weer, en terug te stuur om die afsender te tref.
- (2) *Mabofe*: (Pl. 1) *Cissus quadrangularis* L.
- (3) *Matjane*:
- (4) *Phate-ya-ngaka*: (Pl. 391) *Brunsvigia radulosa* Herb.
- (5) *Moragangaka*: (Pl. 457) *Pittosporum viridiflorum* Sims. bosboekenhout, stinkbas.
- (6) *Matlwadiolo*: (Pl. 404) *Maerua juncea* Pax. subsp. *crustata* wild.
- (7) *Mogaga*: (Pl. 103) *Urginea altissima* Bak. jeukbol, maerman.
- (8) *Morarwana*: melktou.
- (9) *Mosimama*: (pl 4) *Senecio longiflorus* (D.C.) Sch. Bip. sambokbossie.
- (10) *ditlhotlhwankga*: fyn gestampde dele van 'n plant.
- (11) *Mphêra*:

F.20

Yaanong ke tla tsaa lephatsa la tladi ke le lokelle mo lenakeng, Ke lona lebona la teng la ge ke bonega motho ke mo alafa mo boloing. Mme ge Modimo a rata, a fole. Ge a fola mo boloing, o tshwanetse go mpha kgomo.

Ga re nke re tlhapisa motho ka Mabofe, ka o tla mmaba, o tla mo kgobola.

Mabofe ke lenaka le le golo mo dikgomong. Ge motho a di tsene go di lowa, ba go tlhorontsitse mo go loweng, di sa tsale pila, re bofa ka ene Mabofe dikgomo.

Ge motho a koafetse mo mabogong go tla tsewa Mabofe. Ge o kgetla kala ya teng, o batla e e lebaganyeng le go tswa ga letsatsi. Ke tlholego ya borre ba bogologolo. O tla ya gae o o thuga. Yaanong o ka tlhaba molwetse mo ditikologong tsa mabogo, o tshase more o. Ge Modimo o rata, a ka fola ka bonako. Le mosadi wame ke mo alafile jalo.

Ek neem dan 'n boom splinter wat die weerlig getref het en sit dit in die horing. Dit is dan die (medisyne) se lig, sodat as ek iemand 'belig' ek hom van die toordery sal genees. As Modimo wil, sal hy gesond word. As hy van die toordery genees, dan behoort hy vir my 'n bees te gee.

Ons was 'n mens nie met Cissus quadrangularis nie, aangesien dit hom sal laat jeuk en dit sy vel sal afdop.

Die horing met Cissus in, is van groot belang vir die beeste. As iemand tussen hulle ingekom het om hulle te toor en hulle jou regtig met toordery aangeval het, en die beeste nie behoorlik wil aantel nie, dan 'bind' ons die beeste met Cissus quadrangularis.

As iemand se arms swak geword het dan neem ons van die Cissus-plant. As jy 'n rank afpluk dan soek hy een aan die oostekant. — Dit is die oorgelewerde gebruik van ons vaders van die oertyd. — Jy neem dit huistoe en stamp dit stukkend. Dan kan jy die kranke rondom die arms daarmee inkerf, en van hierdie middel daar aansmeer.

As Modimo wil sal die persoon spoedig gesond word. Ook my vrou het ek so behandel.

G.1

PHEKO YA LENA KA (1)

(’n Motlhako-*ngaka* sonder dolosse in Botswana, 1953)

Jaaka ke le *ngaka*, ke tshwanetse gore ke tshole lenaka la pheko. E ntse e le yona tshitlho e ke e tshotseng mo teng.

Mme pheko e, ke yona e ke e dirisang go phékola sengwe le sengwe se ke batlang go se dirisa gore se seke sa ba sa tshwarwa ke ope, a ba a ntshenyetsa.

Pheko e ke namane e tona ya tiro. Ke yona bophelo ba motho o mongwe le o mongwe; pheko!

Ge ke dira pheko, ke tshwanetse go itse gore ke tiro e kgolo. Le ge ke ruta motho pheko, ke mo ruta tiro e kgolo eseng matshanokwane.

Pele ke tla batla mafura a *kolobe ya naga*, le *kolobe e ntshu ya mo gae*. Ke go re di thata, di na le matla. Di a tlhakangwa.

Jaanong ke tsa’a dilo tse di ntse, mme ke di lokele mo teng.

Ke tsa’a *kwená*, yona gopane ya noka letlalo la teng. Le tsena mo teng. Le mafura a yona. Ke tsa’a *tlhware*, mafura a yona.

Go tlhokega *phika*.⁽²⁾ Ke namane e tona ya pheko, ba ya tle e re dikgosi di utlwe o e tshotse, ba go atamela ba re: ‘Nna o e bonye jang!’

Molalatlhageng ⁽³⁾ ke go re: lerapo la motho; la monna, monna ke tau; mosadi o bonya. La motho o mosweu kampo o montsho. Eseng o o suleng ka bolwetse, nyaa. A lerapo le kgaogile, a o bolailwe ka sengwe, o siame. A o nwetse mo metsing, o siame. Ke pheko e tona. E e sa tlogelweng mo diphekong, nyaya.

Le *Mabofe*.

Le *leobu*, le mo teng.

DIE KRAGMIDDEL IN DIE HORING⁽¹⁾

Waar ek ’n *ngaka* is, moet ek ’n ‘kragmiddel-horing’ hê. Dit is nog steeds die kragself wat ek daarin het.

Hierdie kragmiddel wend ek aan om enige ding te versterk, wat ek so wil maak dat niemand dit sal aanraak en hy my dan skade berokken nie.

Hierdie kragmiddel is ’n geweldige ding. Hierdeur leef elke mens; so ’n kragmiddel!

As ek ’n kragmiddel maak, moet ek weet dat dit ’n groot werk is. En ook as ek vir iemand leer hoe om die kragmiddel te maak, leer ek hom ’n groot ding en nie speletjies nie.

Eers sal ek ’n vlakvark se vet soek, en ook (die vet van) ’n swart mak vark. Hulle is nl. sterk, hulle het krag. Hulle (vet) word vermeng.

Ek neem vervolgens ’n hele aantal goed en sit die daarin:

Ek neem die krokodil, nl. die waterlikkewaan, sy vel. Dié kom daarin. En ook sy vet. Ek neem die luislang, sy vet.

Wat nodig is, is die ‘*phika*’- slang.⁽²⁾ Dit is ’n geweldige kragmiddel, wat indien hoofmanne hoor dat jy dit het, hulle nader na jou toe kom en vra: ‘Hoe het jy dit in die hande gekry!’

‘Lêer in die ruie gras’ ⁽³⁾ d.w.s. die bene van ’n mens; van ’n man, ’n man is ’n leeu; die vrou is stadig. Van ’n Blanke persoon of ’n swarte. Maar nie van een wat dood is deur siekte nie, nee. Is die been afgebreek of is hy deur iets gedood, hy is goed. Of het hy in water verdrink, hy is goed. Dit is ’n belangrike kragmiddel, wat nie weggelaat word in die bereiding van kragmiddele nie, nee.

Ook ‘Vasmaker’ (*Cissus quadrangularis*).

Ook die verkleurmannetjie kom in (die mengsel).

-
- (1) *pheko*: ’n kragmiddel wat gebruik kan word om te versterk of te beskerm, en wat in ’n beeshoring bewaar word.
- (2) *phika*: ’n slang wat na bewering groter en vinniger is as ’n mamba. Alle *dingaka* ken die slang, wat volgens hulle, staalgrys is met wit spikkels. Die slang seil glo met die voorste deel van die lyf regop in die lug.
- (3) *Molalatlhageng*: die geheime benaming vir enige been van die mens se skelet, wat nie deur siekte dood is nie.

G.1

Le segokgo se se tona se se bidiwang
Tshere (4)

Wa e epa, wa e bolaya, wa e gadika,
wa e sila. O e tsenye mo teng moo.

Lefatsha la tladi (5) le lona le tsena mo
teng mo. Ebile ke lebônê, le le bônêgelang,
motho go ithatafatsa ka lona.

Mogolo-a-ngwana (6) le yona e tsena
mo pheko ya motse.

Ge go le dilo tse, di dubywa ka mafura
a kolobe ya naga, kampô ya motse. E
dirwa mo lengeteng. Go tla dirwa matshego,
yo bewa mo mollong.

Di tla gadikwa ka lerumo fela. (7) Ge
go dirwa yaana, ke lerumo le le botlhoko.
Go supa gore pheko e, ke lerumo le le
bolayang. Ge o lwa le motho o mo tlhaba
ka lona. Le ene o lwa le wena ka pheko
ya gagwe.

Pheko ya motse, le ge e le leswalo, (8)
le ka na la dirwa ka sebaka se sengwe le se
sengwe fela ge se tlhokega.

Ge o tlhokile mo gongwe, o ka na wa
tswela pele, o tla lokela gape ge o bonye.

Ook die groot spinnekop, die
bobbejaanspinnekop (4) genoem

Jy grawe hom uit, maak hom dood,
braai hom en maal hom fyn. Jy sit hom
dan in (die medisyne).

'n Splinter van die weerlig (5) kom
ook daarin. Dit is ook 'n lig wat 'n mens
verlig, waardeur hy homself versterk.

Die plasenta, (6) moet ook in die
stat se kragmiddel kom.

Sodra die dinge bymekaar is, word
hulle gemeng met die wildevarke se vet,
of 'n mak vark. Dit word in 'n potskerf
gedoen. (Drie) stutte moet gemaak word
(van klippe) en dit word op die vuur ge-
sit.

Dit word net met 'n assegaai gebraai.(7)
Die rede hiervoor is dat 'n assegaai seer-
maak. Dit wys dat hierdie kragmiddel 'n
assegaai is wat doodmaak. As jy met
iemand veg steek jy hom daarmee. Ook
hy veg teen jou met sy kragmiddel.

Die stat se kragmiddel en ook die
voorspoedpreparaat (8) kan te enige
tyd gemaak word wanneer dit nodig is.

Indien jy 'n bestanddeel kortkom, kan
jy aangaan (met die bereiding), jy kan
weer byvoeg as jy gekry het.

G.2

LENAKA LA BOLWETSE

(Kgatlá-*ngaka* te Modipane, Botswana, 1956)

Ge ke dira lenaka, ke o *kgabe* segwere
sa Mojaja,(9) mme ke se tseele kwa gae.
Ke tla o gadika ke o kopantsa le
Mophete(10), medi ya teng. Mme ke tla
batla lerapo la kwena la mokokotlo mme
ebile ke batle la tlhogo ya kwena ke be ke
kopanye. Gape ke batle *Mogafadibe* (11)
kampo *mogau*. (12)

DIE MEDISYNEHORING VIR SIEKTE

As ek 'n horing maak, dan sny ek 'n
stuk af van die bobbejaangifbol (9) en
neem dit huistoe. Ek sal dit braai en
meng met die wortels van die *Mophete*-
plant.(10) Ek sal dan die rugwerwel van
'n krokodil soek en van sy kopbeen en
byvoeg. Ek soek ook die *Mogafadibe*-
plant (11), of gifblaar. (12)

-
- (4) *Tshere*: Groot harige spinnekop wat in die grond woon. Na bewering swel mens se voet vreeslik op en bly baie lank seer, indien hy jou 'gebyt' (sy 'asem' op jou geblaas) het. Die bobbejaan-spinnekop is 'n baie gesogte kragmiddel.
- (5) *Lefatsha la tladi*: is die splinter van 'n boom of stomp wat deur die weerlig getref is. Die algemene opvatting is dat die weerlik 'n voël is wat uit die hemel afduik. Hy urineer ook glo waar hy tref. (Baie waardevol). So 'n splinter hout het dan ook van die weerligvoël se krag.
- (6) *Mogolo-a-ngwana*: Die plasenta (nageboorte) van 'n mens.
- (7) die kragmiddele in die potskerf word net met 'n assegaai geroer wat al in gevegte was.
- (8) *Leswalo*: Dis 'n vetterige mengsel van ongeskroeiende plante wat mens met jou rondra, aan jou gesig smeer, en ook brand, om jou suksesvol te maak in jou onderneming.
- (9) *Mojaja*: (58) *Adenia digitata*, bobbejaangif.
- (10) *Mophete*:
- (11) *Mogafadibe*:
- (12) *Mogau*: *Dichapetalum cymosum* Engl., gifblaar.

G.2

Gape ke tsenya tlhogo ya setlhong, ge ke dira lenaka. Mme ke tla batla legong la *Ngogo* (13), la modi o o kwa botlhabatsatsi. Ke gore ke dira lenaka le le tonanyana (14) le le sa jeweng.

Ke a le duba ka mafura a kolobe, a a fa molaleng, a a tala (15)

Ke gore ke lenaka la ge motho a lwala.

Ke tshwanwa ke go batla phatsa ya *Morekhuri* (16) o o rathilweng ke tladi, mme ke tla bonesetsa (17) molwetsi o ka lona. Ke lebone la teng. Ele gore ke motho o o lwalang bolwetse ba go romellwa (18) kampo ba makgôba. Ke gore ke meleko. (19)

Mme ke bowa ke mo tlotsa mo meleng ka go robala fa teng foo. Ke kopantse le *Serômô* (20) se se bidiwang *Tsêbê-ya-kgomo*.

Ek voeg ook die kop van 'n krimp-varkie by as ek die horing berei Ek sal ook 'n droë stuk van 'n naboom (13) soek van 'n wortel aan die oostekant. Dit beteken, ek berei 'n 'manlike' horing (14) wat nie geëet word nie.

Ek meng alles met die rou nekvat van 'n vark. (15)

Dit is dan 'n horing vir iemand wat (baie) siek is.

Ek behoort 'n tambootiesplinter (16) te soek wat deur die weerlig raakgeslaan is, en ek sal hierdie kranke daarmee belig. (17) Dit is die lig van die horing. Dit is as dit iemand is wat 'n siekte het wat aan hom 'gestuur' is. (18) Dit wil sê dit is 'probeerslae' (om te toor) (19).

Ek slaap dan daar en vryf sy hele lyf (met die salf) in. Ek het daar *Barleria randii* (20) bygevoeg wat ook 'beesoor' genoem word.

G.3

LENAKA LA MELEKO

(Kgatla-*ngaka* te Saulspoort, Tvl. 20.2.1967)

Mosalaosi (21) o dirisiwa mo lenakeng la meleko, go sireletsa bophelo ba motho thata.

DIE MEDISYNEHORING TEEN TOORDERY

Die sering(*bessie*) (21) word gebruik in die medisynehoring teen 'toordery', om 'n mens se lewe besonderlik te beskerm.

-
- (13) *Ngogo*: (95) *Euphorbia ingens*, naboom.
- (14) Kwaaier, of sterker plante en horings, word 'manlik' genoem, ook plante met dorings aan is manlik.
- (15) 'n Vark is baie 'kragtig', want geen slang kan hom doodbyt nie. Sy vet hou skynbaar die gif weg van sy bloed.
- (16) *Morekhuri*: *Spirostachys africanus*, tambootie.
- (17) *bonesetsa*: om iemand te 'belig', deur 'n brandende splinter in vet gedoop om hom te swaai.
- (18) *romellwa*: *roma*, om te stuur; hier is die siekte aan hom 'gestuur' deur sy vyand dus *boloi* of toordery.
- (19) *meleko*; *leka*, om te probeer; hier wat iemand aan jou 'probeer doen' om jou te beskadig, dus toordery.
- (20) *Serômô*, '*Tsebe-ya-kgomo*': *Barleria randii*.
- (21) *Mosalaosi* : *Melia azedarach*, sering; die naam beteken letterlik: die een wat alleen agterbly!

G.3

Motho ge a go leka, kgotsa a roma batho go fetsa batho ba bangwe ka ditlhare tsa go bolaya, o kgona ka lenaka la ona go bolaya. E sadisa motho a le nosi fela, ene yo o romang ba bangwe, a sa ikise go bolaya batho ba Modimo.

Motho yo, ga a tshwarwe ke lenaka le, ka a sa ikise ka bogagagwe.

Lenaka le le tlangwa ka *tsie* e e bidiwang *sekwakwallamatlotleng*. (22) E tswakantswe le mosalaosi, le *podile* (23) e e nkgang sebedu, gammogo le meleko ya dinaka gobane e mefutamentsi thata.

As iemand jou probeer (doodmaak), of hy stuur mense om ander mense uit te roei met kragmiddele wat bedoel is om dood te maak, dan kry hy dit reg met die horing waarin hierdie (sering-) middel is. Dit laat 'n mens alleen oorbly naamlik hy wat andere stuur, maar self nie gaan om *Modimo* se skepsele dood te maak nie.

Hierdie persoon, word nie geraak deur hierdie medisynehoring nie, aangesien hy nie self gaan nie.

Hierdie horing word gemaak met 'n sprinkaan in wat genoem word *Sekwakwallamatlotleng*. (22) Hy word vermeng met die sering (bessie), en die *podile*-kewer (23) wat sleg ruik, saam met toormiddele van die medisynehoring omdat dit veelsoortig is.

G.4

LENAKA LE MFELE

(*Ngaka* van noord-Botswana 1955)

Lenaka la mfele (24), ke lenaka la ditlhabi, la meleko. Se se go lehang, wa le kgotlha o tshasa mo thobaneng e e tshesanyane, o latlhela fa ntle. Ke marumo.

Ampo o ka kgotlha wa riane mo moriri wa gago. (25)

Letsatsi le bonwa ke lona mfele, pele. Ke go re o tla tsoga sentle.

Tshitlho ya teng ke: Mafura a *phofu* le mafura a *phika*. Le mafura a *Selalabyang* le *mosela wa tshepe*. Ditlhare ke: *Monna-ga-apare*, *Lephutsi*, le *Monna-ga-a-bone* le *Makuelele*. (26)

Mo dibataneng go tsena *tshere* le noga. Ke go re mafura a *mokwepa* le lerapo la teng le marapo a *phika* le nama ya teng, le 'tshefi' ya teng, le *phepeng*, le *lebolobolo*, le mafura a *tau* le mafura a *lekanyana* le *nkwe* le *phiri*.

DIE RIBBOK MEDISYNEHORING

Die ribbok medisynehoring (24) is vir pyne en pogings tot toordery. As iets jou probeer (toor), dan krap jy (van die kragmiddel) uit, smeer dit aan 'n stokkie en gooi dit buitekant toe. Dit is dan assegaai.

Of jy kan daarvan uitkrap en so op jou hare smeer. (25)

Die son word eerste deur die ribbok gesien. Dit beteken jy sal goed opstaan.

Die 'kragself' wat daar inkom is: Elandsvet en *Phika*-slangvet, En die vet van 'n 'graslêer' ('n mens) en die stert van 'n springbok.

Die plante is: *Monna-ga-apare*, *Lephutsi*, en *Monna-ga-a-bone* en *Makuelele*. (26)

Wat die ongediertes betref kom die bobbejaanspinnekop in en en die slang. D.w.s. die vet van 'n mamba en van sy 'bene', en 'bene' van 'n *phika*-slang, en van sy vleis en van sy gif, en skerpioen, en pofadder, en leeuvel, en die vet van 'n wildehond en tier en wolf.

- (22) *Sekwakwallamatlotleng*: 'n sprinkaansoort.
 (23) *podile*: 'n soort kewer wat sleg ruik (ook Brown).
 (24) *lenaka le mfele*: 'n ribbokhoring met kragself wat hierdie *ngaka* altyd by hom dra as beskutting teen enige moontlike vorm van onheil.
 (25) deur die kragmiddel op die hare te smeer word voorspoed verseker.
 (26) Hierdie vier plante is van noord-Botswana en nog ongeïdentifiseer.

G.4

Ge motho a tihapisa lebitla, (26) o tihapisa ka lona; ampo o tihapisa mo tshimong, o tihapisa ka lona. Le mo ntlung ya gago ge o robetse, kampo o e tshwara mo ditlhomesong.

Kampo o tsamaya, o tsama'a ka lona, kampo o tsama'a bosigo.

As 'n mens 'n graf was (26), dan was jy met hierdie (kragmiddel); of jy was 'n land, dan was jy hiermee. Ook in jou huis, as jy slaap, of jy raak daarmee aan die dakkappe.

Of as jy op reis is, dan neem jy dit saam, of as jy bv. in die nag loop.

G.5

LENAKA LA DIRA

(Kgatla-*ngaka* te Pilanesberg, Tvl. 24-1-1967)

Lenaka la dira le tlangwa (27) ka boa ba tiholwe (28) le rankgatakane (29); di tswakwa ka mokaikai (30) o o bidiwang khutsane, le Morobadieta (31) le pheko e e bidiwang Phonyoka (32). Ba tshware ka madi le mafura a molalathageng. (33)

Tiholwe ke mmutla o o nang mo dikgageng. Ke go re tiholwe ge o re o a mo tshwara ka diatla, o a bo o makale o fitlhela o setse o tshwere boboa ba gagwe fela. Ona mowa o dule.

Fela jalo ge o ralla dira tsa gago, mowa wa gago o tliilo feta pila fela. Ke go re ga ba kake ba go tshwara.

Ene rankgatakane a ba robatse jaaka e le tlaewelo ya yona ge e bona motho, e be e patlama, go fitlha le tsamae.

E ka patlama jalo, lefa e le 'iri' tse tharo.

Kana go ka dirwa motlholo ka ene rankgatakane, e le gore batho ba tle ba nne mo godimo ga wena, ba re o letlapa gongwe kota Ba sa lemoge fa o le motho.

DIE MEDISYNEHORING TEEN VYANDE

Die medisynehoring teen vyande word gemaak (27) met die hare van 'n kliphaas (28) en die sandkoggelmander; (29) hulle word saam vermeng en gebind deur die *Mokaikai*-plant (30), wat genoem word weeskind, en *Morobadieta* (31) en die kragmiddel wat genoem word *Phonyoka*. (32) Hou hulle vas met die bloed en vet van die 'ruigtelêr' (d.w.s. 'n mens). (33)

Tiholwe is die haas wat in die grotte woon. Dit wil sê as jy hierdie haas probeer vang met jou hande, dan staan hy verbaas om te vind dat jy net sy hare het. Sy gees het ontvlug.

Net so, as jy tussen jou vyande deur beweeg, dan sal jou gees mooi deurkom. Dit wil sê hulle sal jou nie vang nie.

Die sandkoggelmander moet hulle laat slaap, net soos wat dit sy gewoonte is as hy 'n mens sien, dan lê hy plat totdat julle weggaan.

So kan hy platlê selfs vir drie ure.

Daar kan natuurlik 'n wonder gedoen word met hom, die sandkoggelmander, sodat die mense bo-op jou kan wees en dink jy is 'n klip of stomp. Hulle kom nie agter dat jy 'n mens is nie.

-
- (26) *go tihapisa lebitla*: 'om 'n graf te was', is wanneer die dolosse sê die oorledene was getoor, en die agterblewenes neem nou wraak deur die toornaar ook te toor.
- (27) *go tlhama*: 'om te berei' soos 'n medisynehoring, met al sy bestanddele.
- (28) *tlholwe*: die haas wat tussen die klipkoppies woon.
- (29) *rankgatakane*: sandkoggelmander.
- (30) *Mokaikai*: plant in Northam distrik.
- (31) *Morobadieta*:
- (32) *Phonyoka*:
- (33) *molalathageng*: 'ruigte-lêr', dus die lyk van 'n persoon wat in die veld lê, 'menslike liggaamsdele'.

G.5

Ke bona boloi ba Maserwa ge re a bona a fetoga diolwana (miershope) mo nageng.

Ke pheto: O di sile boleta sentle. Di tla dira tshoanelo ka mokgwa wa lenaka. Fela motho ke phitlela e kgolo thata. Se nka go bolelela ka sona ke rankgatakane. O mo tshware a utlwa a robetse, ka letsogo. Jalo o mmolae ka mokgwa o: o mmetise boboa ba tlholwe, o ntse o mo tshwere, go fitlha a sule.

Boboa bo o bo tlhakantse le Dira-ga-di-bonwe, o di loketse mo ganong la rankgatakane, o mo tshotse ka letsogo la gago.

Ke gona e leng tshwanelo ya lenaka la la dira.

Dit is die towery van die Masarwa-boesmans as ons vind dat hulle in miershope verander in die veld.

Dit is 'n verandering: Jy moet hulle almal fyn maal. Hulle sal hul funksies vervul in die medisynehoring. Maar die (gebruik van 'n) mens is 'n baie groot geheim. Wat ek van melding kan maak is die sandkoggelmander.

Jy moet hom lewendig vang terwyl hy slaap, met jou hand. Dan moet jy hom só doodmaak:

Jy moet hom verwurg deur die hare van die kliphaas, terwyl jy hom nog steeds vashou, totdat hy dood is.

Hierdie hare moet jy meng met *Dira-ga-di-bonwe* wat jy in die sandkoggelmander se bek gestee het, terwyl jy hom met jou hand vashou.

So behoort dit te wees vir die medisynehoring teen vyande.

G.6

NTSHAFATSO YA MANAKA (1)

(Kgatla-*ngaka* te Saulspoort, Rustenburg distrik, 30.7.1962)

Ge ke bilidiwa motho o motona o go bonalang gore o lekwa ke babangwe, ke tla mo phekola (2) gore ke bodise meleko (3) ya bone gammogo le manaka a bone, ebong bao ba ba mo lehang.

Ke tlil'o tsaya manaka a gagwe ge ke bona ba mo nyaditse thata. (4)

Ke a foka. (5) Ke a a ntshafatsa gore a tiye, a kgone go sebetsa phenyo. Kegore a bona a bole. Senatla e bee ene.

Ge e le moieko wa lenaka ke sen'ole foka, ke tlil'o le tshela meleko. Lona lenaka le ntshupetsa.ka ge ke bona seboko se phela mo'ole lona. Ke tlil'o le tshela meleko gore ke se buse kwa tshwannong, gore le galefe.

VERNUWING VAN DIE MEDISYNEHORINGS (1)

As ek ontbied word vir 'n belangrike persoon van wie dit duidelik is dat andere hom probeer (beskadig), sal ek hom 'versterk' (2) sodat ek hulle 'toorgoed' (3) kan laat verrot sowel as hulle medisynehorings, d.w.s. daardie mense wat hom 'probeer' (beskadig).

Ek sal sy medisynehorings neem as ek vind dat hulle hom baie verneder het. (4)

Ek 'onttoor' dan. (5) Ek vernuwe hulle sodat hulle sterk kan wees, en die oorwinning kan behaal. D.w.s. dat hulle, (die toornaars) s'n sleg kan word. Die sterkere een moet hý wees (wat ek help).

Wat pogings (tot toordery) van die horing betref: gaan ek daar 'toorgoed' in gooi. Die horing wys naamlik vir my (wat die toedrag van sake is), aangesien ek vind dat die wurm(s) daarin lewe. Ek gaan 'toorgoed' daarin gooi, sodat ek dit weer kan bring op volle sterkte, en die horing kwaai kan wees.

(1) *manaka*: die medisynehorings wat 'n persoon besit om hom te beveilig.

(2) *phekola*: is om met middele (*dipheko*) te versterk.

(3) *meleko*: pogings tot toordery: (*go leka*, om te probeer); hier: 'toorgoed'.

(4) as hy baie swaar beproef is as 'gevolg', van toornaars.

(5) *foka*: om te besprenkel en met 'medisyne' te 'onttoor' of teen toordery te beskerm.

G.6

Ke be ke le tihomela mo morokong wa byalwa bo bo tlhotlhlweng. Yaanong le tla *fufula* yaaka 'borôthô' ge bo 'reisa'

Mme morago le tla boela ka mo teng. Go tla *fufula* tshitho e e mo lenakeng. Seboko sona ke a be ke se dubetse mo teng.

(Manaka) ale a bone a tla be a sule; a bodile ditlhare tsotlhe tsa bona. Bogolo ba tlhame a mafsa!

Golo fa ke sephiri se se golo sa bongaka. Ke gore ge ke ka alafa lenaka la motho, kana le nna nka bolawa ka swa. Ke gore a ntefe ka pholo tse nne, e tle e re ge ke swa, bogolo banake ba bone boswa. Ba itse gore di mo *tsholetse* (6) – dikgomo tse.

NTSHAFATSO YA LENAKA LE DITSHIKA KA KGALAGETLWA YA DINOKO (7)

O *rêma* (8) lenaka ka selthare se. Se tiisa lenaka leo se le ntshafatsa. Ke gore more o, o jewa ke dinoko. Mme noko kana ke ngaka, ka e a epa. Ke ene o a tla nthutang gore more o, o na le tiro.

Ge motho a loilwe, ke tla mo epela digwere tsa Kgalagetiwa, mme ke tla di apaa ke di thugile, ke be ke mo tlhapisa ka tsona, go leka go phutolla ditshika tsa gagwe, madi a tle a tsamae. Ke jaaka ge o bona motho a *gônagana* (9) maoto kampo matsôgo.

Ek plant die horing regop in die uitsifsel van Bantoebier ('moer' van koring bier). Dit sal dan opkom soos brood wat rys.

Later sal dit dan weer dieper insak. D w.s die kragself binne in die horing rys op (en sak af) Die wurm (wat ek in die horing gekry het) dié het ek dan saam daarin vermeng.

Daardie (horings) van hulle is dan dood; hulle het vrot geword, al hulle medisynes. Hulle kan maar hewers nuwe (medisynehorings) berei!

Hierdie is 'n groot geheim van die *ngaka*-kunde. Dit meen as ek iemand se medisynehoring dokter, kan ek natuurlik ook 'doodgemaak' word en sterf. Daarom moet hy my met vier beeste beloon, sodat indien ek sou sterf, tenminste my kinders dan 'n erfenis kry. Hulle moet dan weet dat hierdie beeste leef vir hom.(6)

G.7

VERNUWING VAN MEDISYNEHORING EN ARE MET TALINUM CAFFRUM (7)

Jy 'verskerp' (8) 'n (medisyne-)horing met hierdie middel. Dit maak daardie horing sterk en vernuwe dit. Dit wil sê hierdie plant word deur die ystervarke geëet. En die ystervark is natuurlik 'n *ngaka* deurdat hy (plante) grawe. Dit is hy wat vir my sal leer dat hierdie plant 'n gebruik het.

As iemand getoor is, sal ek vir hom bolle van *Talinum caffrum* grawe, en ek sal hulle kook nadat ek hulle fyngestamp het, en hom dan daarmee was, om te probeer om sy are oop te kry, sodat die bloed weer kan vloei. Dit bv. in 'n geval waar jy iemand sien wie se voete of arms inmekaar getrek is.(9)

(6) *tsholetse*: hy is dood, maar die beeste bly leef as vergoeding en vertroosting

(7) *Kgalagetiwa-ya-dinoko*: (Pl.5) *Talinum caffrum* (Thunb.) Eckl. & Zeyh.

(8) *go rêma lenaka*: om 'n kragmiddel by te voeg ter verskerping, vernuwing van 'n mengsel in die kragmiddel-horing.

(9) *gônagana*: as arms of voete nie reguit uitgestrek kan word nie; dus 'inmekaar trek' soos met rumatiek.

G.8

MAKWALO A A KOPANG THUSO

Setlhare sa Ditsheko:

"Ntate, ke amogetse la gago ka boitumelo bo bo goio thata. Ka utlua ka moo o bolelang ka teng, fela ntate ke kopa tlhaloso gape mo go wena gore setlhare se sa *Letlhaka* (2) ge ke se bolula ke se lebisa kae a ke se lebisa koa molatong o sekeloang teng, kampo ke se lebise go sele. O ntihalosetse pila ka gore letlhaka ke setse ke na le lona . . . ."

Setlhare sa Moremelo:

"rona re teng re sa phela feela ka boloetsi. Yanong ke kopa gore a o ka seka oa tla koano gouteng oatla oare thusa ka litlhare tsa morêmelo. (3)

". . . . ke go batla koano gouteng o tlo o re alafa re batla ngoana Ntata."

Moremelo ke setlhare se se alafang motho ge a bona a sa tshola ngwana.

BRIEWE WAARIN HULP GEVRA WORD (1)

Medisyne vir Regsgedinge:

"My vader, ek het u brief ontvang met baie groot blydskap. Ek het verneem wat u sê, maar ek vra net 'n verdere verduideliking my vader, aangaande hierdie rietjiemedisyne (2), as ek dit blaas, waarheen moet ek dit wys; moet ek dit wys na waar die saak voor die gereg dien, of moet ek dit in 'n ander rigting wys. U moet dit vir my mooi verduidelik, want ek het reeds die rietjie . . . ."

'Medisyne' om Kinders te kry:

". . . . met ons gaan dit nog goed, maar met krankheid. Nou vra ek of u nie hier na 'die goudplek' (Johannesburg) kan kom nie, om ons te help met medisyne om kinders te kry. (3)

". . . . ek wil u hier hê by Johannesburg dat u ons kan behandel; ons wil 'n kind hê, my vader".

'Moremelo' is 'n middel om 'n mens te genees as hy vind dat hy (of sy) nie kinders kry nie.

G.9

GO DUPA KA MOTLHOGO

(Kgatla-*ngaka* te Malolwane, Botswana, 1955)

Ge go dupiwa, go tsewa *motlhogo*, (4) ke gore lenaka la kgomo le le phuntsweng. Yaanong go ditlhare tse ba 'irang ka tsona. Setlhare sena o lokela motlhogo mo go sona. O bo o tsa'a thipa o sega fa motho o go ngongoregelang teng, a re o utlwa botlhoko. O bo o ise motlhogo fa o segileng teng, nme o tla *tsuntsunyetsa* ka mowa mo motlhogong.

OM UIT TE SUIG MET DIE SUIGHORING

As daar uitgesuig word, word 'n suighoring (4) geneem, dit wil sê 'n beeshoring met 'n gaatjie in. Nou is daar medisyne waarmee hulle werk. In hierdie medisyne word die suighoring gesit. Jy neem dan 'n mes en sny waar die mens oor kla en sê dat hy seer kry. Dan sit jy die suighoring waar jy gesny het, en suig lug uit die suighoring.

- (1) Hierdie is uittreksels vanuit 'n klompie werklike briewe wat hierdie *ngaka* van kliënte in Johannesburg ontvang het. Hy het toe ook op hul versoek na hulle gegaan.
- (2) Vgl. teks E.3 vir besonderhede.
- (3) *moremeio*: middele wat deur 'n *ngaka* berei of voorgeskryf word om bevrugting te bewerkstellig.
- (4) *motlhogo*: die suighoring is die punt van 'n beeshoring, omtrent 4 duim lank. Die puntjie is afgesny en 'n gaatjie daar deur gesteek. Bywas word gebruik om die gaatjie met die tong te sluit na 'n suiging.

G.9

Ge o *tsuntsunyetsa* yana dilo tse di mo tshwenyang, di tliilo tswa. Mo gongwe e ne e le mo letsogong. Ge a ikutlwa gore ga di a tswa sentle, o tla mo sega gape fa a utlwanng setlhabi teng. Ngaka o tsa motlhogo gape a o ba'a fa teng. O a tsuntsunyetsa gape. Di be di tswa gape fa teng. Fa gongwe go tliilo tswa sebokolodi, le ge e le moriri; fa gongwe go tswe nama e e *swailweng*. Fa gongwe go tliilo tswa noga mo mophatseng wa bobedi, kante segogwana kante legetla.

Fa gongwe ge a ka go lomega, go ka tswa lerapo, kampo diphuka tsa dikoko. Go ka tswa methalethale ya dilo tse di ntsi, kante kwena.

Dilo tse di tsuntsunyediwang, di tswa di sule.

Pele, ge a simolla o tla mo naya ditlhare tse a di nwanng. Morago ke gona ge a mo dupa.

Ditlhare tse ke go re dilo tse di mo tshwenyang di yo bolaelwa dintlhaga. Ke go re dintlu tsa teng mo di nang teng, gore ge a dupa a di fithele di sena mo di iphitlang teng.

Sedupe ge se dupa, ga se tle letsatsi le le lengwe. O go dupa fela mo a ka reng: Nya, yanong ga ke tliho' ke utlwa sepe. Lege e ka ba beke. Mme babangwe ba tsa'a kgwedi. Tuelo ke kgomo ge a go dupile jalo.

Babangwe didupe ba goga ka mowa mo motlhogong o.

Babangwe go na le selo se se gotweng lelota la mooka. Le beilwe gaufi le phatlha e ya lenaka e. E tla re ge a utlwa gore mowa o gogile sentle, letlalo le gagametse, a ba a thiba ka lelota le, a le kgarametse mo phatlhaneng ya motlhogo ka leleme la'gwe.

A tlogele motlhogo o ntse o le mo mothong. A tsee o mongwe le yona yalo fela. Le ge di ka nna tharo.

Yaanong wa pele, a ye mo ona, a o tsee, a tsholle dilo tse di mo teng. A di tsholle mo lengetaneng. Yaanong o ya mo wa bobedi le wa boraro. O ntse a tshollela gole gongwe fela. O tsa dilo tseo, a di pharola. Molwetse a sekê a di bona. Di bonwe fela ke batho ba ba sa lwaleng.

As jy so suig sal die goed wat hom pla uitkom. Moontlik was dit in die arm. As hy meen dat hulle nie mooi uitgekome het nie, dan sal jy hom weer sny waar hy nog pyn het. Die *ngaka* neem weer die suighoring en sit dit daarop. Hy suig weer. Dan kom hulle weer daar uit. Moontlik sal daar 'n duisendpoot uitkom of miskien hare; of miskien kom daar vleis uit wat fyngestamp is. Miskien sal daar 'n slang uitkom uit die tweede kerfplek, of 'n padda of 'n voorpoot.

Moontlik as hy jou besuig kan daar 'n (stuk) been uitkom, of hoendervere. Daar kan 'n hele verskeidenheid van goed uitkom of selfs 'n krokodil.

Die goed wat uitgesuig word kom dood tevoorskyn.

In die begin sal hy aan hom medisyne gee wat hy drink. Daarna sal hy hom uitsuig.

Die gebruik van hierdie medisyne is sodat: die goeters wat hom pla se neste vernietig kan word. Dit wil sê hulle woonplekke waarin hulle hul verskuil, sodat as hy hulle uitsuig, hulle nie 'n wegkruipplek kan hê nie.

'Die suig dokter', as hy uitsuig, kom nie net een dag nie. Hy besuig jou totdat hy sê: Nee, nou voel ek niks meer nie. Selfs al sou dit 'n week wees. En andere weer neem 'n maand. Die vergoeding is 'n bees as hy jou so uitgesuig het.

Sommige uitsuiers suig net lug deur die suighoring.

Sommige gebruik môka-bywas. Dit word naby die opening in die suighoring geplaas. As hy voel dat die lug mooi vasgesuig het, en die vel is styf gespan, druk hy die opening toe met hierdie bywas, en druk dit oor die opening van die suighoring met sy tong.

Dan los hy die horing so op die mens. Dan neem hy nog een op dieselfde wyse. Selfs drie kan dit wees.

Hy wend hom dan tot die eerste een, neem dit, en gooi die goed uit wat daarin is. Hy gooi dit uit in 'n stuk kleipot. Nou gaan hy na die tweede een en na die derde. Hy gooi alles op een plek uit. Hy neem daardie goed en sorteer hulle. Die sieke moet hulle nie sien nie. Dit word net deur hulle gesien wat nie siek is nie.

H.1

GO BAPOLA MEOLWANE

**OM DIE LANDSGRENSSE TE
BEVEILIG**

(Ou Kgatla-segsmen te Mathubudukwane, Botswana, 19.8.1952)

Ge go *bapolwa* (1) mo meolwaneng, ke go re kgosi e tla roma makolwane, ba tshotse *dimêpê* (2) tse di baakantsweng ke ngaka ya kgosi.

Wanneer daar op die langsgrense penne ingeslaan word (1), is dit as die stamhoof jong manne uitstuur met penne (2) wat voorberei is (met kragmiddele) deur die stamhoof se *ngaka*.

Ge go *bapolwa* lefatshe, ke go re go *bapole* o motona fela. Ge go ka se ke ga nna jalo go tlaatla sefako, kampo leru le le maswe, le matshwenyego.

Om die landsgebied te 'pen' is die uitsluitlike funksie van die grote, (d.w.s. die hoofman). As dit nie gedoen word nie sal die hael kom of 'n vreeslike wolk met rampe.

Dimepe, fa gongwe ke setlhare kampo moreyana o o tla tshellwang mo mosimana o o epiwang.

Hierdie penne is miskien van 'n boom gekap, of anders is dit 'n middel wat in 'n gaatjie gegooi word wat (daar) gegrawe word.

Ge ba fitlha kwa meolwaneng, ba tla retologa ba gadimela kwa morago. Ba kotama fatshe mme ba kokotela *dimêpê* ka nôtô ya Setswana. Batho ba pele ba ne ba dira noto ka legong la mmilo.

As hulle by die grens aankom, draai hulle om en kyk agtertoe. Hulle gaan sit gehurk en hulle kap die penne met 'n Setswana hamer in. Die ou mense het die hamer van 'n stuk mispel-hout gemaak.

Dimêpê di bewa gangwe fela go ya kwa bofellong ba lesu. Ge go alafilwe gangwe fela ke: *seserwa*. (3)

Hierdie penne word net eenmaal geplaas vir alle tye, tot die dood toe. As daar so 'n eenmalige beveiliging plaasvind word dit *seserwa* (3) genoem.

H.2

GO THA'A MOTSE KA KHUPAMARAMA.(4)

**OM DIE STAT TE BEVEILIG MET
DIE GROOT BITTERAPPEL.(4)**

(Kgatla-*ngaka* van Malolwane, Botswana, 1953)

Kôma: 'Ke bolaa kgorwane, *Khupamarama* ke swa nae'. (5)

Oorwinningslied: "Ek maak dood, Ek sterf met die bitterappel" (5)

Ke epa medi ya teng. Ke be ke ala letlalo la podi kampo la kgomo fatshe. Ke be ke tsa phalo ke ira mankgeta.

Ek grawe die wortels daarvan uit en gooi 'n bokvel of beesvel oop op die grond. Dan neem ek 'n handdisseltjie en kap (dit in) kerfsels.

Yaanong ke tsa lengetana, ke le baa mo isong. Mme pele ke ise ke le bee mo 'isong, ke tsa'a matlapa a le mararo, ke bee lengetana mo 'dimo ga matshego a.

Nou neem ek 'n stuk kleipot en sit dit op die vuur. Maar voor ek dit op die vuur sit neem ek drie klippe en sit die stuk pot bo-op hierdie stutte.

-
- (1) *bapolwa*: met penne vaspen bv. 'n vel om te droog. Die kerklike gebruik van *bapola*, vir 'kruisig' het dus die grondbetekenis van 'met penne vasgepen'.
  - (2) *dimêpê*: houtpenne met 'kragmiddele' bestryk wat in die grond gekap word soos hier, vir die stat of land se beveiliging. Dit kan ook kragmiddele wees sonder die penne.
  - (3) *seserwa*: eenmalige beveiliging, soos bv. by die aanlê van 'n stat.
  - (4) *Khupamarama*: *Solanum incanum*, groot bitterappel.
  - (5) *kôma*: prysliedere van die inisiasieskool, of oorwinningslied van die *ngaka*-opleiding, '*Khupamarama ke swa nae*' word dikwels gesê om 'n geheim te hou.

H.2

Ke tsa bogobe, ke jesa letlapa(6)
la ntlha, le ya bobedi, le ya boraro ka
go tshasa bogobe mo matshegong a
mararo a.

Jaanong, a a kuella (7) kana, mankgeta
a; go tswa musi.

Ke be ke tsaya tshilwane ke a sila.
Ke be ke batla letlakele, ke tsa lefofa la
yona, ke e loka mo teng ga selthare se. Ke
tsa mafura a podi le masepa a magogwe
le mhiritshwana, le sebilo, ke di tlhaka-
tlhakanya le sona gape.

E tla be e le lenaka le le feleletseng, mme
ke tha'a motse ka lenaka le.

Ke tsa'a motlhaba o o mošawa wa
noka. Ke be ke nna fatshe mme ke
kgwatha mo lenaka le, ke lokela mo
mošaweng. Yaanong ke a o fogotlha ka
matsogo.

Bosigo, ge bontsi ba batho ba robetse,
ke tla tsoga, ke o byala ke o gasa jaaka
peo, go dikologa motse o ke o thayang.
Ge ke sen'o o dikologa, ke tla fetsa fa
kgorwaneng.

Motho fela o o ka tlhagang bosigo, e
le moloi ge a fitlha fela mo lebatleng fa
ke gasitseng teng, ona mošawa o o
alafilweng, o tla ema fela fa a leng teng
a bona bodiba bo bo makatsang bo bo
mo dikologileng, a sa itse gore a ka
tshabela kae. Mme o tla ema gore 'tsatsi le
be le tswe. Ge le tswa, o a tsama'a.

Ge o ka phakela, o tla mo fitlhela a ntse
a eme. Mme fela, ge o ka mmuisa, metsi
ale a ile. Ke gore o mmofolotse.

Matshego a lengetana, ge ke a jesa bogobe,
ke gore ke badimo Ke borremogolo, le
bontatemogolo ba ba suleng, le bonkoko,
ba ba suleng. Ke gore yaanong ke a ba jesa.
Ke rapela Medimo (8) gore 'tlhare se se
ntshiamela.

Ek neem pap, en laat die eerste klip
eet (6) en die tweede en die derde,
deur pap op hierdie drie stutte te
smeer.

Hierdie kerfsels is nou natuurlik
besig om in 'n seënbede op te trek(7)
want daar kom rook uit.

Ek neem 'n maalklip en maal hulle
(die gebrande kerfsels) fyn. Ek soek
hierna 'n sekere groen voëltjie en neem
'n veer van hom, en sit dit in hierdie
medisyne. Ek neem ook bokvet en die
mis van 'n ratel en *mhiritswana* en
grafiet, en meng dit ook weer daarmee.

Dit sal dan 'n volledige (medisyne-)
horing wees, en ek beveilig 'n stat met
hierdie horing.

Ek neem (daarvoor) skoon dryfsand
van 'n rivier. Ek sit plat op die grond
en krap ('medisyne') uit hierdie horing,
en sit dit in die dryfsand. Ek vryf dit
dan met my hande.

In die nag as die meeste mense slaap,
sal ek opstaan en dit saai soos mens
saad uitstrooi, rondom die stat wat ek
beveilig. Nadat ek rondom (die stat)
gegaan het eindig ek by die hek.

Enige mens wat in die nag sou kom,
wat 'n toornaar is, net sodra hy kom
op die gelykte waar ek die sand gestrooi
het wat 'gedokter' is, sal hy net daar
bly staan en 'n verbasende waterkuil
sien wat hom omring, en hy sal nie
weet waarheen om te vlug nie. En hy
sal (daar) bly staan totdat die son uit-
kom. As die son uitkom, dan loop hy.

As jy vroeg opstaan sal jy hom vind
terwyl hy nog (daar) staan. Maar net,
as jy hom laat praat, is daardie water
weg. Dit wil sê jy het hom 'los gemaak'.

Die (klip)-stutte vir die potskerf, as
ek hulle (so) pap laat 'eet', is dit omdat
dit die voorouergeeste is. Dit is my
grootvaders en oorgrootvaders wat
dood is, en my oumas wat dood is. Dit
meen nou dat ek hulle laat eet. Ek bid
tot die afgestorwenes (8) dat hierdie
'medisyne' vir my geseend mag wees.

(6) eintlik is dit om die voorouergeeste te laat eet. vgl. verderaan.

(7) *kuella*: 'n rokie wat opstyg uit 'n preparaat, is 'n gebed om seëninge.

(8) *Medimo*: afgestorwenes. 'n Wyer begrip as '*badimo*' wat net die onmiddellike voor-
ouers is.

H.2

Letshego la ntlha le ke le jesang, ke ntatemogolo o o tsetseng rre. Wa bobedi ke nkoko, motsalamme. Wa boraro ke nna. Ntate ke setlhare se se mo lengeteng. (9)

Ke tla dira ke didimetse fela, mme ka kwa pelong ke a itse.

Mo matshegong nka tsa'a letlapa le lengwe le lengwe fela.

Jaaka ge ke le ngaka, ga nke ke ikalafa. Ke tla bitsa o mongwe gore a nkalafe. Kana seane sa re: "Moreko ga o iphekolle".

Letlakêle ke nonyane e e tsamayang le tladi. Tiro ya yona ke go 'bêrêka' meleko. Yaaka ge motse o lekwa ke moloi. Phuka e ya teng wa e *suputsa* mo mollong o bo o e thuba mo lengetaneng o e pshetla. Le ge o ka tsa'a lefofa la teng.

Go tsewa *mafura a podi*, ka gore e a lla. Podi kana ga enke e didimala fela; ge e ka kgopywa ke sengwe, e a lla. Mme le mo lenakeng re batla jalo gore le nne bogale le lle. O dirafaditse molao o wena o o tlhokang, mo ona!

Masepa a magogwe: ke namane e tona ya ngaka! O tsena mo diphekong. Ke gore le jaanong, ge nka mmona ka nako e ya motshegare, re ka mo thuga yaanong, letsatsi la ba la phirima, a ba a itsamaela; re mmola'a, mme a sa swe. Mme re mo phutela batho mme ga ba kake ba mo kgona.

Ke seo re mo lokellang mo lenakeng le mo ditlhareng gore le ge batho ba ka go kgobokanna o 'iperekile' ka ene, o tlhabetse mo mmeleng, ba seke ba go kgôna.

Re a mo tshepa tôta, gore ke pheko ya 'mmaruri.

Die eerste stutklip wat ek laat eet is my grootvader wat my vader verwek het. Die tweede is my grootmoeder wat geboorte gegee het aan my moeder. Die derde is ek. My vader is die 'medisyne' in die potskerf. (9)

Ek sal in stilte so maak, terwyl ek in my hart weet.

Vir die stutte kan ek enige klippe neem.

Soos wat ek 'n *ngaka* is, sal ek nie myself dokter nie. Ek sal 'n ander een ontbied om my te behandel. Die spreekwoord sê: "Die *moreko* beveilig nie homself nie."

Die *letlakêle* is 'n voël wat saam met die weerlig vlieg. Sy taak is om te werk in gevalle van pogings tot toordery. Soos wanneer 'n toornaar 'n stat probeer toor. Hierdie vlerk van hom steek jy gou heen en weer in die kole, en breek dit dan in die potskerf en druk dit fyn. Selfs al neem jy net 'n veer daarvan.

Die vet van 'n bok word geneem (vir die horing) omdat hy blêr. 'n Bok sal natuurlik nie sommer stilbly nie; as iets hom hinder, blêr hy. En in die horing wil ons dit ook so hê dat hy kwaai sal wees en sal blêr.

Jy het die 'wetmatigheid aan die werk gestel' wat jy verlang in die horing!

Mis van 'n ratel: hy is 'n yslike kalf' van 'n *ngaka* (baie belangrike medisyne)! Dit kom in die kragmiddele. Dit meen dat as ek hom nou in die middel van die dag sou kry, dan kan ons hom pap slaan totdat die son sak, en dat hy dan net wegstap; dat ons hom dood maak, maar hy nie dood gaan nie. En ons maak mense bymekaar om hom aan te val, maar hulle kan hom (net) nie baasraak nie.

Daarom sit ons hom in die horing en in die medisynes, sodat selfs as mense teen jou versamel nadat jy jouself met hom 'bewerk' het, jouself ingekerf het (met hom) in jou liggaam, hulle jou nie moet oorwin nie.

Ons het werklik respek vir hom, dat hy 'n uitstaande kragmiddel is.

---

(9) Waarskynlik is die derde klip sy vader, of 'n ander voorouer, behalwe as dit 'n simboliese gemeenskapsmaal voorstel waarby hy self teenwoordig is.

H.2

Ge e le gore go tsewa masepa a yona mo lenakeng, ke gore masepa a , e ntse e le magogwe fela.

Ge ke loka *sebilo* mo lenakeng, ke gore: ka se a phatsima ke sona se se tli'long fetoga metsi, ge ke tha'a motse. Ge ke thaile motse jaana, ke gore ge go ka tla motho o eseng moloji ga se re sepe. Se tla 'ira mosebetsi wa sona fela ge e le moloji.

As van sy mis gebruik word in die horing, dan is dit omdat hierdie mis nog steeds die ratel self is.

As ek grafiet in die horing sit, is dit: omdat aangesien dit blink dit die deel is wat in water gaan verander as ek die stat 'beskerm' As ek die stat só versterk het, dan sal daar indien iemand sou kom wat nie 'n toonaar is nie, niks gebeur nie. Dit sal sy werk alleen doen as dit 'n toonaar is.

H.3

NAKO YA GE NTLO YAME E FISIWA KE TLADI

(Motlhako-*ngaka* van Mathubudukwane, Botswana, 1952)

Erile ka ngwaga wa 1946, ntlo yame ya fisiwa ke mollo. Mme ga fsa dilo tso tsotlhe. Le 'potlomente' e ke e rekileng ka 'dri ponto', mme e tletse diaparo le tse dingwenyana tse di mo teng, le 'para' tsa ditlhako tse di le pedi. Diyo tso tsotlhe tseo tsa fsa.

'Para' engwe ya ditlhako ya tswa mo teng e ntse e utlwa fela. Ke tse, o a di bona tsê! Mo monwaneng mo sa ba sa fiswa ke mollo. Le seditse se, se dule. Se ne se kgwageditswe mo leboteng, sa wela mo mollong. Se fsele fsele mme ga se a ka sa fsela ruri.

Ke gore ntlo e ne e le thata kafa e 'berekilweng' ka teng ka ditlhare, Ke gore go no go tshwanetse go fsa nna, go bo go fsa thoto e ke tswang ka yona kwa 'Johannesbôrôgô.'

Ga ke a ba ka bitsa ngaka go tlo laola gore o a ntshenyeditseng ke mang. Ka bona gore, ka ke le Modumedi, ge nka musulusetša ntwā nka itshenyetsa tumelo yame, ka Modimo wa re: 'O seke wa ba wa ipusolusetša'.

Mosadi wa me, a ba a le mo teng. Ya mo itela mo teng mo. A ntshiwa mo teng, ekete motho o o suleng, a sa ikutlwa. A ntshetswa kwa ntle, ntlo e ntse e fsa.

Ga fitlhelwa gore mo diropeng tse pedi tsa gagwe go marumo a mabedi, diphatlha tsa teng. Mme e ntse e le tsona ditiro tsa batho.

TOE MY HUIS DEUR DIE WEERLIG VERBRAND IS

In 1946 is my huis afgebrand deur vuur. En alles is verbrand. Ook die tas wat ek vir drie pond gekoop het, wat vol klere was en ander kleinighede daarin, en twee paar skoene. Al daardie dinge is verbrand.

Die een paar skoene het nog ongeskonde uitgekom. Hier is hulle, jy sien hulle hier! Op die toon is dit deur die vuur gebrand. Ook hierdie sterkwas het uitgekom. Dit het teen die muur gehang en in die vuur geval. Dit het so effens gebrand maar het nie totaal verbrand nie.

Die rede is dat die huis 'sterk' was, volgens wat dit 'beskut' was met medisyn. Die ding is: ek moes verbrand het, en toe verbrand die goed wat ek toe mee van Johannesburg af gekom het.

Ek het nie 'n *ngaka* geroep om dolos te kom gooi om te sien wie dit is wat my skade berokken het nie. Ek het gedink dat aangesien ek 'n gelowige is, dat as ek die stryd teen hom sou terugstuur, dat ek dan my geloof sou beskuldig, aangesien God sê: 'Jy moenie wraak neem nie'.

Maar my vrou was binne in. En hy (die weerlig) het haar daar binne in geslaan. Sy is daar uitgehaal soos iemand wat dood is, en sy was nie meer by haar bewussyn nie. Sy is uitgedra terwyl die huis brand

Dit blyk toe dat in haar twee heupe daar twee wondplekke is, die gate daarvan. En ook dit is mense se werk.

H.3

Gona nkile ka batla ngaka. Yona ya bolela gore: "Ga se fela, ke batho". Mme ka mmotsa gore: "A ga o kake wa mo mphodisetsa?"

A leka leka, mme ga pala. Ka mo lefa ka 'ponto' di le tharo, ka go no go padile. O ne a batlile 6 ponto

Go tloga foo ka ipatelela sephoko gore se ntse, ke ntse ke rapela Modimo ke le modumedi.

Mme *sephoko* (1) seo ke tshitlho, yona e e tsenang mo lenakeng. Sengwe le sengwe se ke se tshabang, nka ngatha fela mo tshitlhong e, mme ga gona se se ka ntirelang kotsi. Ke bona bophelo ba motho o montsho, mang le mang. Ge o ka phela kwa ntle ga sona, o ka fitlha ba go bolaile ka pele fela.

Pheko e ke yone boitshegetso.

Toe het ek 'n *ngaka* laat kom. Hy het gesê: "Dit is nie sommer so nie; dit is mense (wat dit gedoen het)". Ek vra hom toe: "Sal jy haar nie vir my gesond maak nie?"

Hy het toe bietjie probeer maar kon nie. Ek beloon hom toe met 3 pond, aangesien dit nie wou reg kom nie. Hy wou 6 pond gehad het.

Van toe af het ek vir my 'n beskerm-middel begin soek om my op te pas, terwyl ek vir God bid as gelowige.

En daardie beskermmiddel (1) is swart salf, die soort wat in die horing kom. Vir enigiets waarvoor ek bang is kan ek net ('n stukkie) neem van hierdie salf, en daar is niks wat vir my enige onheil kan berokken nie. Dit is die leefwyse van 'n swart mens, elke een. As jy daarsonder sou lewe dan sal jy spoedig bemerk dat hulle jou geskaad het. Hierdie kragmiddel is: 'selfondersteuning'.

H.4

KOPANO LE DINGAKA.

(Motlhako - 'kruiedokter' wat tussen Kgatla van Botswana woon)

Ekile yare ge ke tla kopana le dingaka, ke ne ke sena sepe le tsona; ke le motho fela, ke sa itse gope tiro ya dingaka.

Le fa lapeng lame, ke ne ke sa dumele gore go tsene sephokonyana fa teng.

Ke ne ke na le bana ba ba ka bang lesome, ba ntse ba swa fela ba le ba tona. Ga tsamaya ba le lesome-le-le-ferang-menwana-e-mebedi. Ke ntse ke re: "Nya, ke Modimo o o ba tsayang."

Kwa morago go tla motho, a nthaya a re: "Monna, o *setômô* (2) fela, o ntse o felwa ke bana. Kana Modimo o tla thusa o ntse o leka."

Ka re: "Ao! O bolela dilo mang?"

A re: "Mme o tla swa e se e be nako ya gago. Go rapelwa Modimo go ntse go kopiwa matlhogonolo. (3) Bona, o feletswe! A ko o ntebele ke go batlele ngaka."

ONTMOETING MET DIE DINGAKA

Dit het gebeur toe ek die *dingaka* sou ontmoet, dat ek niks met hulle te doen gehad het nie; ek was 'n gewone mens, wat niks geweet het van die bedrywig-hede van die *dingaka* nie.

Ook by my *lapa* (tuiste), het ek nie toegelaat dat daar selfs 'n ou kragmiddel-tjie inkom nie.

Ek het kinders gehad wat tien kon wees, wat aanhou doodgaan het, hoewel hulle reeds groot was. So is toe agt (kinders) weg (deur die dood). Ek sê toe al die tyd: "Nee, dit is God wat hulle neem."

Later kom toe iemand en hy sê vir my: "Man, jy is onnosel (2) terwyl al jou kinders klaarraak. God sal mos help terwyl jyself probeer."

Ek sê toe: "Ai! Waarvan praat jy?"

Hy sê: "En jy sal doodgaan voordat dit jou tyd is. Tot God word gebid, terwyl daar vir seëninge gevra word. (3) Kyk jy is uitgeroei! Kyk tog nou uit vir my dat ek vir jou 'n *ngaka* gaan soek."

(1) *sephoko*: beskermmiddel, kragmiddel.

(2) *setômô*: dom, onnosel. Waarskynlik oorgeneem van Afrikaans: jy's dom. Net soos: 'o *selege*' van: 'jy's sleg.'

(3) *go kopa matlhogonolo*: om seëninge te vra, oordragtelike betekenis: om sekere rituele handeling uit te voer wat bedoel is as 'tasbare' gebede. Soos bv. wanneer 'n bietjie snuif of bier geoffer word.

H.4

Ka re: "Nyaa, go siame, ke tshwentswe thata."

Le mosadi a reyalo.

Ba be ba tla. Ke gona ka itse ngaka, ya tsena fa lapeng. Ke ngaka ya Mokwena. E ne e bidiwa M. A tsena fa lapeng.

Yaanong e ntse e re ya *nkalafa*, (4) ga tla motho a re: "A o ke ngaka yaago?"

Ka re: "E"

A re: "Ke moloi. O a lowa."

Ka re: "Ao! Wa senya motho o waka o."

"Mo tlogele rra, ke tla go bolella ngaka e e sa loweng. E ke ngaka e tona tota, mme e a lowa. Mo tlogele. Le ge o mo neile kgomo, ga se sepe."

Ka mo tlogela, ka leba kwa a mpoletse teng, mme ka bona ngaka. Ke kwa ke ntse ke leng teng. Ke ene S. rrago D.

Ga go na yo o itseng gore ke tsere kae. Ga ba itse mono'a etsho.

Ngaka o, wa Mokwena, ka mo tlogela ka e le ene o o bolaileng mosadi waka ka tladi, jaaka ge o mmona a golofetse yana.

Ne ke mo neile kgomo tse tharo, ka mo ra'a ka re: "Tsamaya". Ne ke tlo irang ka ene. Ka yo batla o o siameng. Ka mo tlogela ka e le *ngaka ya moloi*. (5) Ka yo batla o o alafang.

Erile ke ile phutegong kwa Mochudi, ge ke fitlha mo gae ka fitlhela tladi e tshubile ntlo, e rathile mosadi: ya tsena mo dinameng tsa serope, ya mo phunya diphatlha.

Ek sê toe: "Nee, dit is goed, ek is baie gepla."

Ook die vrou het so gesê.

Hulle het toe gekom. Dit was toe dat ek 'n *ngaka* geken het; hy het toe in (my) *lapa* gekom. Dit was 'n Mokwena *ngaka*. Hy is M. genoem. Hy het toe in (my) *lapa* gekom.

En nou terwyl hy nog gemeen het hy gaan my 'dokter' (4) kom iemand en sê: "Is hierdie een jou *ngaka*?"

Ek sê toe "Ja".

Hy sê toe: "Dis 'n toornaar. Hy toor."

Ek sê toe: "Ai! Jy sê darem hierdie mens van my sleg."

"Laat staan hom, vader, ek sal jou vertel van 'n *ngaka* wat nie toor nie. Hierdie is regtig 'n groot *ngaka*, maar hy toor. Laat staan hom. Selfs al het jy hom 'n bees gegee is dit niks".

Ek het hom toe laat staan, en gekyk in die rigting waarna hy verwys het, en ek het 'n *ngaka* gekry. Daar is ek nog al die tyd. Dit is 'S., die vader van D.

Daar is niemand wat weet waar ek (my medisyne) vandaan gekry het nie. Hulle weet nie, hier by ons nie.

Daardie Mokwena *ngaka*, het ek laat staan daar dit hy was wat my vrou seer-gemaak het met die weerligstraal, soos jy haar sien waar sy so vermink is.

Ek het aan hom drie beeste gegee, en ek het aan hom gesê: "Gaan." Wat sou ek (anders) met hom maak. Ek het toe gegaan om 'n goeie een te gaan soek. Ek het daardie een laat staan, daar dit 'n torende *ngaka* was. (5) Ek het toe een gaan soek wat genees.

Toe ek na die volksvergadering op Mochudi gegaan het, toe ek weer tuis kom vind ek dat die weerligstraal (my) huis aan die brand gestee het en my vrou getref het: hy het in die vlees van haar heup ingegaan en gate in haar gestee.

(4) *alafa*: met medisyne behandel om te genees, maar ook om mense, beeste, landerye ens. te beveilig en te verseker dat 'n mens voorspoedig sal wees.

(5) *ngaka ya moloi*: in hierdie gedeelte kom dit duidelik uit hoedat daar *dingaka* is wat toor of 'lowa' om leed te berokken, teenoor ander *dingaka* wat 'alafa', d.w.s. medisyne gebruik om te beskerm en bevoordeel. TOORDOKTER is dus nie 'n juiste benaming vir 'ngaka' nie, as 'toor' 'n negatiewe betekenis het, en impliseer dat hy toor.

H.4

Ge maru a duma, ga a rate sepe! Mme o santse a phela. Modimo o mo thusitse. Mme go ntse go swa ba ba thata. A kabo a tsamaile bogologolo.

Erile go tloga fa, re tsaa sepheko sa monna o wa bobedi. Ga ke tlholo ke batla sepe. Tse dintsi, wa bo o batla go *romolana ka boloi* fela.⁽⁶⁾

As dit onweer is, wil sy niks (weet) nie! Maar sy lewe nog. God het haar gehelp. En daar gaan nog steeds (baie) dood wat sterk is. Sy sou al lankal gegaan het.

Van toe af neem ons die kragmiddel van hierdie tweede man. Ek wil nou niks meer hê nie. Om baie (kragmiddele) te wil hê is net om mekaar aanstoot te gee, met towery. (6)

H.5

MANKETLWANE-KETLWANE

DIE 'STOKKIESHUISIE'

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Pilanesberg, Tvl. 11.10.1962)

Kana bophelo ba motho bo laolwa ke lelapa. A o moruti gongwe kgosi gongwe ngaka; ge o sena bophelo kafa lapeng o tla bo o pallwa ke ditiro tsa gago.

Ge bagologolo ba re: Motse ke lapeng', ba tseela ka kwa mosading. Go rialo ke gore bophelo botlhe ba monna le bana bo tswa kafa mosadi o itsholang ka teng.

Die lewe van 'n mens word natuurlik beheer deur sy tuiste. Of jy nou 'n leraar is, of 'n kaptein of 'n dokter; as jy nie 'n (aangename) lewe tuis het nie dan sal jy jou werk nie kan doen nie.

As die ou mense sê: 'Die stad is in die tuiste', dan bedoel hulle dit op die vrou. Dit beteken dat die man se hele lewe en die van die kinders afhang van hoe die vrou haar gedra.

Mo tthagong yame ge ke tsalwa, ke fitlhete bomme ba nna ka mo malapeng a bona, ba na le tlotlo gammogo le lerato mo banneng ba bona.

Volgens my gewoonte toe ek gebore is, het ek gevind dat my moeders in hulle tuistes gebly het, en dat hulle eerbied en liefde gehad het vir hulle mans.

Mme kejeno ke fitlhela go senyegile foo. Ke bolwetse bo bogolo bo bo batlang kalafi; kalafi ya tthago⁽⁷⁾ ya motho.

Vandag, egter, vind ek dat dit tot niet gegaan het. Dit is 'n groot krankheid wat genees behoort te word. die genesing van 'n mens se gedragshouding. (7)

Jalo pheko ya ntlha ke *manketlwane-ketlwane* (8) ebong seitlhaga sa gagwe.

So is dan die eerste middel die stokkieshuisie (8) d.w.s. die nessie. (dus net die huisie).

Motswako (9) ke *Phonyoka* (10) *Tlhokwa-la-tsela-ntshebele*⁽¹¹⁾ *phetola* (12) ya dipheko tse: ke madi a motho, ebong wena mong 'a lapa.

Die versterkers (9) is *Phonyoka* (10) en wilde-angelier (11); die 'omskepper' (12) van hierdie middele: is nl. mensbloed; d.w.s. jou eie, as heer van daardie tuiste.

-
- (6) *go romolana ka boloi*: om mekaar aanstoot te gee met benadelende towery. Die betekenis hier is dat wanneer jy verskillende manne se middele gelyktydig gebruik, jy hulle kragte teen mekaar te staan bring, en jy in daardie botsing beskadig kan word.
- (7) *tthago* is houding; gewoonte. *kafa tthagong ya rona*: volgens ons gebruik of gewoonte.
- (8) *Manketlwane-ketlwane*: die stokkieshuisie wat van bome afhang. Liefs word gemeen wat hang aan die *Mosunyana*, of *Mosetlha* of *Mosêlesêle*.
- (9) *Motswako*: die toevoegsels om die kragmiddel te versterk.
- (10) *Phonyoka*:
- (11) *Tlhokwa-la-tsela-ntshebele*: (Pl. 465). *Dianthus namaënsis* Schinz. wilde-angelier.
- (12) *phetola*: die 'omskepper' wat die middele laat verander.

H.5

Tlhokwa-la-tsela, re tsaya lefulo la gagwe. Phonyoka re tsaya lerole la gagwe. Re tlhakana le lerole la manketlwane-ketlwane.

Mme ke gore, kelello si: O tsaya ntlwana ya manketlwane-ketlwane fela.

Yone ga e mo teng, ka o e ntshitse o sa e utlwiswa botlhoko. Yone ka bo ga yone mogongwe e ka ba 'tšhefi', mme ga e a tshwannwa go jewa. E ke taelo ya bagologolo.

Kago ya botho e fela ge Modimo o ba kgaoganya.

Ke gore ntlwana e, ke sen' o ntsha sebokwana sa teng, ke tlil' o sega mong 'a lapa le ge ele monwana wa gagwe ka thipa, gore go rothe madi a gagwe mo ntlwaneng e. Ke be ke tsaya lefulo la *Tlhokwa-la-tsela*, e ke e kgabetletseng mo nkgwaneng ke be ke tswa go le fetlhela ka lefetlho la *Moologa* (13) Lefulo le ke ya le tabola ke tshela mo'odimo ga ntlwana e.

Yaanong ke tlil' o e sila gammogo le Phonyoka, mme lerole le ke lone ke tlilong go a tshela mo nkgwaneng ya metsi a a nowang fa lapeng.

E tla re mosadi ó, ge a ka nwa metsi ao, gangwe fela! o tlil' o fetoga a kgatlhwa ke go nna kafa lapeng la gagwe. Ga anke a le tlogela a sa bolella monna wa gagwe.

O tla nna kafa lapeng la gagwe ka lerato le boikokobetso mo monneng wa gagwe, mme gape ga anke a elets a le fa ele go bona kampo go ratwa ke banna ba bangwe.

O tla latola tsotsotlhe di ka tlhatlhamolang bophelo ba ntlu ya gagwe. O ne a sena mogopolo wa ntlo, jaanong o agetse mogopolo wa gagwe.

Ge nka fitlhela o a lwalang, ele monna o a tsamayang a senya jaaka *makêkê* (14), ke tlil' o utlwela mosadi botlhoko, mme ke mo thusa go aga motse.

Ons neem van die wilde-angelier slegs die skuim Van die *Phonyoka*-plant neem ons sy poeier. Ons meng dit met die poeier van die (fyngemaalde) stokkies-huisie.

Maar dit wil sê, let hier op: Jy neem slegs die huisie van die stokkies-huisie (en nie die wurm nie).

Hy (die wurm) is nie binne in nie, aangesien jy hom uitgehaal het sonder om hom te laat seer kry. Hyself is miskien giftig en behoort nie geëet te word nie. Hierdie is die voorskrif van die oumense.

Die menslike saamlewe word beëindig wanneer God hulle skei.

Betreffende hierdie huisie, nadat ek die wurmpie uitgehaal het, gaan ek die heer van die huis sny, bv. sy vinger, met 'n mes, sodat sy bloed kan drup in hierdie huisietjie. Ek neem vervolgens die skuim van die wilde-angelier, wat ek opgekerf het in 'n kleipot, en wat ek dan geroer het met 'n roerstok van bergboegoe.(13) Ek skep hierdie skuim en gooi dit bo-oor hierdie huisietjie.

Nou gaan ek hom fyn maal saam met die *Phonyoka*-plant en hierdie poeier gaan ek gooi in die waterpot van die *lapa* (huis), se drinkwater.

En hierdie vrou, as sy daardie water sou drink, net een maal! sal sy verander en graag by haar huis wil bly. Sy sal die huis nie verlaat sonder om aan haar man te sê nie.

Sy sal by haar huis bly met liefde en onderdanigheid aan haar man, en ook sal sy nie die begeerte hê om ander mans te sien of deur hulle begeer te word nie.

Sy sal alles vermy wat die huislike lewe kan opbreek van haar tuiste. Sy het nie die sin (gedagte) vir 'n huis gehad nie, en nou het jy vir haar gedagtes 'n tuiste gebou.

Indien ek op iemand afkom wat siek is, en dit 'n man wat rondloop en verniel soos 'n grasdraer (14), dan sal ek die vrou jammer kry en haar help om haar huis op te bou.

---

(13) *Moologa*: (Pl. 422) *Croton gratissimus* Burch bergboegoe.

(14) *makêkê*: groot gestreepte grasdraer-miere.

H.5

Ke tlil'o alafa monna jalo fela, mme ele ka madi a mosadi. Le ge nka naya mosadi lerole lele la setlhare ke ka mo laela gore a tshela mo byalweng bo bo tla nowang ke monna, le ge e le 'tee'.

Mme ene o tlil'o fetoga. Mosadi o tlaatla a ntekodisa bophelo ba gagwe le monna wa gagwe.

Monna ene o tlil'o rata go gakollwa ke mosadi gore a age ntlo ya gagwe.

Ek gaan die man net so genees, maar met die vrou se bloed. Al sou ek ook aan die vrou daardie gepoeierde medisynegee, dan kan ek aan haar opdra om dit in die bier te gooi wat die man sal drink, of selfs in tee.

En hy sal verander. Die vrou sal kom en aan my verslag doen van haar lewe met haar man.

Die man sal graag deur sy vrou herinner wil word sodat hy sy huislike lewe kan opbou.

H.6

PABALLO YA NTLO

(Kgatlá-*ngaka* van Saulspoort, Pilanesberg, Tvl. 10.3.1967)

Ke bolela ka ga paballo ya ntlo mo digadimeng tsa tumo ya maru ge magadima a le magolo thata ka go itaya dithare le matlo.

Ka mkgwa wa sengaka, ke *thaya* (1) mothao wa ntlo ka lonaka la go thibela maru, go se rathe gaufe le motse.

Lenaka le tlamilwe (2) ka *masepa a korwe* o o tsetseng, a le mo tshwagong, a itlhobile a sena diphofa mo go ene.

Ke tsoaka (3) ka pheko e e bidiwang moupatladi; (4) gammogo le *moleko* (5) o o bidiwang *lôôpo* (6); o mosetlha; le *masepa a kgoadira*, le *kgwara*.

Ke duba ka mafura a noga ya metsi: *Kgogela*. (7)

Ke tshumele pheko e e bidiwang molelo wa lefatshe. (8)

Fa e le teng ga go tlhoge seriti sa byae.

Go e batla, o epa fa go sa tlhogang bya e kgotsa setlhare, go le lebatla fela mo mmung wa thotana wa motlhaba o mosetlha.

DIE BEVEILIGING VAN DIE HUIS

Ek praat van die beveiliging van 'n huis teen weerligslae in donderweer as die weerligstrale baie groot is en bome en huise tref.

Op *ngaka*-wyse beveilig (1) ek die fondament van die huis met 'n medisynehoring om die donderwolke af te weer sodat hulle nie naby die stat tref nie.

Die medisynehoring is saamgebind (2) met die mis van 'n boskraai met kleintjies wat in 'n gat in 'n boom is, en wat al haar vere uitgetrek het.

Ek versterk (3) dit met die kragmiddel wat genoem word "die weerligvoël se beksluiter"; (4) saam met die toormiddel (5) wat *lôôpo* (6) genoem word. Dit is geelkleurige (grond); en ook die mis van die visarend, en die *kgwara*-plant.

Ek meng die medisynegee met die vet van die groot waterslang, *Kgogela*. (7)

Ek brand ook die middel wat genoem word: "vuur van die aarde". (8)

Waar dit groei, groei daar nie eers 'n skaduweetjie van gras nie.

Om dit te vind, grawe jy waar daar nie gras groei nie of plante, waar dit net kaal is op 'n gelerige sandbult.

-
- (1) *thaya*: beveilig met medisynegee, soos 'n huis of stat.
  - (2) *tlamilwe, go tlama*: om te omgord, bind, dus hier "saamgebind".
  - (3) *tsoaka*: om iets by 'n medisynemengsel te gooi ter versterking daarvan.
  - (4) *go upa*: om vinke of sprinkane of die weerligvoël se bek toe te 'bind'.
  - (5) *moleko*: 'n 'toormiddel', in die sin dat so 'n middel 'n skrikwekkende wonder sal verrig.
  - (6) *Lôôpo*: 'n geel grond wat noord van Thabazimbi in 'n grot uitgegrawe word deur *dingaka* by *Kwalaka*. Dit word dan ook vertel dat die *Badimo* of voorouergeeste in hierdie grot woon en ook daar gehoor kan word en om besondere seëninge genader kan word.
  - (7) *Kgogela*: Die legendariese groot waterslang wat mense in die dieptes intrek en met sy tong die bloed uit hulle neusgate suig en hulle laat verdrink.
  - (8) *Molelo wa lefatshe*: 'n knolplant by Thotaneng, Saulspoort in Septembermaand.

H.6

Pheko eo ke digwete fela. Ga e tlhoge metlang ka kwantle ga lefatshe. E rtsiwe ka go bonwa digwete.

Pheko e ke yona e thibelang bogolo maru a dikgadima mo ntlo engwe ge o tswakile lenaka la motse ka yona.

Ke lona lonaka la 'di-tswa-boroka di tlhage di le bollo'.

Ke yona phemelo ya ntlo.

Daardie kragmiddel is net die knolle. Daar groei nie spruite uit bokant die grond nie. Mens herken dit slegs as jy afkom op die knolle.

Dit is veral hierdie kragmiddel wat die donderstorms afweer van elke huis af, as jy die stat se medisynehoring daarmee versterk het.

Dit is die medisynehoring vir 'hulle-kom-van-die-suide, hulle kom warm'. (donderstorms).

Dit is die beskutting van die huis.

H.7

GO THAYA BONNO

(Kgatla-*ngaka* te Modipane, Botswana. 25.5.1955)

Leupa-la-thaba (1) le itse go thaya bonno ba motho. Ge o thaile ka lona, o le epetse ka 'dikhona' tsa nne, o kopantse le *Serokolo* (2), ga go tsene noga mo bonnong bo.

Ga go kake: legadima la tshosa mo bonnong bo. Le sefelo ga se ralle fa teng.

OM DIE TUISTE TE BEVEILIG

Die poeierkwas (1) is baie goed om die tuiste mee te beveilig. As jy daarmee beveilig het en dit op die vier hoeke geplant het en daar *Carissa bispinosa* (2) bygevoeg het, dan kom daar nie 'n slang in daardie tuiste nie.

Ook die weerlig sal nie laat skrik in hierdie tuiste nie. Ook die dwarrelwind trek nie daar deur nie.

H.8

GO THAYA MOTHO

(Kgatla-*ngaka* te Modipane, Botswana, 1955)

Ge ke thaya motho gore a seke a jesiwa (3) ke ope dijo tse di maswe, kampo go nosiwa tse di seng pila, ke tshwanetse go thaya ka setlhare se, ebong: Mojaja (4), Mosimama (5) le Mosimane-a-ralentswana. (6)

Motho o, ke tla mo tlhaba ditlhabo di le nne go ya fa molaleng le go ya kwa ditlhayeng, mme ke tshase ka setlhare se; Le go dikologa mohubu wa motho o.

OM IEMAND TE BEVEILIG

As ek iemand vooruit beveilig, sodat hy nie deur iemand 'gemaak sal word om iets te eet' wat skadelik is nie (3) of hom iets te laat drink wat nie goed is nie, dan moet ek hom met hierdie medisyne beveilig nl. met: bobbejaangif (4), sambokbossie (5) en plakkie (6).

Ek sal hierdie mens vier inkerfplekke gee tot by sy keel en by sy keel-kliere, en ek sal hierdie medisyne daar insmeer; ook rondom sy naeltjie.

-
- (1) *Leupa-la-thaba, Mathubadifala*: *Haemanthus pr. coccineus*, poeierkwas.
  - (2) *Serokolo*: *Carissa bispinosa*. L. Desf. ex Brenan. noem-noem.
  - (3) Die vrees is altyd by 'n bruilof of fees, dat jou vyand vir jou 'gif' sal ingee.
  - (4) *Mojaja*: (Pl. 58) *Adenia digitata*, bobbejaangif.
  - (5) *Mosimama*: (Pl. 4) *Senecio longiflorus*, sambokbossie
  - (6) *Setlhako, Mosimane a-ralentswana*: *Cotyledon* sp. plakkie.

H.9

GO THAYA SEDIBA

(Kgatla-ngaka te Modipane, Botswana, 25.5.1955)

Ditlhare tsa metsi a sediba ke:
Ledutla la seloko (1) le *Ledutla la thaba* (2) le *Motlapatlapa* (3) le *Tlhobokwe* (4)

Ke go re sediba se tle se seke sa kgala kapele. E bee motswedi o motona fa teng foo.

Ge o *tha'a* (5) fa o tla epang sediba, o dirisa mere e mene eo. O bo o lokele tsona ka bone ba tsona mo tikologong tse nne tsa sedibe. Ke go re wa le thaa. Go kaya go re o loge kgare ka motlho, o se bee fa tlase ga digwere tse, sengwe le sengwe, gore ge motlho o tlhoga o tle o tshware metsi.

H.10

GO ALAFA DIKGOMO

(Kgatla-ngaka te Malolwane, Botswana, 1955)

Ge o biditswe ke motho go mo alafela dikgomo, o tla ya o tshotse ditlhare tsa teng.

Yaanong o tsa'a leswalo la dikgomo, tsona di lokelwa mo sakeng. Le wena o bo o tsena mo sakeng o nna fatshe mo gare ga lesaka mme o tla dira lesakana ka diatla fa fatshe.

O bo o tsaya magala a a tukang o a baa fa gare ga lesakana. Leswalo lone o bo o le tshuba fa teng fa. Go sen' o le tshuba o tla le tlogela le ntse le kuela musi. Dikgomo ge di utlwa musi di tla atamela di o aramela.

Yaanong o tla kopa mong 'a lesaka gore: 'Kgomo ya eno e e tona e e tsetseng dikgomo tse, ke efe?' A ba a re: 'Ke e.'

O bo o tsaya setlhare mme o se bofella mo boditsing ba kgomo mo gare.

Gape, go poo, ge ba re: 'Poo ga e ne mo sakeng'. O tla batla setlhare se se e tshwarang. E tla re ge o fitlha mo poong, o e betsa gangwe ka mpa ya moretlwa, e o e tshasitseng setlhare. O bo o e latlhela kwa pele ga yona. Yone e tlii tlala mo dikgomong e palama.

OM 'N PUT SE WELSLAE TE VERSEKER

Die plante vir water in 'n put is: Die turflelie (1) en die poeierkwas (2) en die bolplant *Boophane disticha* (3) en *Tephrosia polystachyoides*. (4)

Dit word gedoen sodat die put nie gou moet opdroog nie, maar dat dit 'n groot fontein, daar moet wees.

As jy 'met kragmiddele beveilig' (5) waar jy 'n put gaan grawe, dan gebruik jy daardie vier middele. Dan moet jy hulle vier aan die vier kante van die put sit. Dan 'versterk' jy dit. Dit beteken dat jy 'n ring moet vleg met kweekgras en dit onder hierdie bolle sit, een vir een, sodat as die gras begin groei, dit die water kan bereik.

OM BEESTE TE BEHANDEL

As iemand jou laat roep om sy beeste vir hom te kom 'dokter', sal jy met die nodige medisyne gaan.

Jy neem van die voorspoedpreparaat vir beeste, terwyl hulle in die kraal gejaag word. Jy gaan dan ook in die kraal en gaan sit plat in die middel van die kraal, en daar maak jy 'n kraaltjie op die grond met jou hande.

Jy neem vervolgens gloeiende kole en sit hulle in die middel van die kraaltjie. Jy steek dan die voorspoedpreparaat net hier aan die brand. Jy laat dit so staan en rook. Sodra die beeste die rook ruik sal hulle naderstaan en dit opsnuif.

Jy vra hierna die eenaar van hierdie kraal: 'Watter van jul beeste is die oudste, wat die ma is van hierdie beeste?' Hy antwoord: 'hierdie een'.

Jy neem nou die medisyne en bind dit in die middel van die bees se stertkwas vas.

Ook is daar die bul (om te dokter) as hulle sê: "Die bul bly nie in die kraal nie." Jy sal 'n middel soek om hom te beperk. As jy by die bul kom, slaan jy hom een maal met 'n rosyntjeboslat waaraan jy 'medisyne' gesmeer het. Daarna gooi jy die lat voor die bul. Hy sal dan aktief wees tussen die beeste.

(1) *Ledutla la seloko*: (Pl. 445) *Crinum macowanii* Bak. turflelie.

(2) *Ledutla la thaba*: (Pl. 184) *Mathubadifala*, *Haemanthus*, poeierkwas.

(3) *Motlapatlapa*: (Pl. 65) pr. *Boophane disticha* Herb., gifbol.

(4) *Tlhobokwe*: (Pl. 334) *Tephrosia polystachyoides* Bak. f.

(5) *thaya*: met kragmiddele beveilig, versterk, aanlê (stat).

H.10

Ke go re go tsewa *Mathaalole* (1)
O o tlhakanya le *Bosuko-ba-poo* (2) Ge
o tshotse ditlhare tse pedi tse, o a di
tlhakanya, o sen' o di thuga.

Ba gama mafsi ka kgamelonyana; o a a
pega. Mantsiboa ge legodimo la ona ele
mafura, o tsa'a ona, o duba ditlhare tse
pedi tse.

Ke gona o *tsamolang* mpa ya moretlwa,
o e tshase setlhare se. Yaanong ge o betsa
poo, o tla bo o e kaile Ga e nke e tlho'
e ya gope, mme e tliil' o kalama dikgomo
tse e leng tsa yona.

Daar word naamlik *Mathaalole*(1)
geneem Dié meng jy met *Hypoxis*
rooperi (2) As jy hierdie twee middels
het, meng jy hulle nadat jy hulle fyn
gestamp het.

Hulle melk in 'n emmertjie en jy hang
dit op In die namiddag as die boonste
deel room is, neem jy die room en meng
die twee middele daarmee

Nou pluk jy die rosyntjeboslat en
smeer dit met hierdie medisyne. As jy dan
die bul slaan, het jy hom 'gespan'. Hy
sal hierna nerens meer heengaan nie,
maar net bly by sy eie koeie.

H.11

LESWALO LE LENAKA LA DIKGOMO

(Kgatla-*ngaka* te Malolwane, Botswana, 1955)

O tsaya modi wa *Moretlwa* (3) le
Ntige (4)

Ge o se epa, o bone gore moriti wa gago
o seke wa wela mo setlhareng se Di thugwa
ka boraro ba tsona, di be di tlhakangwa ka
mafura a mafsi.

Lesaka ge la alafiwa yaana ke gore o
thibela boloi, o thibela moferefere wotlhe
gore o seka wa tsenda mo sakeng

G'o sen' o rialo go lenaka la dikgomo,
lona le le tliil' o gapang kgomo Ge motho
a ka go ra'a a re: "Ke batla gore o
ntshwarele poo e fela e O ka tsa'a namane
fela e e tla tsalwang ka tiro ya poo e o e
alafileng."

Ge o alafa lesaka yaana ke gore o tshapisa
dikgomo gore di nne phepa mo matlhong a
poo.

Ke gona o ka dikologang lesaka ka
dimêpo. (5) Wa e *bapola*. (6)

DIE KRAGMIDDEL EN MEDISYNE- HORING VIR BEESTE

Jy neem die wortels van rosyntjebos(3)
en *Ntige* (4)

As jy dit uitgrawe moet jy sorg dat jou
skaduwee nie val op hierdie plant nie.
Hulle drie word fyngestamp en word dan
gemeng saam met room.

As die kraal (of kudde) so behandel
word, is dit omdat jy toordery afweer;
jy weer alle skelmstreke af sodat dit nie
in die kraal kom nie.

Nadat jy dit gedoen het is daar die
medisynehoring vir beeste, wat vir jou
(die *ngaka*) 'n bees gaan besorg. (Want)
as iemand vir jou sê: "Ek wil hê jy moet
net hierdie bul vir my 'vasmaak'. Jy kan
'n kalf kry uit die bul wat jy behandel
het."

As jy die kraal so behandel beteken dit
dat jy die beeste (ritueel) 'was', sodat
hulle skoon (rein) kan wees in die oë van
die bul.

Nou kan jy rondom die beeskraal
penne (5) inslaan; jy 'pen hom vas'. (6)

(1) *Mathaalole*:

(2) *Bosuko-ba-pôô*: (Pl. 91) *Hypoxis rooperi* S Moore

(3) *Moretlwa*: *Grewia flava*, rosyntjebos

(4) *Ntige*:

(5) *dimêpo*, *dimapo*, *dimepe*: is penne met medisyne wat vir beskerming in die grond
geslaan word.

(6) *bapola*: vaspen op sy plek soos 'n vel.

H.11

Mo lenakeng le, go batlega:
Magogwe, nko ya lenong, nko ya phiri.
 Ke gore ditshidi tse tharo tse di phelang,
 tse o di bolaileng.

Yaanong o ya kwa ditlhareng. O
 tsa'a *Mmabatsane* (7), o ya moretlweng,
 o tsa'a modi wa teng. O tsa'a *mmilo* (8),
 modi wa teng. O bo o sila o tlhakatlhakanya.

Gape o tsaya *Leswama* (9)
 o remela mankgêtha ka phalo. O tla a baya
 a otlhe mo lengetaneng la pitsa, o o
 ba'a mo godimo ga mollo o mofsa, gore
 ditlhare tsotlhe tse di tle di fse, gore o
 kgone go di sila.

O bo o batla mafura a podi, gongwe
 a kgomo gongwe a nku a a ka fa teng. O bo
 o o thuge le one mosidi o. Go sen' o sila
 yaana o o loke mo lenakeng la kgomo.

In hierdie horing moet kom: mier-
 vreter, die snawel van 'n aasvoël, die neus
 van 'n wolf. D.w.s. drie lewendige goed
 wat lewe, wat jy doodgemaak het.

Nou gaan jy na die plante: Jy neem
 brandnetel(7), jy gaan na die rosyntjie-
 bos en neem sy wortel. Jy neem mispel,(8)
 sy wortel, en maal en meng (hulle).

Jy neem ook *Leswama*(9) en kap die
 kerfsels daarvan met 'n handdisseltjie.
 Jy sit dit alles in 'n potskerf en sit dit
 oor 'n nuwe vuur sodat al hierdie medi-
 synes kan verkool, sodat jy dit kan fyn
 maal.

Jy soek vervolgens bokvet, of van 'n
 bees of van 'n skaap, binnevet. En dit
 vermeng jy met hierdie houtskoolpoeier.
 Nadat jy dit so gemaal het sit jy dit in
 'n bees se horing.

H.12

KALAFI YA DIKGOMO (10)

(Motlhako -'kruiedokter' te Mathubudukwane, Botswana, 26.4.1957)

Ge di tlhapisiwa,(11) ke gona ge di
 alafywa.

Pòò le yona ke e alafa mmogo
 le tsona mo sakeng.

Lesaka lona, fa mojako le a bapolwa(12)
 ka dimapo.

Ge re tsena mo ditlhareng:
 re tsenya ene Nthagaraga (13) re tsenya
 segwerenyana se re tlhapisang ka sona
 ebong *Motlhapiso*(14), re tsaya *Mogaga*(15)
 re o lokela mo teng, le *kgophane* (16) le
Bogokgwe (17) le dikgong tsa *sentlhaga*
sa mamasiloanoka, le *masepa a kgwaadira*.

Yaanong ke tsaya seditse, ke tsee pheko,
 ke e tshase mo seditsing. Ke tla ina seditse
 mo setlhareng, ke yo kगतशा.

OM DIE BEESTE TE 'DOKTER' (10)

Wanneer hulle 'gewas' (11) word, is
 dit wat hulle 'gedokter' word.

Die bul dokter ek saam met hulle
 (die beeste) in die beeskraal.

Aangaande die kraal, by die ingang
 word 'gedokterde' penne ingeslaan.(12)

Wanneer ons by die medisyne kom:
 sit ons *Stomatostemma monteiroae* (13)
 daarin, en ons sit verder die bolplantjie
 waarmee ons 'was' daarin, nl. die 'wasser'(14)
 en ons neem van die maermanplant (15)
 en sit dit daarin, en grasaalwyn (16) en
Scilla marginata (17) en die stokke van
 die hamerkopnes, en die mis van 'die
 groot visarend'.

Vervolgens neem ek die (wildebees)-
 stert, en neem van die kragmiddel en smeer
 dit aan die stert. Ek doop die stert in
 die 'medisyne' en gaan besprenkel (die
 beeste).

(7) *Mmabatsane*: *Urtica*, brandnetel.

(8) *Mmilo*: (Pl. 311) *Vangueria cyanescens*, Robyns, mispel.

(9) *Leswama*:

(10) *alafa*: dokter, d w.s. met middele behandel as voorbehoeding teen teenspoed.

(11) 'was' hier in die sin van rituele reiniging of versterking deur middel van besprenkeling.

(12) gewoonlik sekelbos of ander harde hout-penne met 'middele' besmeer wat by hoeke
 of ingange ingeslaan word as beskermmiddel.

(13) *Nthagaraga*: (Pl. 302) *Stomatostemma monteiroae* (Oliv.) N.E. Br. die bolle van die
 plant word vir vrugbaarheid gebruik.

(14) *Motlhapiso*:

(15) *Mogaga*: (Pl. 103) *Urginea altissima* Bak. maerman.

(16) *Kgophane*: (Pl. 75) *Aloe transvaalensis*, grasaalwyn.

(17) *Bogokgwe*: (Pl. 581) *Scilla marginata* Bak.

H.12

Morago ga foo ke gona ke yo tshubang *lebone* (18) Ke be ke di bonegela, ke di ralla bogare, ke 'ira sefapaano. (19) Ke a re: "A re kopane monna!". (20) Ke tla be ke feditse.

Dimepe tse ke di kokotelang ka maabanyane, ke di tshase tshitlho eo, ke di kokotele fa goro ya lesaka.

 Ge ke tsenya *Mamasilo*, ke gore ge motho a ka re o a di tsa'a, a di utswa, a mo lwantshe, motho o o utswang oo, dikgomo di tshabe, di bowê.

Kgwaadira, ke ene wa lehumo leo. O batla lehumo. O koo dimo; o a kua kwa legodimong gore a khumo e tle. Ke o a bitsang kae le kae, a goelang: 'Fa! A go tle khumo!'

Le ene o 'ira gore dikgomo tsa'go di seke tsa timela, di goroge kwa sakeng. Le ene o ntse jalo jaaka *Mamasilo*.

Ke yona thapelo e re rapelang ka yona gore a re bone thuso.

 Ge ke *alafa pôô*, ke gore ke batla gore e seke ya tswa mo sakeng, ya ya mo tse dingwe.

O batla gore e go direle leruo, eseng babangwe.

Daarna gaan ek die 'lig' (18) aansteek. Ek 'belig' hulle so: ek loop tussen hulle deur, en maak 'n kruis. (19) Ek sê: "Laat ons mekaar ontmoet man!" (20) Ek is dan klaar.

Die penne wat ek teen die aand-skemering inslaan, het ek eers met daardie mengsel gesmeer, en toe by die kraalhek ingeslaan.

 As ek die hamerkop byvoeg, is dit sodat indien iemand sê hy neem hulle, d.w.s. dat hy hulle steel, dan moet hy (die hamerkop) met hom baklei, daardie dief, dat die beeste kan vlug, en terugkom.

Die groot visarend, hy is vir die groot rykdom. Hy soek die rykdom. Hy is daar bo (in die lug) en hy roep daarbo dat die welvaart moet kom. Hy roep na alle rigtings en skreeu: 'Hier! Laat daar rykdom kom!'

Ook hy maak dat jou beeste nie moet wegraak nie, maar kraal toe sal kom. Ook hy is so soos die hamerkop.

Hierdie is die gebed waarmee ons bid, sodat ons hulp kan kry.

 As ek die bul behandel, is dit omdat ek wil hê dat hy nie uit die kraal moet gaan, na ander (beeste) nie.

Jy wil hê hy moet vir jou 'n kudde opbou, nie vir ander nie.

H.12(b)

KHUKHWANE YA MAMARIBOLA MO PHEKONG YA DIKGOMO

(Kgatla-*ngaka* van Modipane, Botswana, 7.12.1955)

Se ke setlhare sa dikgomo. Ke go re dikgomo tse, jaaka ge di alafiwa ke setlhare me go tlhakantswe le *Mamaribola* (21) ga di nke di lebala lerope leo la tsona.

DIE MISKRUIER IN DIE BEES-KRAGMIDDEL

Hierdie is 'n middel vir beeste. D.w.s. hierdie beeste, as hulle met medisyne gedokter word wat met die 'miskruier' (21) vermeng is, sal hulle nie hul tuiste vergeet nie.

---

(18) *lebone*: 'n lamp, 'n lig. Hier word 'n droë naboomsplinter geneem, in die horing met kragself gedruk, en aan die brand gesteek om die kudde te 'verlig'.

(19) Medisyne word dikwels in kruisvorm gestrooi, en ook hier.

(20) Die toornaar word genooi om kragte te kom meet!

(21) *Mamaribola*: die miskruier is 'n baie belangrike kragmiddel en wel as 'beeswater' Hy vergeet nie sy misbolletjies nie, en sal die beeste ook nie as hulle met hom behandel is – hul mishoop (die kraal) vergeet nie.

H.12(b)

E tlhakangwa le *Moologa* (22) le *Mabofe* (23) le *lebolobolo*; mme go dubilwe ka *mafura a tlhware*, a tlhakantswe le *mafura a dikgomo*, (kegore: a mafsi). Gape go tsena *Mokaikai* (24), go bo go tsena setlhare se se bidiwang *Mojakubu* (25) Go bo go tsena *Mokokoane*. (26)

Jaanong go dirwa *leswalo* la dikgomo le le tshubelwang kwa sakeng, ka kgwedi engwe le engwe, e palama, go le mantsiboa. Mme ge go tshubiwa, go tshubiwa kwa motsheo le kwa kgorong.

Jaanong go batliwe *Tshuku-ya-pôô* (27) e gwaiwe ka fa gare, e sen' o thibollwa.

Go bo go tsewa setlhare seo le morot o wa dikgomo tso tsotlhe, go tswa mo sakeng la dinamane le wa dikgomo. Go bo go epelwa fa gare ga lesaka. Jaanong dikgomo di tla be di alafilwe, mme ga di nke di tlogela mosutele oo. Ga dinke di o lebala.

Khukhwane e, ge e tsena mo leswalong, ke go re e ratana le dikgomo thata. E ja maloko a tsona, mme e tlhola fela mo sakeng, e ntse e re: "Bôô! Bôô! " E batla go re dikgomo a di nyele e tle e bone botshelo.

Mamaribola o monamagadi le ene o tsena mo leswalong lê. Mamaribola o motonayana ge o se fa sakeng, o nna kwa dinokeng kwa dikgomo di sa tlhokofaleng teng.

Dit word vermeng met bergboegoe (22) en *Cissus quadrangularis* (23) en 'n pofadder en vermeng met 'luislangvet' en gemeng met beesroom. Ook kom nog *Ipomoea magnusiana* (24) daarby, en ook die plant *Mojakubu*. (25) Dan word nog vermeerbossie (26) bygevoeg.

Nou word vir die beeste 'n 'voorspoed-preparaat' berei, wat in die kraal aan die brand gesteek word, elke maand as die maan klim, en wel saans. En as dit aan die brand gesteek word, word dit gebrand in die agterkant (van) die kraal) en by die ingang.

Nou word *Hypoxis rooperi* (27) gesoek en in die middel uitgehol nadat die boonste punt afgesny is.

Daardie medisyne moet geneem word asook die urine van al die beeste, sowel in die kalwerhok asook van al die beeste. Dit word in die middel van die kraal begrawe (in die *Hypoxis*-bol). Die beeste is hiermee klaar 'gedokter', en hulle sal daardie mis nie verlaat nie. Hulle sal dit nie vergeet nie.

Hierdie kewer, as hy in die voorspoed-preparaat gesit word, is omdat hy so lief is vir die beeste. Hy eet hulle mis, en bly net in die kraal en sê net: "Bôô! Bôô! " Hy wil hê die beeste moet mis sodat hy kan lewe.

Die vroulike miskruier kom ook in hierdie voorspoedpreparaat. Die manlike miskruier, indien hy nie by die kraal is nie, bly langs die riviere waar beeste nooit ontbreek nie.

H.13

DIPHEKO TSA LESWALO LA DIKGOMO

Mo leswalong le le tshubelwang mo sakeng go tsena dipheko; me engwe le engwe ya tsona e na le tiro ya sona:-

DIE KRAGMIDDELE IN DIE BEESTE SE BESKERMMIDDEL

In die voorspoedpreparaat wat in die beeskraal aan die brand gesteek word, kom kragmiddele; en elkeen van hulle het sy eie funksie om te vervul:-

-
- (22) *Moologa*: (Pl. 422) *Croton gratissimus* Burch. bergboegoe.
 (23) *Mabofe*: (Pl. 1) *Cissus quadrangularis*.
 (24) *Mokaekae*: (Pl. 206) *Ipomoea Magnusiana* Schinz var. *eenii* (Rendle) A. Meeuse.
 (25) *Mojakubu*:
 (26) *Mokokoane*: (Pl. 107) *Geigeria africana* Gries. subsp. *ornativa* (O. Hoffm.) Merx. vermeerbossie.
 (27) *Tshuku-ya-poo*: (Pl. 91) *Hypoxis rooperi* S. Moore.

H.13

(1) Lebolobolo:

Mafura, tlhogo le mogatla.

Tiro ya teng ke go re: Lesego. O e bona ga e le mo tshimong. E lesego ge e neellwa, e bolae. E be e ka loma dikgomo. Ke go re: re thibella go loma ga dikgomo ka mesana. Le go di kaya gore di seke tsa tsamaya thata. Lebolobolo kana e nna go le gongwe.

Tlhôgô ke go re go tshwerwe botlhoko kwa bo leng teng, kwa bo bolayang.

Mafura: ke go re re tsere mmele otlhe ge re riana

Mogatla: Re tsere kemiso ya botlhoko, fa bo fellang teng. Ke moka re e tsereng yotlhe.

(2) Tlhware:

E kaela mafulelo a dikgomo aa fa gaufi.

Mme ebile ke dikgomo tse di thata tse di sa tshabellweng bokoduwe. Mafura a tlhware: a dikgomo di nne mafura, tse di ntle!

Tlhware ga e nke e bopama, le ge go ka nna jang!

Ebile ga e ke e swa ka bonakô. O ka e bolaya 'tsatsi le tswa, mme e ntse e menogela teng fa! Jalo re e ratela jalo mo dikgomong, e seke ya nna dikgomo tse di swang kampo tse di mokoduwe.

(3) Mafura a dikgomo:

A kaya dikgomo tse di ratanang, tse di nkgang monko o le mongwe fela.

(4) Mokaekae:

Ke gona go thibella go tsamaya.

(5) Mojakubu:

Ke setlhare sa noka. Tiro ya sona ke leswalô. Ke lona le le tlhabegang mafura ale a dikgomo Kana se nkga monate, gore ge o o tshubile, batho ba tle ba rate go utlwa monko. Ke gore dikgomo di tla ratega, di ratana. Ge o rekisa o fitlhela e le dikgomo tse di ratwang ke bareki.

"It's a very deep secret! "

(1) Die Pofadder:

Vet, kop en stert. Sy funksie is nl.: Seëninge. Jy kry hom as hy in die koringland is. Hy is gelukkig as iets aan hom toegesê word, want hy maak dit dood. Hy kan bv. beeste byt. D.w.s. ons voorkom die voortdurende byt van beeste. En ook om hulle te span, sodat hulle nie so ver loop nie. Die pofadder bly natuurlik op een plek.

Die 'kop': d.w.s. ons het die gif beet by sy oorsprong, waar dit doodmaak.

Die 'vet': d.w.s. ons het die hele liggaam geneem as ons so maak.

Die 'stert': Ons het die einde van die gif geneem, waar dit ophou. As het ware het ons so die hele (slang) geneem.

(2) Die Luislang:

Hy dui heen op weiding vir die beeste in die nabyheid.

En ook is dit taai (sterk) beeste waarvoor mens nie hoof bang te wees dat hulle maer sal word nie.

Luislangvet: laat die beeste vettes wees, pragtiges!

'n Luislang sal nie maer word nie, al word dit nou ook hoe!

Ook gaan hy nie gou dood nie. Jy kan hom doodmaak as die son uitkom, maar hy kronkel nog steeds hier rond! Om daardie rede wil ons hom hê vir die beeste, sodat dit nie beeste sal wees wat sommer doodgaan of wat maer sal word nie.

(3) Room ba die beeste:

Beteken beeste wat van mekaar hou, wat net eenders ruik.

(4) Ipomoea magnusiana (kniehalterplant):

Dit is juis die doel (van die plant) om hulle te verhinder om (vêr) te loop.

(5) Mojakubu: ('Seekoeikos'):

Is 'n rivierboom. Hy kom in die voorspoedmiddel. Dit is hy wat daardie room van die beeste kruie. Dit ruik natuurlik lekker, en as jy dit aan die brand gestee het, dan wil die mense graag die reuk kry D.w.s. die beeste sal gesog wees, en van mekaar hou. As jy verkoop vind jy dat hulle baie gesogte beeste is onder die kopers. "It's a very deep secret! "

H.13

(6) **Moologa:** Ke go bitsa. A di tlae di nne dintsi! A dilo di kgobokanel

(7) **Mabofe:**

A di nne selo se le sengwe. Ge Mabofe a bofagantse setlhare kampo legora, ga di kake tsa tlhatlhamologa. E na le ditshika tse di thata.

(8) **Makokoane:**

Ke go re dikgomo tse di seke tsa kgaogana le ge o ka di tlogela kgwedi kwa morakeng. Se na le monko o monate jaaka khudu ya meetsi.

(9) **Tshuku-ya-pôô**

Ge pheko e fitlhetswe mo segwereng se, ke go re a bolwetse bo seke ba tsena ka bogale. Bogolo ge bolwetse bo le bogale, go swe namane tse pedi, kampo engwe. Tshuku-ya-pôô kana e na le borekhu bo bo gagamatsang. Yaanong, le ge nka fitlhela dikgomo kampo dinamane kampo dinku kampo dipodi di swa, ke tsaya Tshku-ya-pôô, ke e bula, ke e gwaya mosima ka fa teng.

Yaanong ke potologa kgomo e e suleng, ke e ngatha-ngatha tsêbe, nkô, loleme, ntshotwane, mogodu, mala go ya kwa setlheng, diphilô, sebetse, pelo, makgwafu, le bêtê, ditlhako tsa yona tsotsotlhe, mogatla.

Yaanong ke e tlatsa mo Tshuku-ya-pôô ke e thiba. Ke batla mebitlwa ya *Mosunyana* o o omeletseng, kampô *Motlhono*, (1) mebitlwa ya teng, ke rokella, ke be ke epa fa kgorong ya dikgomo; ke epa ke lebile kafa teng: ke go re ke *mhikô*. Ke a tswala ge ke re yana.

Ke be ke bue ka molomo ke reng: "A di fôlê! A di fôlê! Bolwetse bo emel!" Go re yana ke borapedi go re Modimo a go thuse.

Kana ke meleko. Jaanong, re tswala ka *Mojakabomo*. Re duba ka *mafura a tau*, le *letswalo la tau*. Gore e dumê!

(6) **Bergboegoe:** Hiermee word geroep. Laat hulle (die kraal) volmaak! en vermenigvuldig. Laat die besittings versamel!

(7) **Cissus quadrangularis: ('Vasmaker')**

Laat hulle 'n eenheid vorm. As hierdie plant 'n boom vasgewoel het, of 'n takheining, sal hulle nie uitmekaar getrek kan word nie. Hy het baie sterk vesels.

(8) **Vermeerbos:**

Sodat hierdie beeste nie van mekaar moet weggaan nie, al laat jy hulle ook vir 'n maand alleen loop by die veepos. Dit het 'n aangename reuk, net soos 'n waterskilpad.

(9) **Hypoxis rooperi:**

As die kragmiddel in hierdie knol weggesteek word, dan is dit om te voorkom dat die siekte straf moet kom. Indien dit 'n kwaai siekte is, dan kan liewers twee of een kalf doodgaan. Hierdie plant het nl. baie taai gom. Indien ek dan nou die beeste of die kalwers of die skape of die bokke vind dat hulle vrek, neem ek hierdie knol, sny hom bo oop en grawe 'n gat in hom.

Nou gaan ek om die gevrekte bees en neem stukkie van die oor, die neus, tong, blaarpens, maag, blaas, niere, lewer, hart, longe, milt al sy kloutjies en die stert.

Ek stop dan die Hypoxis-knol vol met hulle en maak hom weer toe. Ek soek verdroogde dorings van die haak-en-steek of dorings van die klapperbos⁽¹⁾ en ek steek (die deksel) daarmee toe. Ek grawe by die beeste se (kraal) hek; ek grawe terwyl ek binnekant-toe kyk: d.w.s. dit is verberging. Ek maak toe as ek so maak.

Ek praat dan met my mond en sê: "Laat hulle gesond word! Laat hulle gesond word! Laat die siekte ophou!" Om so te maak is 'n gebed dat God jou moet help.

Dit is nl. pogings tot toordery. Daarom verseël ons met *Mojakabomo*. Ons meng alles met leeuvel, en ook die borsbeen van die leeu. Sodat hy kan brul!

(1) *Motlhono*: (Pl. 413) *Maytenus tenuispina* (Sond) Marais, klapperbos.

H.13

Masepa a diphologolo, ke pheko tsa tse di phelang mo meetsing, ka a tswa mo mogodung wa yona, kwa go leng meetsi; ke go re: modi wa metsi.

Tshitlho e, re e latlhela mo teng ga lee. Gape re tshase sethobo sa teng. Re e dira ka *Morôka* (2) kampô *Motlhware* (3) le ge e ka ba *Lesisimogô* (4).

Tiro ya lee ke go re: Ge ke batla pula ke e thibollele kwa phefo e tswang teng. E tla foka pila go bitsa maru ka bonako.

Ke go re: o ya kwa gare ga tshimo, bosigo batho ba robotse, o apole, o bo o nne fatshe o bo o baya lee mo diropeng tsa gago, o leba kwa phefo e tswang teng.

O bo o bitsa, o rema ka diatla o re:

“A e tle!
A re rakane!
A re kopane!
Ga ke monna, ke mosimane
Mosimane o siamelwa ke dilo,
Tsuku-tsuku-thi!
Tlhogo e mela moriri
Ga e thata.”

Die mis van die diere, is die kragmiddele van hulle wat in die water lewe, aangesien dit uit die blaarpens kom, waar water is; dus die wortel van die water.

Hierdie salf, gooi ons in die eier. Ook smeer ons die prop daarmee. Die prop maak ons van *Commiphora* (2) of oliewenhout (3) of selfs *Lesisimogô*. (4)

Die funksie van die eier is dat wanneer ek reën wil hê dan maak ek dit oop in die rigting vanwaar die wind kom. (Die wind) sal dan mooi waai om die wolke spoedig te ontbied.

Jy gaan naamlik na die middel van die tuin in die nag as die mense slaap, trek jou (klere) uit, sit plat op die grond en sit die eier op jou skoot en kyk in die rigting vanwaar die wind kom.

Jy roep dan uit en wink met jou hande en sê:

“Laat hy kom!
Laat ons mekaar raakloop!
Laat ons bymekaar kom!
Ek is nie 'n man nie, ek is 'n seun;
'n seun se sake kom reg,
Tsuku-tsuku-thi!
Hare spruit uit op die kop,
Hy is nie hard nie.”

H.14

GO PHEKOLA DIKGOMO GORE DI SEKE TSA BOLAWA KE LENYORA

(Kgatla-*ngaka* te Modipane, Botswana, 1956)

Ge dikgomo di phekolwa ka ntlha ya lenyora, re batla *Morama* (5) le *Ledutla* (6) la motlhaba, le le tswang meetsi, le la selôkô, le le tswang mafsi. Re be re batla *Moralla*. (7)

Yaanong re tla senka lerapo lengwe la kwena, gore re tle re di nose. Lerapo re le tshuba, mme eseng go le fisa, gore le bee bofitshwa. Re be re le sila re le lokella mo ditlhareng tsele tse di tsenang mo lenakeng la dikgomo.

OM BEESTE TE 'DOKTER' SODAT HULLE NIE VAN DORS OMKOM NIE

As die beeste met 'n oog op dors gedokter word, soek ons die *Morama*-plant (5) en die turflelie (6) van die sand, wat water bevat, en van die turf, wat melk bevat. Ons soek dan ook die Transvaalse Katjiepiering. (7)

Ons soek dan 'n been van 'n krokodil, sodat ons hulle kan laat waterdrink. Ons brand die been, maar sonder om dit te verbrand, net donkerbruin. Dit word dan fyngemaal en in daardie medisynes gesit wat in die horing vir die beeste kom.

(2) *Morôka*: (Pl. 590) *Commiphora neglecta*, Verdoorn.

(3) *Motlhware*: (Pl. 361) *Olea africana*, oliewenhout.

(4) *Lesisimogô*:

(5) *Morama*:

(6) *Ledutla*: (Pl. 445) *Crinum Macowanii*, turflelie.

(7) *Moralla, Morala*, (Pl. 344) *Gardenia spatulifolia* stapf. & Hutch. Transvaalse katjiepiering.

H.14

Tiro ya kwena ke gore wa di nosa gore di seke tsa ba, tse di tshabellwang ke lenyora. Kana kwena ga e t'hoke meetsil

Le *mothô* o tsena mo teng, ka o le setlhare sa meetsi.

Kwena ke: 'Motsetsi-ga-a-rallwe'.
Ke namane e tona ya pheko e kgolo. Ge o bona motho a sa bolo' o lwala, re mmatlela leratswana la kwena, re mo arametsa, mme o tla tsoga. Kwena! Kwena ga e nke e lwala.

Dikgomo tsele di tla nna tse di maruru.
Ke go re ga dinke di lwala thata.

Die funksie van die krokodil is om hulle (die beeste) water te gee, sodat mens nie vir hulle dors hoef te vrees nie. Die krokodil het mos altyd volop water!

Ook kom kweekgras daarin, aangesien dit 'n waterplant is.

Die krokodil is 'Die vrou in kraam kry nie pyne nie'. Dis 'n geweldige kragmiddel. As jy by iemand kom wat reeds lank siek is, soek ons vir hom 'n krokodil-beentjie laat hom die skroeiende been se rook) inademp, en hy sal gesond word. Die krokodil! Hy word nooit siek nie.

So sal daardie beeste koel wees, d.w.s. hulle sal nooit baie siek word nie.

H.15

PABALLO YA TSHIMO

(Kgatla-*ngaka* van Modipane, Botswana, 1955)

Ge e le nako ya dipula, go diriwa lenaka la pula ka *Lesisimogo*⁽¹⁾. Re tla senka dimpa di le nne tsa matlhogela a *Moretwa*,⁽²⁾ mme re senke mafura a mafsi a a bidiwang sereledi. Re be re tlhakanya setlhare se le mafura a, mme re tshase mo dimepeng tseo, re be re di tlhome mo 'four-corner' tsa tshimo.

Ge re di tlhoma, wa bo o lebile kwa magareng a tshimo ya gago, ga o lebe kwa nageng.

Ke go thibella batho ba ba *phofisang*⁽³⁾ mabele a batho. Ke go re go a kokobetsa gore a se ke a gola.

Mme re thibela difako. Ge re se dira yaana, ke gore se fisitswe 'brown' ga . se a dirwa mosidi. Ke gore ge se sa fsa, se ka koba pula ya se ka ya nna mo tshimong.

DIE BESKUTTING VAN DIE KORINGLAND

As die reëntyd aanbreek word die reënhoring gemaak o.a. met die 'Terug-laat-deinser'-plant.⁽¹⁾ Ons soek vier waterlote van die rosyntjebos⁽²⁾, en ook melkroom en ons meng die middel met die room en smeer dit aan hierdie latte en plant hulle op die vier hoeke van die land.

As ons hulle plant, moet jy kyk na die middel van jou land, jy kyk nie veld se kant toe nie.

Dit is om diegene te keer wat mens se koring 'verwens sodat hulle kort bly en nie groei nie'.⁽³⁾

En ook keer ons hael. As ons so maak dan moet die middel net bruin geskroei wees en nie swart verkool nie. As dit nie geskroei word nie kan dit die reën heeltemal verdryf en dit reën dan gladnie op die land nie.

H.16

TIRO YA DITLHARE MO TSHIMONG:

Mpitike ke borebotlhole, mme ke go foka mo go tona jaaka ge motho a loile tshimo.

DIE FUNKSIE VAN PLANTE-MIDDELE IN DIE LAND:

Die *Mpitike*-plant is giftig maar is vir ernstige toorafwering soos wanneer iemand 'n land getoor het.

(1) *Lesisimogo*, *Maimé*: (Pl. 117) pr. *Ipomoea crassipes* Hook.

(2) *Moretwa*: *Grewia flava*, rosyntjebos.

(3) *phofisa*: om iets soos koring te verwens sodat dit nie ontwikkel nie.

H.16

Pelobotlhoko (1): Kana ge a e lowa, pelo yaagwe e ne e le botlhoko. Mme re a tshwanwa gore le rona re e lowe ka pelo-botlhoko, le ene a tle a utlwe botlhoko. Ke go re, re mo kolopa ka sona.

Sejabaleki (2): Re mo kolopa ka sona, jaaka a na a re lekile.
Ke tsona ditlhare tse di tona.

Mabofe (3): ke ene o o di bofang. Ke go re o bofile motho ole wa moloi, molala. Ke go re ge a sa itse *malepa* (4) a ditlhare tseo, ga a kake a ikalafa. Bogolo a ye kwa dingakeng a yo 'patêla' dikgomo!

Moralla, le Mogabala le Morarwana le Mogaga ke tsa go tlhatswa boloi fa a nang a loile teng. Ke yaaka pula: a nele ka sefako fano fa, yaanong ya tloga ya tla ka medupe, eseng ka sefako. Kana yaanong ya be e le letsididi. Ke tiro ya ditlhare tse di tsididi.

Mogaga o gagaolla lefatshe, jaaka mo boswagading, gore pula ge e re e a nna, e se ke ya tshoga. Ke go re lefatshe le tshwanetse go gagaolwa sengwe le sengwe se se ka nang maswe mo go lona.

'Die-seer-hart' (vermeerbos) (1):
Toe die vyand die land getoor het, het die eenaar se hart seer gekry. En nou is dit ons plig om ook hom, die toornaar te toor met vermeerbos, sodat hy ook seer sal kry. Dit wil se ons 'gooi' (toor) hom daarmee.

'Die opvreter van toorders' (2):
Ons 'gooi' hom daarmee, net soos wat hy ons probeer toor het. Dit is die groot middele.

'Die binder' (*Cissus quadrangularis*) (3):
is die plant wat hulle saambind. Dit beteken daardie mens wat toor is gebind aan sy nek. Dit meen: as hy nie die ingewikkelde probleme (4) van daardie middele ken nie, sal hy homself nie kan behandel nie. Hy moet liewers maar na *dingaka* gaan en beeste gaan betaal vir die behandeling!

Die Transvaalse katjiepiering, die wilde-komkommer, die ranker en die *Urginea altissima* is om die toordery mee weg te 'was', waar hy getoor het. Dit is net soos reën: dit het hier met hael gereën, wat verby getrek het, en dan kom daar 'n sagte reën sonder hael. Dit is dan 'n 'koele'. Dit is ook die funksie van die 'koel' plante.

Die jeukbol (*Urginea altissima*) moet ook so die wêreld ontsmet, soos by wewenaarskap, sodat as die reën wil val, dit nie sal skrik nie. Daarom moet alle smet van die wêreld verwyder word en enige iets wat onrein kan wees vir die reën.

H.17

GO FOKA TSHIMO

(Kgatla-*ngaka* van Malolwane, Botswana, 1953)

Ge ditaola di re: "Ke mogolori wa tshimo", e le gore o loilwe, ke tliio e foka. Ke tla tsa'a *Mabofe* (5) le *Mogolori* (6), ebong *Mokhura* (7) wa noka. Ke a di kopanya. Ke tsa'a a *Mpitike* (8), le *Mphêra* (9) le *Morarwana* (10) le *Moraro* (11). Ke di baya mmogo mo lengeteng, ke be ke tshella metsi mo teng, ke fuduwa ka seditse.

OM 'N LAND TE BESPRINKEL

As die dotosse se: "Dit is die bloukraanvoël van die tuin" nl. dat hy getoor is, sal ek hom besprinkel. Ek sal *Cissus quadrangularis* (5) neem en *Ricinus communis* (6) nl. rivier kasterolieboom (7); ek meng hulle. Ek neem 'Mpitike' (8) bergbas (9), melktou (10) en *Moraro* (11). Ek plaas hulle saam in die potskerf, gooi daar water in, en roer dit met die stertkwas.

-
- (1) *Pelobotlhoko*: (Pl. 81) *Geigeria passerinoides*, vermeerbossie.
 (2) *Sejabaleki*: (Pl. 535) *Scilla lancifolia*.
 (3) *Mabofe*: (Pl. 1) *Cissus quadrangularis*.
 (4) *Malepa*: ingewikkelde probleme, raaisels.
 (5) *Mabofe*: (Pl. 1) *Cissus quadrangularis*.
 (6) *Mogolori*: bloukraanvoël, kasterolieboom.
 (7) *Mokhura*: (Pl. 142) *Ricinus communis* L. kasterolieboom.
 (8) *Mpitike*:
 (9) *Mphêra*: *Osyris abyssinica*, bergbos.
 (10) *Morarwana*:
 (11) *Moraro*:

H.17

Mantsiboa ke tla be ke ya kwa tshimong, mme ke tla e kgatša ka seditse, ke e dikologa yot'he. Ge ke fetsa ke ya gae mme tefa yame ke ponto.

Ge e le dikgomo, e ntse e le ditlhare tsêle, mme gape ke tla lôka *Morala* (12) mo teng, gore ge di *raletswe* (13) di tle di nne pila.

In die aand sal ek gaan na die land en ek sal hom met die stertkwas besprinkel, en (so) heeltemal rondom die land gaan. As ek klaar is sal ek weer huistoe gaan, en my beloning sal 'n pond wees

In die geval van beeste is dit nog dieselfde plante, maar ek sal nog wildekatjiering (12) daar byvoeg, sodat as hulle 'deurkruis' word (13) hulle weer reg kan kom.

H.18

GO FOKA (14) TSHIMO

(Kgatla-*ngaka* van Malolwane, Botswana, 1953)

Ge ke bileliwa tshimo ya motho, mabele a teng a se pila, ke tla e laola, mme ge ke bona tshimo e e loilwe, ke tla e foka. Ke tla epa:
Mpitike (15), le
Sejabaleki (16) le
Tlhokabotshwarwa (17) le
Pelobothoko (18) le
Mogabala (19) le *Mabofe* (20)
 le *Tshika-di-thata* (21) le
Kgophane (22) le *Thetsane* (23)
 le *Mogaga* (24) le
Morarwana (25) le *Moralla* (26)
 le *Mosimama*. (27)

Ke a di tlhakanya, tsotsotlhe tseo, ke a di *kgekgetha* ka phalo mo phateng.

OM 'N LAND TE ONTTOOR (14)

As ek ontbied word vir iemand se land, as daardie koring nie mooi groei nie, sal ek daarvoor dolosgooi, en as ek dan sien dat hierdie land getoor is, sal ek dit onttoor. Ek sal uitgrawe: *Mpitike* (15), *Scilla lancifolia* (16), *Tlhokabotshwarwa* (17), vermeerbossie (18), *Mogabala* (19), *Cissus quadrangularis* (20), *Lasiosiphon kraussianus* (21), *Aloe Transvaalensis* (22), *Schizocarphus* (23), *Urginea altissima* (24), *Secamone viminale* (25), Transvaalse katjiering (26) en *Senecio longiflorus*. (27)

Ek voeg hulle almal bymekaar en kap hulle fyn met 'n handdisseltjie op 'n (vel) mat.

-
- (12) *Morala*: (Pl. 344) *Gardenia spatulifolia*, wilde-katjiering.
 (13) *go rallwa, ke jaaka ge motho a swetswe ke mosadi mme a gata motlhala wa dikgomo*.
 'deurkruis': 'is soos wanneer 'n man se vrou dood is, en hy dan trap op die spore van die beeste.' Dit sou onvrugbaarheid van die vee meebring.
 (14) *go foka*: die hele prosedure van wat getoor is, daarvan te bevry. Dus: onttoor, of teen toordery beskut, en dit deur besprenkeling.
 (15) *Mpitike*:
 (16) *Sejabaleki*: (Pl. 535) *Scilla lancifolia* Bak.
 (17) *Tlhoka-botshwarwa*:
 (18) *Pelo-botlhoko*: (Pl. 81) *Geigeria passerinoides*, vermeerbossie.
 (19) *Mogabala*:
 (20) *Mabofe*: (Pl. 1) *Cissus quadrangularis* L.
 (21) *Tshika-di-thata*: (Pl. 148) *Lasiosiphon kraussianus*.
 (22) *Kgophane*: (Pl. 75) *Aloe transvaalensis*.
 (23) *Thetsane*: (Pl. 16) *Schizocarphus* sp.
 (24) *Mogaga*: (Pl. 103) *Urginea altissima* Bak., jeukbol, maerman.
 (25) *Morarwana*: (Pl. 155) pr. *Secamone viminale*.
 (26) *Morala*: (Pl. 344) *Gardenia spatulifolia* Stapf. & Hutch., Transvaalse katjiering.
 (27) *Mosimama*: (Pl. 4) *Senecio longiflorus*.

H.18

Ke tsa'a lengeta, ke di loka mo teng.
Ke tsa'a metsi ke a tshela mo teng, ke
tsa'a seditse sa mabele ke ya kwa tshimong,
ke feta ke foka ka ditlhare tse. Ke be
ke di feletsa mo teng, ke be ke tlogela
lengetana kwa teng. Mong 'a tshimo o
tlaatla le lona ka moso.

Ge a bone mabele, o tla mpha kgomo,
ka tshimo yaagwe e tla be e le ntle.
Ke gore ke diretse ruri mo tshimong eo.

Go foka tshimo yaana, ke go thibella
maoto a omongwe le omongwe a a seng
pila, gore mabele a se ke a tshoga: gore
mabele a nne mantle fela a otlhe. Le ge
a ne a loiwa, ke go re a nne mantle. A
mpa a bolawa ke letsatsi fela; go tla bo go
dirile Modimo. Ga go na ope o a ka
laolang letsatsi.

Ge tshimo ya motho o ke dirisanyang
le ene, a mpiditse ka ditaola, mabele a
le mo tshimong, a re a a mo tshosa, aa
swa; ke tla feta ke a laola. Mme ge ke
bona a sa loiwa, ke tla mo ra'a ka re:
A tshwanetse go fokwa! Ke tla tsaya:

Mohubu (1), ke tsa'a
Morarwana (2) le
Mosimama (3) le
Kgophane (4) le
Letlhapagadi (5), mme re a tlhapiso.
Ge Modimo o rata, a tla nna pila.

Ek neem die potskerf en sit hulle
daarin. Ek gooi water daarin, en neem 'n
'kwas' van kafferkoring- (blare) en gaan
land-toe, en 'onttoor' die land met hier-
die middele. Ek (sprinkel) dit klaar uit
oor die land, en laat die potskerf daar.
Die eenaar van die land sal dit die
volgende dag terugbring (huistoe).

As hy 'n koringoes gekry het, gee hy
vir my 'n bees (as vergoeding) want sy
land sal mooi wees. Dit wil sê ek het
daardie land nou eens en vir altyd
behandel.

Om 'n land so van toordery te bevry,
beteken om die voete van enigeen wat
nie 'rein' is nie, weg te hou sodat die koring
nie moet skrik nie; sodat die koring net
mooi kan wees. Selfs al was hulle getoor,
moet dit net mooi wees. Laat dit liewer
deur die son doodgemaak word; dan is dit
Modimo (se wil). Daar is niemand wat
vir die son kan voorskryf nie.

Betreffende die land van die persoon
met wie ek saamwerk: as hy my terwille
van die dolosse geroep het omdat die
koring wat op die land is (se toestand)
hom laat skrik, en hulle besig is om dood
te gaan; sal ek gaan en dolos gooi. As ek
vind dat dit nie getoor is nie, sal ek aan
hom sê: Die (koring) moet teen toordery
beskut word! Ek sal hiervoor neem:

Cyphostemma puberulum (1)
Secamone viminalis (2)
Senecio longiflorus (3)
die grasaalwyn (4) en
Cassia absus (5) en ons besprinkel dit
daarmee. As *Modimo* wil sal die
koring mooi word.

H.19

PABALLO YA TSHIMO MO MAGODUNG

**DIE VERSORGING VAN DIE TUIN
TEEN DIEWE**

(Kgatla-ngaka van Rustenburg distrik, 6.3.1967)

Ke tsaya peo ya mokatane wa
ntla.

Ke bolaya noga ya lebolobolo, ke be ke
tsenya dithotse tsa mokatane wa ntlha
mo teng ga legano la lebolobolo.

Ke le epela fa phaposi ya batho, gore
le tle le tlhoge mokatane sentle

Ek neem die saad van die eerste
wilde waatlemoen.

Ek maak 'n pofadder dood, en plaas
van die pitte van die eerste wilde waat-
lemoen in die bek van die pofadder.

Ek plant dit so 'n bietjie weg van
waar mense beweeg, sodat die waat-
lemoen mooi kan groei.

-
- (1) *Mohubu*: (Pl. 442) *Cissus*, *Cyphostemma puberulum*.
(C.A.Sm.) Wild & Drummond.
(2) *Morarwana*: (Pl. 155) pr. *Secamone viminalis*.
(3) *Mosimama*: (Pl. 4) *Senecio longiflorus*, Sch. Bip., sambokbossie.
(4) *Kgophane*: (Pl. 75) *Aloe transvaalensis*.
(5) *Letlhapagadi*: (Pl. 262) *Cassia absus*.

H.19

Jalo ge o tlhogile pila, o a nama,
ke itse gore ke tla bona magodu a otlhe
a ntseng a senya mo tshimong ya me.

Ge motho a ka tsena mo teng ge
mmopo o le mo tshimong, ga a nke a
tswa mo teng ga tshimo.

Tiriso ya ona si:

O tshuma mokatane yo o tlhogileng
wa nama ka mollo.

Tshida ya ona, le yo o setseng ge ke
tshuma, ke o sila boleta. Ke o tlhakanya
le o o fsheleng.

Motswako (1) wa yona ke noga ya
mokopa, gammogo le mafura a yona, le
pheko e e bidiwang moleko.

Ke tlhoma dithupa tsa moretlwa
tikologong ya tshimo. Jalo ke feditse.
Ke tllilo tshwara magodu a otlhe.

Ga gona motho yo a ka tsamayang.(2)

Ba tla gololwa ke nna fela.

As dit dan nou mooi gegroei het en
rank, weet ek dat ek al die diewe sal
vind wat al die tyd in my land skade
aanrig.

As iemand daarin sou gaan terwyl daar
mielies op die land is, sal hy nie weer
uit die land uit kom nie.

Hier is die prosedure daarvan:

Jy braai die wilde waatlemoen wat
gerank het in die vuur.

Die verkoolde deel, asook die deel wat
ek nie gebrand het nie, maal ek dan fyn.
Ek meng dan die twee poeiers.

Die kragtoevoegsel (1) daarvan is
'n mambaslang, saam met sy vet, en ook
die kragmiddel wat "uittoetsing" genoem
word.

Ek plant latte van die rosyntjebos
rondom (op die vier hoeke en in die
middel) van die tuin. Ek is nou klaar.
Ek gaan al die diewe vang.

Daar is nie 'n mens wat sal wegkom
nie.(2)

Hulle sal net deur my bevry word.

H.20

PHEMELO YA TSHIMO MO SEFAKONG

(Kgatla-*ngaka* van Rustenburg distrik, 7.3.1967)

Re femela mabele mo tshimong ka
go thaya (3) sefako ka depheko tse:
Monnamotsho (4) le *Kgwara*. (5)

Ke tshuma pheko e e bidiwang
Monnamotsho. Tshidi ya yona ke e
tswakanya le pheko e e bidiwang
Kgwara, di le lerole.

Ke tsaya dithupa tsa *Moretlwa*, di le
tlhano, ke di tshwara ka pheko tse
pedi tse.

Ke di baya mo 'diukung' tsa tshimo
le fa gare ga tshimo. Jalo di tla palela
sefako sa pula engwe le engwe.

DIE BESKUTTING VAN DIE TUIN TEEN HAEL

Ons beskut die koring in die land deur
'n wip te stel (3) vir die hael met die
volgende middele: rooistroom (4) en
Kgwara. (5)

Ek verkool die kragmiddel wat 'rooi-
stroom' genoem word. Sy verkoolde
poeier meng ek met die kragmiddel wat
Kgwara genoem word, nadat hulle
verpoeier is.

Ek neem vyf rosyntjeboslatte, en smeer
van hierdie twee kragmiddele aan hulle.

Ek plaas hulle op die hoeke en ook
in die middel van die land. Hulle sal
weerstand bied teen enige reën met hael.

-
- (1) *motswako*: die kragtige toevoegsel by 'n preparaat.
  - (2) Die rosyntjeboslatte is besmeer met hierdie preparaat, en na bewering verander hulle in mambaslange sodra 'n dief in die tuin verskyn. Hy versteek van skrik en bly daar in die land totdat die *ngaka* hom kom bevry van die verskrikking deur hom met een van die rosyntjeboslatte te slaan.
  - (3) *Thaya*: soos 'n wip te stel vir voëls; oordragtelik gebruik om 'n huis, stat, land, kraal te beveilig teen onheile.
  - (4) *Monnamotsho*: 'rooistroom'-plant, *Cadaba aphylla*. Wild.
  - (5) *Kgwara*: *Sphedamnocarpus pruriens*.

H.21

GO TLHAPISA MABELE

Ge tshimo e le phepa (1), e ka nna ya tlhaphisiwa ka dilo tsa mabele tse di phepa, go thusa gore le one a nne phepa.

Ke tla tsa'a *Mohubu* le *Lematla* (2) le *Kgophane* le *Mogagale Mabofe*. Ke a di thuga ka letlapa; ke a di tlhakatlhakanya ke di loka mo lengetaneng ke be ke tshele metsi mo teng. Ke be ke tsa'a seditse sa mabele ke tsena mo tshimong ke kgatša mabele, tshimo yotlhe.

OM DIE KORING TE 'WAS'

As die land 'skoon' (1) is, kan dit met 'skoon' middele vir koring 'gewas' word, sodat die koring gehelp kan word om ook skoon te wees.

Ek neem hiervoor: *Cyphostemma puberulum*, duiwelsdis (2), die grasaalwyn, *Urginea altissima* en *Cissus quadrangularis*. Ek stamp hulle fyn met 'n klip, meng hulle goed en gooi hulle in 'n potskerf en gooi daar water op, en neem dan die 'kwas' van koring halms en gaan in die land en sprinkel dit op die koring plante, die hele land.

H.22

GO THUSA MABELE

(Kgatla-*ngaka* van Malolwane, Botswana, 1953)

Ke tsaya *Mmilo* (3), ke 'ira *mankgeta*. (4) O tsa'a lengetana o tshella *mankgeta* mo teng. O tsa'a *matshego* (5) a mararo ebong a matlapa. O besa lengetane lele fa teng, fa thoko ya tshimo, o goditse mollo.

Ge o seno'o butswa, wa o tlhatlhola, wa o sila, o nna boleta. Wa' mo lebeleng mo 'hukung' ya tshimo. O tsa'a tshidi e, o a e tshela mo *mogwanye* (6) wa lebele o o phuthe o bo o o bofe. O bo o tshele mo *tlhokong* (7) ya lebele tshidi gape.

O tla tswelapele o dira jalo ka 'uku' tse nne tsa tshimo le mo bogareng ba yona. Kwa gare o jesa lebele le le lengwe. fela. O tshela kwa tlhokong ya yona.

Go rialo ke go thusa mabele, gore ge pula e ka nna a tsamaele ka pele a ba a bone dijo.

OM DIE KORING TE HELP

Ek neem van die mispel (3) (-wortel) en maak (daarvan) kerfsels. (4) Jy neem 'n potskerf en gooi die kerfsels daarin. Jy neem drie stutte (5) nl. klippe, en jy braai die inhoud van daardie potskerf daar aan die kant van die land met 'n vuur wat jy gemaak het.

Nadat dit gaar gebrand is, haal jy dit van die vuur af, maal dit en dit word sag. Nou gaan jy na die koringplant in die hoek van die land. Jy neem hierdie verkoolde poeier en gooi dit op die blad (6) van die koringplant, vou dit toe en knoop dit. Dan gooi jy ook van die verkoolde poeier op die kroon (7) van die plant.

So hou jy aan en maak so op al vier hoeke van die land en ook in die middel. In die middel laat jy net een plant 'eet'. Jy gooi dit in sy kroon.

Deur dit te doen, word die koring gehelp, sodat indien dit reën, hulle vinnig moet groei en kos moet maak.

(1) *phepa*: skoon, rein, m.a.w. niks wat dit nadelig tref nie.

(2) *Lematla*: (Pl. 26, 553) *Dicerocaryum zanguebarium* (Lour.) Merril, duiwelsdis.

(3) *Mmilo*: (Pl. 311) *Vangueria cyanescens* Robyns, mispel.

(4) *mankgeta*: fyn gekapte stukkies, bv. van die wortel, dus kerfsels.

(5) *matshego*: 'stutte' om op te kook; dit verpersoonlik ook die voorouergeeste.

(6) *mogwanye*: die blad van 'n mielie- of koringplant.

(7) *tlhokong*: die kroon van 'n mielie- of koringplant.

H.22

Ke go re: *Kaja* (8) o thusa mabele jaana wa a direla gore: Le ge moloi a ka tla mo ôna mabele ana, a se ke a tshoga; a na a nne mantle fela go feta. Ke go re o a thusitse.

Go rialo ke go re: o beile balebeledi mo *ditlhofing* (9) tsa tshimo, go thibella boloi bo botlhe.

Ke go re setlhare se, Mmilo ke poo. Ebile ke *letsididi* (10) ka a sena mebitlwa.

Tefa ke kgetsi ya mabele.

Dit beteken: soos (8) wat jy die koring help, maak jy ook dat: Indien 'n toornaar sou kom tussen hierdie koring, die (plante), nie moet skrik nie; hulle moet net so al mooier word. Dit meen dan dat jy die koring gehelp het.

Dit wil dus sê: Jy het wagters op die hoeke (9) van die land gesit om alle toordery te keer.

Dit beteken dan dat hierdie mispel-plant 'n 'bul' is. En ook is hy 'koel' (10) want hy het nie dorings nie.

Die beloning (aan die *ngaka*) is een sak koring.

H.23

LEKAKABA LA MABELE, LE PÊEANE
(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 1962)

Ke tihalosa selo se se kotsi gareng ga motho le nonyane. Selo se ke lekakaba la mabele le le 'rusitseng' ganyenyane, kgotsa gagolo. Mabele a a nang le pêeane a na le 'ruse' e e kotsi thata mo ditshiding ebong motho le nonyane. Selo se se kotsi ke lekakaba la teng. Le lentsho; le na le 'ruse' e e le 'tšhefi' mo maleng a motho. Ge e fitlhetse mala a motho a le maswe 'tšhefi' ena e a mo lwatsa. Morago a swe.

Mo tihagong ya motho motsho ba na le pheko ya 'ruse', le lekakaba le le ntsho la mabele. Pheko ya teng ke *mogodu* (11) wa noko o o tletseng digwete tse di nang le 'tšhefi' mo mothong.

Ke kgona go alafa motho sentle ka tsona digoete tse. Di kgona 'tšhefi' e ya mabele e e mo makakabeng.

Phodiso ya teng: Ke sila digwere tsothle tse di mo ntshung ya noko boleta. Ke lekanya bupe ba teng ka kgaba e nye, go se apaya ka mafsi, go alafa teng ya motho le go dira *mate* (12) mo maleng a motho. Mate ke boteng ba mala a a pshimogileng mo sebakeng sa 'tšhefi' ena ya makakaba a mantsho a mabele a a tletseng 'ruse'.

KORINGDOPPIES MET ROES OP

Ek verduidelik aangaande iets gevaarliks tussen die mens en die voëls. Hierdie ding is die doppies van koring wat net effentjies geroes het, of ook baie. Kaffer-koring wat swartroes het, het 'n baie gevaarlike roes, d.w.s. onder die lewendes, nl. die mens en die voël. Die gevaar van die saak is die doppie daarvan. Dit is swart; daar is roes aan wat giftig is in 'n mens se maag. As hy iemand aantref met 'n ontstelde maag, laat hierdie 'gif' hom siek word. En later gaan hy dood.

Volgens die swart mense se gebruik, is daar 'n middel teen roes, en die swart koringdoppies. Die kragmiddel daarvoor is die blaarpens (11) van die ystervark wat vol bolle is, wat giftig vir die mens is.

Ek kry dit goed reg om 'n mens mooi te dokter met hierdie knolle. Hulle bemeester die gif van die koring wat in die doppies is.

Die genesing daarmee:

Ek maal al die knol(-soorte) wat in die ystervark se krop is fyn. Hiervan skep ek 'n teelepelvol en kook dit met melk om die pasiënt se ingewande te behandel en 'n (nuwe) vlies (nerf) (12) te vorm in die mens se maag. Die vlies (of nerf) is die binnekant van die derms wat afgeskraap word as hierdie gif van die swart koring doppies roes op het.

(8) *kaja*: die omstelling van *jaaka*: net soos.

(9) *ditlhofing*: op die uithoeke bv. van 'n land.

(10) *letsididi*: 'n 'koel' dier of plant, m.a.w. wat seën in plaas van veg.

(11) *mogodu*: die blaarpens van 'n herkouer.

(12) *mate*: die fyn gladde vlies of nerf binne in die ingewande.

H.23

Go supa gore ke 'tšhefi', a kgomarela mo lolemeng kgotsa mo *kgokgotsong*. (13)

Die bewys dat dit giftig is, is dat dit vaskleef aan die tong of in die keel. (13)

H.24

PÊEANE (14) *KGOTSA 'RUSE'*

ROES (14) *OP PLANTE*

(Kgatla-*ngaka* van Saulspoort, Tvl. 1962)

Ke bolela bosula ba letlhokwa le le nang le Pêeane kgotsa 'tšhefi'. Letlhokwa la Pêeane ge o ka *ikgonya* (15) meno ka lona, o tsere bolwetse ba gore o ruruge marinini.

Ek praat van die giftige roes wat soms op 'n grashalm voorkom. Indien jy met 'n grashalm wat roes aan het jou tande sou krap (15), dan het jy die siekte opgeneem wat jou tandvleis sal laat opswel.

Morago bo tswelela pele mo ditsebeng le mo matlhong.

Later brei dit uit na die ore en die oë.

Kalafi ya teng ke mafsi a podi le *ntsu* (16) ya noko.

Die geneesmiddel daarvoor is bokmelk en 'n ystervark se krop. (16)

O tshwanetse go di apaya o di kopantse, morago o nwa. Gape o tsaya *ntsu* ya noko o e apaya ka metsi, o tlhapa ka ona le go a tshela mo ditsebeng, jalo fela malatsi a beke e le ngwe. O tla bo o fodile sentle.

Jy moet hulle saam kook en daarna daarvan drink. Dan neem jy weer die krop van die ystervark en kook dit in water, en was jousef daarmee en gooi daarvan in jou ore, en hou so aan vir 'n week lank. Daarna sal jy mooi gesond wees.

Ge o sa fola ditsebe, o tsaya pheko e e bidiwang *Mosôkelatsebeng* (17), o tshela ka go sokela mo ditsebeng.

As jou ore nie gesond word nie, dan neem jy die middel, wat genoem word haasoor (17) en drup daarvan in jou ore deur dit te wring.

H.25

GO UPA TSIÊ (18)

OM SPRINKANE(SE BEKKE) TE SNOER (18)

(Teks gedikteer deur Kgatla-evangelis van Saulspoort-gemeente, 25.1.1956)

Go tsewa *mpyanyana e e buduletseng* (19) re tsaya *Mogobagoba* (20), re tsa'a *Boduboane* (21) re tsa'a *Mangapane* (22) re tsa'a *legakwa*. Re ya go tsaya *tsie*. Re a di tshuba. (23)

'n Hondjie waarvan die ogies nog toe is word geneem (19) ons neem (vervolgens): *Plectranthus* (20), die *Boduboane* (21)-plant en *Mangapane* (22) en ons neem ook vuurklip. Dan gaan ons ook sprinkane haal. Ons braai (23) (al bogenoemdes).

(13) *kgôkgôtsô*: die gorrel of keel.

(14) *Pêeane*: die swart roes op koring of grashalms.

(15) *go kgonya meno*: om kos tussen die tande uit te krap.

(16) *ntsu*: krop (soos van 'n hoender). Hier van 'n ystervark wat alle soorte wortels eet en bestand is teen giftige plante.

(17) *Mosôkelatsebeng*: *Sansevieria Thyrsiflora*, haasoor of kafferwortel.

(18) *go upa*: om deur middel van 'kragmiddele' jou landerye te beskerm teen swerms vinke, sprinkane, of wurms.

(19) omdat hierdie 'hondjie' se oë nog nooit oop was nie, slaan hy die hele sprinkaanswerm met blindheid.

(20) *Mogobagoba*: (Pl. 346) *Plectranthus cylindraceus* Hochst. ex Benth.

(21) *Boduboane*:

(22) *Mangapane*:

(23) Soos meeste ander middele vir poeiers of salwe, moet ook hulle 'verkool' en gemaal word.

H.25

Morago, tsiê engwe, e re e tshotseng, re tla e busetsa kwa go tsele, re sena go e jesetsa tshitlho ele. (24)

Jaanong re tsa'a matlhaka a noka, re 'ira 'nakana. Dinakana tsele (25) re tshella tshitlho ele mo go tsona.

Jaanong go letsa basadi ba ba golo ba ba sa tlholeng ba tshola bana, le banyana ba ba eseng ba bone mosese. (26)

Kwa masimong re bofa (27) ka tshitlho; tshidi ele e re e tshubileng. Go fedile.

Tsiê e ka seka ya ja

Ba seke ba e fa motho o o bonang mosese, kampô o o mpa. (28) Ke moila.

Ke rutilwe ke J.S. ene o rutilwe ke S. Ka mo lefa ponto tse thataro gore a nthute, ka e ne ele 'swara' sa mosadi 'a etsho.

Go upa thaga, go itsiwe ke ngaka ya kwa Moruleng, S.

Later sal ons een van die sprinkane wat ons het, laat teruggaan na dié (waar hy vandaan kom), nadat ons hom van daardie fyngemaalde poeier laat eet het. (24)

Ons neem verder rivierriete, en maak fluite. In daardie fluite (25) gooi ons daardie fyngemaalde poeier.

Nou blaas die ou vrouens daarop, hulle wat nie meer kinders kry nie, en dogters wat nog nie 'n rok gesien het nie.' (26)

By die landerye bind ons (27) met die poeier; daardie verkoolde (medisyne) wat ons gebraai het. Daarmee is ons klaar.

Die sprinkane sal nie (daardie) koring kan eet nie.!

Hulle moet dit nie gee vir iemand wat menstrueer of een wat swanger (28) is nie. Dit is taboo.

Ek is geleer deur J.S. nadat hy geleer is deur S. Ek het hom toe met 6 pond vergoed, sodat hy my kan leer, aangesien hy my vrou se swaer was.

Om vinke se bekke te snoer, het 'n *ngaka* van Saulspoort die kennis, nl. S.

H.26

GO UPA DINONYANE LE SEBOKWANA

(Kgatla-*ngaka* te Pilanesberg, Tvl. 1962)

Go alafa dinonyane le sebokwana, tse di senyang mabele, o tsa'a segwere sa *Letswai-la-naga*. (29)

O a se kgetla-kgetla, o ba'a mo letsatsing, ge mabele a sen' o tswa. Kamoso o tsaya monyana o a eseng a bone mosese kampo mosimanyana o o kana. O tsena nae mo tshimong, a e tshotse, le mollo. Ge a fitlha mo tshimong o gotsa mollo mo hukung. O tsa'a setlhare, o tshella mo teng. A ba a ye mo hukung ya bo 3. A tlogele huku ya bo 2 le 4. A ba a gotse mo gare 'a tshimo. Go tsweng fa, a tswe mo tshimong a sa bue le ope, a yo tsena kwa a yang teng a se bue le ope. A ba a nne fatshe. O e *loile* jaanong. Ke go re:

OM VOËLS EN WURMS SE BEKKE TE SLUIT

Om voëls en wurms te behandel wat die koring verniel, neem jy die knol van die 'veldsout'-plant. (29)

Jy kerf dit fyn en sit dit in die son, nadat die koring reeds op is. Die volgende dag neem jy 'n dogtertjie of seuntjie. Jy gaan met die kind in die land, terwyl sy die 'veldsout' het, en ook vuur. As sy in die land (tuin) aankom maak sy 'n vuur in die hoek. Sy neem van die plant en gooi dit daarin. Dan moet sy na die derde hoek gaan. Sy moet die 2e en 4e hoek los. Hierna moet sy 'n vuur in die middel van die land maak.

Nou moet sy uit die land gaan sonder om met enigiemand te praat, en sy moet loop waarheen sy gaan sonder om met enige mens te praat, en gaan sit. Sy het die land nou 'getoor'. Dit sal beteken:

- (24) fyngemaal om beter te meng en onherkenbaar te wees.
 (25) fluite, deur die riete op te sny soos koeëldoppies wat met 'n skril fluitgeluid geblaas word om te 'onttoor'.
 (26) 'n rok te vind', die gebruikelike uitdrukking vir menstruasie.
 (27) 'bind': is wanneer die poeier op die vier hoeke en in die middel van die land in 'n mielie- of koringblaar of graspol ingebind word as beskermmiddel van die hele land.
 (28) *o o mpa*: 'wat 'n maag het', d.w.s. wat swanger is.
 (29) *Letswai-la-naga*: 'veldsout'-plant.

H.26

dinonyane di tla utlwa mabele a le letswai,
 di a tlogela jaaka e tlogele mpšhe. Go tsweng
 fa, ga a kake a leta. Ke upa ka sona thaga.

die voëls sal proe dat die koring 'n
 sout smaak het, en dit los net soos
 hulle soetrietsaad los.
 Hiervandaan af sal sy nie meer voëls
 jaag nie. Dit is daarmee wat ek die
 vinke se bekke snoer.

H.27

MOTLHOTHELO WA DIMPYA

Motlhotlhelo (1) wa dimpya ke
Morokolo. (2) O epa modi wa sone, o
 a o sila, o o tsehele mo bogobeng, o o
 nee dimpya gore di galefe, di tle di
 lome dibata.

Dithapo tsa *Monyaku* (3), le tsone
 ge o ka di lokela mo bogobeng ke
 motlhotlhelo. Ke *kgalola* (4), gore meno
 a tsone a thunye, e tle e batle go loma.

DIE HONDE SE AANHITSER

Die aanhitser (1) van honde is
 'noemnoem' (*Carissa bispinosa*). (2)
 Jy grawe van die wortels, maal dit
 fyn en strooi dit oor die pap, en gee
 dit vir die honde om kwaai te word,
 sodat hulle wilde diere kan byt.

Die pitte van die wilde komkommer
Cucumis zeyheri, (3) sal ook as jy
 hulle in die pap sit 'n aanhitser wees.
 Dit is 'n 'kwaaimaker' (4) sodat hulle
 tande moet jeuk, en hulle dan net wil
 byt.

H.28

GO BOLAA DITLHAPI KA MOJAJA

(Matabele-*ngaka* wat in Botswana te Sikwane tussen die Kgatla woon, 1955)

Go bola'a ditlhapi re tsaya matlhare
 a *Mojaja* (5), gammogo le dikungwa tsa
 teng. A thugiwa mo matlapeng a ba a
 latlhelwa mo dithoko tsa metsi a noka
 ge a sa tsamae.

Re be re tsa'a thobane go fuduwa metsi.
 Metsi a ba a nna lefulo.

Ge ditlhapi di bona lefulo, di simolla
 go nwa metsi a, di be di simolla go swa,
 di be di tsama'a mo'odimo ga metsi.
 Di sule yaanong.

Tse di setseng mo metsing, kamoso o
 tla fitlhela di sule tso tsothle. Ditlhapi di
 ka jewa ge di phungwa, ga ntshiwa mala
 a teng.

OM VISSE DOOD TE MAAK MET BOBBEJAANGIF

Om visse dood te maak neem ons
 van die blare van die bobbejaangif (5)
 saam met die vrugte. Dit word stukkend
 gestamp op die klippe en dan gegooi
 aan die kant van die rivier se water,
 as dit nie vloei nie.

Ons neem 'n stok om die water te
 roer, en die water word skuimerig.

As die visse die skuim sien begin
 hulle om dié water te drink en dood
 te gaan, en dryf hulle bo-op die water.
 Hulle is nou dood.

Dié wat in die water agtergebly het,
 sal jy môre vind is ook almal dood.
 Dié visse kan geëet word as hulle oop-
 gesny word en hulle binnegoed uitge-
 haal word.

-
- (1) *Motlhotlhela*: iets wat moedig maak of aanhits. (van *tłhotltheletsa*).
 (2) *Morokolo*: (Pl. 493) *Carissa bispinosa*. 'noemnoem'.
 (3) *Monyaku*: (Pl. 562) *Cucumis zeyheri* (Sond.) wilde komkommer. Watt & Breyer-Brandwijk 1962, p. 336-357 het 'n uitvoerige studie gemaak van die gifstowwe wat kom in die bitter komkommer-familie, wat meermale dodelik is vir diere.
 (4) *kgalola*: 'medisyne' wat gebruik word om 'n hond kwaai te maak. (Vgl. ook T. Brown).
 (5) *Mojaja*: (Pl. 58) *Adenia digitata* Engl. bobbejaangif; die plant is baie giftig, en dodelik met cyanogenetiese glucosiede en modeccin. vgl. Watt & Breyer-Brandwijk p.826 en L.E.W. Codd. *Trees & Shrubs* p. 127.

I.1

PONTSHISO MO TORONG

Mo bosigong bona bo re bo tsogang bo, ke bontshitswe ke badimo motlholo mo torong.⁽¹⁾ Mme motho o a buang le nna a pala gore ke mmone mo matlhong. Ene a bua a le kwa morago ga me.

Mme a nth'a a re: "Inama! " Gore ke iname, ke bona *dikgokgo* iemakêkê. Di dintsi mo di tsitsibanyang.

Jalo ke laetswe gore ke yona khumo yame.

Jalo ka inama mo torong ka tshwara dikgokgo ka di bola'a. Ke ne ke ikantse gore ge ke tshwere tse dingwe, ke be ke tshware makeke. Jalo, ge ke fetsa ka dikgokgo ke ge makêke a tsene ka *moôle*⁽²⁾, a otlhe!

Ka moo, ka thantsiwa ka *phegelo* e kgolo. Jalo ga ke ise ke nne le kitso gore ge ke neilwe dilo tse pedi tse, gore ke sebetse jang ka tsone. Ke na le *tumedi* gore *beng ba me* ⁽³⁾ ba tla bowa ba ntihalosetsa gore makêkê ke eng ge di kopanye le dikgokgo.

Ge nkabe ke na le *Phekoya-badimo*⁽⁴⁾, ya kwa borwa, kwa Boons nkabe motlha mongwe ke na le tlhalosô e pila thata, ka gobane pheko a senosa motho dipontshiso.

Ke sale ke e dirisa ka 1937. Kegore jaanong go a tlhokofala gore e ne e be teng.

I.2

MOTHO LE BADIMO

Motho, kampo ngwana ge gotwe: "O na le badimo", ke go re: beng baagwe ba ba suleng, kampo nkoko wa'agwe o ne a mo rata, mme o sule a ese a mo nee maikaelo a a leng mo maikutlong a 'agwe

'N OPENBARING IN 'N DROOM

In die afgelope nag, het die voorouergeeste 'n wonderlike ding aan my getoon in 'n droom.⁽¹⁾ En dié persoon wat met my praat wou nie hê dat ek na hom moes kyk nie. Hy het agter my gepraat.

En hy het vir my gesê: "Buk! " Toe ek buk, sien ek spinnekoppe en grasdraermiere. Hulle was so baie dat dit 'n mens laat ril het.

So is dit toe aan my opgedra dat dit my rykdom is.

In die droom buk ek toe en vang die spinnekoppe en maak hulle dood. Ek was van voorneme om sodra ek 'n paar van hulle gevang het, om dan van die grasdraermiere te vang. Toe ek klaar was met die spinnekoppe, was die grasdraermiere reeds almal terug deur 'n gat! ⁽²⁾

Ek skrik toe hygend wakker. En nou weet ek nog nie: As hierdie twee dinge aan my gegee is, (deur die voorouergeeste,) hoe ek met hulle te werk moet gaan nie. Ek glo dat my voorouers ⁽³⁾ weer sal terugkeer en aan my sal verduidelik wat dit beteken as die grasdraermiere saam met die spinnekoppe gebruik moet word.

As ek net die 'kragmiddel-vir-voorouergeeste' gehad het uit die suide by Boons, sou ek moontlik 'n goeie verklaring gehad het, want hierdie middel verklaar vir 'n mens die gesigte wat hy kry.

Ek het dit laas in 1937 gebruik. En dit meen dat dit nou nodig vir my geword het om die plant weer te kry.

DIE MENS EN VOOROUERGEESTE (SLAAPWANDELAAR)

'n Mens of 'n kind as daar gesê word: "Sy het voorouergeeste", dan beteken dit dat haar meerderes wat dood is, miskien haar ouma, van haar gehou het, en toe is sy dood voordat sy haar wense aan haar kon oordra.

(1) Hier is 'n beskrywing van die erns waarmee drome opgeneem word.

(2) *moôle*: 'n gaatjie in die grond soos waardeur miere kan verdwyn.

(3) *beng ba me*: my here, meesters, dus word hier voorouergeeste bedoel.

(4) *Pheko-ya-badimo*: 'n plant by Boons.

I.2

Jaanong bosigo, nkoko wa'agwe o a boa, o a mo tsamaisa, kwantle. O Simolla go mmolella se a tshaetseng go se mmolella. Le ge e le tshebetso kampo bohumi.

Kamoso o tla bolela gore: "Ke letse ke le mo torong". Kana nkoko o ne a tšile ka mowa, a mo laela a le mo nameng. (5)

Ke gona ge gotwe: "Tlotla rraago le mmaago." Ge o ba tlotla ga o nke o tšelwa ke tse di tshwenyang.

Kana go tla ka letshwenyo, mme labofelo ngwana o a ngongorega mme o nna mosesanyane.

Mme re tšilo mmatlela dingaka. O tšilo kgonwa ke dipheko tsa badimo jaaka: *Moologa*⁽⁷⁾, masepa *kgwadira* ke phepa. Le phepa ya segwette. Re be re tšhaphisa ngwana, a ba a tlogelwa ke badimo.

In die nag, kom haar ouma terug en laat haar buitekant rondloop. Sy begin om aan haar die dinge te sê wat sy voorheen nagelaat het. Dit geld ook vir 'n werk of vir rykdom.

In die môre sal sy sê: "Ek was vannag in 'n droom". Die ouma het natuurlik as gees gekom en opdragte aan haar in die vlees gegee. (5)

Daarom word gesê: "Eer jou vader en jou moeder." (6) As jy hulle eer, sal daar nie dinge na jou kom wat pla nie.

Hierdie verskynings gaan natuurlik gepaard met hindernisse, en later aan begin; die kind te kwyn en word maer.

Maar ons sal vir haar 'dingaka' soek. Sy sal weer regkom met die kragmiddele vir voorouergeeste soos: Die Croton gratissimus-plant, die mis van die visarend. Dit is die 'lig' in die medisyne, en nog 'n 'lig' plant. Daarna gee ons die kind 'n rituele wassing, waarna sy deur die geeste verlaat word.

I.3

GO TLOSA BADIMO MO MOTHONG

OM VOOROUERGEESTE VAN IEMAND AF WEG TE NEEM

(Kgatla-*ngaka* te Modipane in Botswana, 1955)

Letswai le a boloka. Le ge o ka utlwa motho gatwe o tsamaiwa ke badimo, (8) re tsaya mmu wa badimo baagwe kwa mabitleng, re kopanye le letswai.

'Sout bewaar'. Selfs as jy sou hoor dat die voorouergeeste besoek aflê by iemand, (8) dan neem ons van dié persoon se voorouers se grond by hulle grafte en meng dit met sout.

Re tsa'a letlalonyana la tšhaphisa e gotweng 'paling' kampo rabolo-ya-metsi. (9) Re be re tsa'a mmu ole re o rokele mo letlalong leo re mo apese mo molaleng. Ke go re yaanong badimo ba tsamaile. Kana letswai (10) le a boloka. (11)

Ons neem ook 'n stukkie vel van die 'vis' wat paling genoem word, of water likkewaan. Ons neem van daardie grond en werk dit toe in die vel en hang dit om die persoon se nek. Dit sal beteken dat die voorouergeeste vertrek het. Die rede is: Sout (10) bewaar. (11)

MOLLO: O bola'a 'ditshefi' tso tšotlhe. O latelwa ke letswai.

VUUR: maak alle vorms van gif dood. Hierna kom sout (om gif dood te maak).

-
- (5) Die ouma se gees het die kind wie se gees nog in haar vlees is besoek. Dus die kind se gees het nie hier haar eie liggaam verlaat nie.
- (6) Hierdie gebod uit die 10 Gebooie word dikwels aangehaal as Skriftuurlike bevel om voorouers te vereer
- (7) *Moologa*: (Pl. 422) Croton gratissimus Prain, bergboegoe.
- (8) *go tsamaiwa ke badimo*: is wanneer iemand lastig geval word deur drome en gesigte van die voorouergeeste. Hulle moet dan versoen en tot rus gebring word.
- (9) *rabolo-ya-metsi*: waterlikkewaan.
- (10) 'Sout' se belangrike funksie by die sektes word heel moontlik hier toegelig.
- (11) 'n lyk word altyd 'bewaar' (*boloka*) as dit begrawe word.
 "Re mmolokile": Ons het hom bewaar (begrawe).

I.4

O BITSE NTATAAGO

(Kgatla-*ngaka* van Malolwane in Botswana, 1953)

Go tlahpisa kgaba, ke batla
Mphêra. (1) *Mphêra* ke: "Letlhotlha
 la tsela moenyana." (2)

Ke tla mo *tlhagetla* (3) mo letlapeng,
 ke mo loke mo lengeteng, ke tshale metsi
 mo teng. Molwetsi o tla tlhapa ka ona
 mantsiboaneng.

Ke tla mo ra'a ke re: O no o bitse
 ntataago ka leina. Mme ge a fetsa go tlhapa
 re tsholla metsi fa kgorwaneng.

Setlhare se, kegore se a dirisiwa mo go
 segeng ga ditlhako, mme se go lebalanye
 le setlhako sa ga rraago.

JY MOET JOU VADER ROEP

Om iemand te reinig van 'n 'verwen-
 sing' soek ek bergbas. (1) Dit is: "die
 besoekertjie wat die (kwaad) van die weg
 uitsif." (2)

Ek sal dit op 'n klip stukkend stamp,
 in 'n potskerf sit, en water daarop gooi.
 Die kranke sal in die aand daarmee was.

Ek sal aan hom sê: Jy moet (dan)
 jou (afgestorwe) vader by sy naam roep.
 Nadat hy klaar gewas het, gooi ons die
 water voor die ingang uit.

Hierdie plant word naamlik gebruik
 by die sny van 'skoene' (dolosse), en
 dit bring jou in voeling met die dolosse
 van jou vader. (4)

I.5

DIPHEKO TSA GO RAPELA BADIMO

Dipheko tsa badimo go ba rapela ke:
 pelo ya nku, le pheko e e bidiwang:
Kgamarêgô. (5)

Di kopangwa mmôgô ka go silwa le
 go tshungwa: karolo engwe le engwe ya
 yona pila.

Jalo podi e robala (6) e nositswe pheko
 e, e tlhakantswe le mmu wa mabitla a
 beng (7) ba motho.

DIE MIDDELE WAARMEE VOOR- OUERGEESTE AANBID WORD

Die kragmiddele vir die aanbedding
 van voorouergeeste is: 'n skaap se hart,
 en die kragmiddel wat genoem word:
 "Aarseling". (5)

Hulle word saam gevoeg deur hulle
 te maal en te verkool; elke deel sorg-
 vuldig.

Die bok gaan 'slaap' (6) nadat hierdie
 middel vir hom ingegee is, gemeng met
 die grond van die grafte van hierdie
 (geplaagde) mens se ouers. (7)

I.6

KGANG YA MABITLA (8)

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl., 7.7.1962)

Kgang ya mabitla, ke gore bagolo ba
 motho ba sule ba na le ngôngôrêgô le
 ngwana wa bona. Jalo ge, ge a lwala ke
 gore ke bolwetse bo bo tswang mo batsading
 ba gagwe mme bolwetse boo bo tla simolla
 ka pelo. Mme mokgwa wa'gwe ke go
 tshaba ge a robetse.

AANGAANDE DIE GRAFTE (8)

Die aangeleentheid van die grafte is
 omdat die ouers van 'n mens dood is
 terwyl hulle 'n klag het teen hulle kind. As
 hy siek is, is dit omdat dit 'n krankheid
 is wat kom van sy (afgestorwe) ouers, en
 daardie siekte sal begin met (sy) hart. Die
 verskynsel by hom is dat hy sal vlug (of
 vrees) terwyl hy slaap.

(1) *Mphêra*: pr. *Osyris compressa*, bergbas, bloupruim, of jakkalsbessie.

(2) *Letlhotlha la tsela moenyana*: hierdie looibas reinig weer die pasiënt se weg.

(3) *tlhagetla*, *thuga*: fyn stamp.

(4) die voorvadergeeste sal dus kom om jou te versterk.

(5) *Kgamarêgô*:

(6) *robala*: slaap. Die middel wat gebruik word veroorsaak na bewering dat die bok werklik in 'n beswyming bly lê.

(7) *beng*: mong is eintlik iemand se heer of meester, of besitter; hier: naasbestaandes.

(8) Die grafte van die afgestorwenes speel 'n geheimsinnige rol ook vandag nog by Christene onder die Batswana. Hier kry ons 'n kykie in daardie geesteswêreld.

I.6

Re tlilo eelwa gore bolwetse bo ke ba badimo⁽⁹⁾ ka le bone ba mo tlela, ba bua le ene.

Jalo re tl'o re: "Ê-ê, re tshwanetse go tsaya mmu wa lebitla la mmaagwe kapa la rraagwe."

Jaanong re e dira kgetsanyana re loka mmu ka mo teng. Re mo kgathisa ona. O tla re ge a robala ra utlwella gore a o santse a ba bitsa. Mme ge a sa ba bitse re nagana gore bo tla bo bo fodile.

Ge re santse re lemoga gore o a bua-bua go pheko e re e bitsang: '*Pheko-ya-badimo*'⁽¹⁰⁾ e tswang mmogo le morogo wa ntlha mo lefatsheng ebong *Thepe*.⁽¹¹⁾

Se a nkgal , monko o o sa siamang. Jalo bagologolo ba re ke *Tlhatlhabadimo*.⁽¹²⁾

Re se loka ka mo teng ga mosamo ge a lwala. Tsotsotlhe di tla fela. Ke gore se tlhoga mo maropeng fa badimo ba ne ba nna teng, ge ba santse ba phela.

Jalo golo fa kegore Badimo ba tshwenya motho o ka a na a sa ba direla sepe ge ba santse ba phela. Jaanong ge ba tla go mo tshwenya bosigo, ba kgatlhwa ke morogo o Tlhatlha-badimo. Ene ba a mo tlogela.

Ons sal weet dat hierdie krankheid van die voorouergeeste⁽⁹⁾ kom, aangesien hulle ook aan hom verskyn en met hom praat.

Ons sal dan sê: "Nee, ons behoort grond van sy moeder of sy vader se graf te neem."

Ons maak 'n sakkie en sit die grond daarin. Ons bind dit om sy nek, en ons sal as hy slaap oplet of hy nog na hulle roep. En as hy nie na hulle roep nie dink ons dat (die siekte) nou gesond is.

As ons nog steeds bemerk dat hy praat (met hulle), is daar 'n middel wat ons noem: 'die middel van die 'voorouergeeste'⁽¹⁰⁾ wat uitspruit gelyktydig met die eerste groente van die aarde: naamlik misbredie.⁽¹¹⁾

Dit ruik sleg! , 'n reuk wat nie aangenaam is nie. Die ou mense noem dit '*Tlhatlhabadimo*'.⁽¹²⁾

Ons plaas dit binne in die kussing as hy siek is. Alles sal tot 'n end kom. Dit groei nl. op die ou ashope waar die voorouers gewoon het toe hulle nog geleef het.

In hierdie geval pla die voorouers hierdie mens, aangesien hy niks vir hulle gedoen het toe hulle nog geleef het nie. As hulle nou in die nag kom om hom te pla, voel hulle bly oor hierdie groente: *Tlhatlhabadimo*. Hulle verlaat hom dan.

I.7

GO DIRELA BADIMO

(Kgatla-*ngaka* van Pilanesberg, Tvl. 1962)

Badimo ba direlwa dijo tse e leng tsa bona. Mme re bona ka bolwetse mo lapeng la ngwana wa bone.

Ke gore ba tlhomagana mo lapeng ka bolwetse. Ge o mongwe a fola, go lwala o mongwe; jalo, jalo fela. A ba lesome, go tla nna jalo fela.

DIENS AAN DIE VOOROUERS

Vir die voorouers word spesiaal hulle voedsel berei. Ons sien (die noodsaaklikheid daarvan) waar daar siekte is in die huis van 'n kind van hulle.

D.w.s. hulle volg mekaar op in 'n gesin met siekte. As die een gesond word, word 'n ander siek, en so aan. Al is hulle tien is dit maar net so (een na die ander).

(9) *Badimo* is die afgestorwe voorouergeeste. (Nie net voorvaders nie, maar ook die moeders).

(10) *Pheko-ya-badimo*:

(11) *Thepe*: *Amaranthus paniculatus* L., misbredie.

(12) *Tlhatlhabadimo*:

I.7

Kgotsa, bona batsadi ba motho ba re: "O ja o re tima". Foo go nna ke itsê ge go a tle go nne jalo, ka le nna ba nthoile ba rialo, ba re: "O ja o re timal" "Ba mpolella ke robetse mo torong.

Jalo nna ge ke tsoga, ka baa ditlhako fa fatshe. Tsa mpolella gore badimo ge ke ba tima ke ge bana ba ke nang le bone, ekete ge ke ja, ga ke je le bona. Ke gore ke ra'a bana ba ntate le mme. (13)

Jaanong ka tlamega, ka ba batlela podi e tshweu. Ka ba bitsa ba botlhe, mme ge ba le teng ba botlhe ka e ba begella (14) gore: "Podi e ke e tlhabela Mmaarona le Rraarona ba ntse ba sule. Ke gore re gopolane." Re ne re ntse re tlhōana.

Kamoo ge, ba dumela. Jaanong ge ba dumela, ka e latsa fafatshe. Ge e dumetse jalo, go setlhare se re gopolang gore ke lone Badimo ba rona.

Jaanong ge, ke bitsa ntata ka leina, le mme. Ke kgaola podi molala, mme ke le mo thapelong ya yona. Ke gore ge re sen'o rapela, ba tla didimala. Jaaka ge re didimetse yaana go supa gore mowa wa rona o mongwe. (15)

Ge ke rapela, ke rapela one Modimo o o re bopileng, gammogo le bone batsadi ba rona, gore ge go le tlolo e re e tlotseng le batsadi ba rona, ba e re leballe.

Jalo ge bophelo ba rona bo tliil'o ntshafala. Re tliil'o bo bona ka phetogo ya bona. Re tliil'o tlhoka bolwetse.

Of miskien sê die (afgestorwe) ouers van iemand: "Jy eet en skeep ons af". In my geval weet ek dat dit soms gebeur aangesien hulle ook aan my so gesê het: "Jy eet, maar skeep ons af!" Hulle het (dit) aan my in 'n droom gesê toe ek geslaap het.

Toe ek opstaan het ek 'die hoewe neergesit' (dolos gegooi). Hulle sê toe aan my dat ek die voorouers afskeep wanneer ek, die kere as ek eet, nie saam met die kinders wat by my is eet nie. Ek bedoel my vader en moeder se kinders. (13)

Ek was toe verplig en ek het vir hulle 'n wit bok gesoek. Ek het hulle toe almal geroep, en nadat hulle almal bymekaar was, het ek hom (die bok) aan hulle meegedeel (14) nl.: "Hierdie bok slag ek vir ons moeder en ons Vader, hoewel hulle reeds dood is. Dit meen dat ons aan mekaar moet dink." Ons was besig om mekaar te haat.

Hulle het ingestem. Toe hulle instem het ek die (bok) plat op die grond laat lê. Dat hy daartoe ingewillig het (is te wyte) aan die plant wat ons reken: Dit is ons voorouergeeste.

Ek roep hierna my (gestorwe) vader op sy naam, en ook my moeder. Ek sny die bok se keel af terwyl ek in gebed is oor hom. D.w.s. nadat ons gebed het bly almal stil. Dat ons so stil is wys dat ons gees een is. (15)

As ek bid, bid ek tot God wat ons geskape het, asook tot ons ouers, dat indien daar 'n oortreding is wat ons oortree het met betrekking tot ons ouers, hulle dit vir ons moet vergeet.

So sal ons lewe weer vernuwe word. Ons sal dit sien deur hulle verandering. Ons sal nie meer 'n siekte hê nie

(13) Hierdie teks gee 'n verklaring van die kenmerkende Bantoegebruik om mededeelsaam te wees met die kos wat jy het. Volgens bogenoemde teks gee jy aan jou voorouergeeste wat jou moet seën, as jy aan jou familielede, hulle kinders, gee, en skeep jy jou badimo af, as jy dit nie doen nie!

(14) go begela sengwe: is die formele aankondiging of oorhandiging van iets.

(15) 'een van gees', dus eensgesindheid is altyd 'n voorwaarde vir seën.